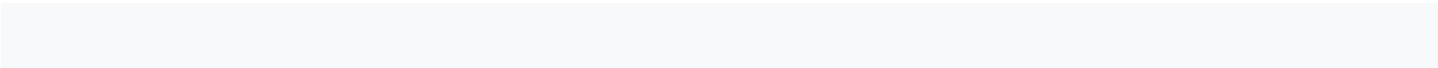

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 17 (2001)

Αφιέρωμα: Εκλογές 2000

έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Μάιος
2001

εκδόσεις
Θεμέλιο

17

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονιστής έκδοσης Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαργλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Μαρία Σιταρά ~ **Υπεύθυνη δημοσίων σχέσεων** Βάλια Αρανίτου

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακροδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούβλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκάλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. τηλ.-Fax 3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Μαρία Σιταρά

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Εκτύπωση: «Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς - Σ. Ζαχαροπούλου» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαργλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Karen Caldicott

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 2.000 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 4.000 δρχ. - Εξωτερικού 10.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 20.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ 2000

Κ. Ζαφειρόπουλος	Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών μετατοπίσεων 1996-2000	7
Μ. Κακελάκη	Αδιάφοροι ψηφοφόροι, αδιάφορη προεκλογική εκστρατεία; Μια εμπειρική ανάλυση των βουλευτικών εκλογών του 2000	42
Τ. Σ. Παππάς	Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001	71
Μ. Αλεξάκης	Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: Η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης	103

Χ. Ι. Παρασκευόπουλος	Κοινωνικό κεφάλαιο, διαδικασία μάθησης και θεωρία της ολοκλήρωσης. Συμβιβάζοντας την ορθολογική και την κοινωνιολογική νεοθεσμική προσέγγιση με βάση την εμπειρία της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής μορφής	141

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Σ. Μπουρνάζος	Τάσος Κωστόπουλος, <i>Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία</i>	175
Ν. Μαραντζίδης	Κλεομένης Κουτσούκης - Ιωάννης Σακκάς (επιμ.), <i>Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949</i>	180
Βιβλιοπαρουσιάσεις		186
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		189

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ευχαριστεί την
ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ
για τη χορηγία της

*Αφιέρωμα:
Εκλογές 2000*

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης έχει ξεκινήσει μια σειρά αφιερωμάτων σε επίμαχα θέματα της σύγχρονης πολιτικής και της πολιτικής επιστήμης, με στόχο μια πιο συστηματική προσέγγισή τους. Σε αυτό το τεύχος υπάρχει αφιέρωμα στις εκλογές του 2000. Υπεύθυνος έκδοσης είναι ο Ηλίας Νικολακόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΩΝ 1996-2000

Οι εκλογικές μετατοπίσεις εκφράζονται με ακρίβεια με τη χρήση πινάκων ροών ψηφοφόρων, ανάμεσα σε διαδοχικές εκλογές. Οι πίνακες αυτοί δίνουν τη δυνατότητα να διακρίνουμε τον τρόπο της εκλογικής επιλογής των ψηφοφόρων και το βαθμό της απήχησης των κομμάτων. Στο άρθρο σχολιάζονται και ερμηνεύονται με λεπτομέρεια, οι ροές ψηφοφόρων για την εκλογική μεταβολή 1996-2000 και αναδεικνύονται όψεις της εκλογικής συμπεριφοράς. Εφαρμόζεται μια νέα για τα ελληνικά δεδομένα μέθοδος εκτίμησης επιμέρους πινάκων ροών για κάθε εκλογική περιφέρεια. Επιχειρείται η γεωγραφική ανάλυση των ροών των εκλογικών περιφερειών, η οποία αναδεικνύει την ύπαρξη γεωγραφικών σχηματισμών και συσχετίσεων των μετατοπίσεων με την προηγούμενη εκλογική επιρροή των κομμάτων. Γίνονται εμφανείς τύποι μετατοπίσεων που ποικίλουν ανάμεσα στα κόμματα και ανάμεσα στις εκλογικές περιφέρειες, τεκμηριώνοντας τον σημαντικό ρόλο που παίζει η γεωγραφική διάσταση στην ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο άρθρο γίνεται η ανάλυση των μετατοπίσεων 1996-2000 με τη χρήση πινάκων ροών ψηφοφόρων. Οι πίνακες αυτοί δηλώνουν σε επί τοις εκατό ποσοστά τη μερίδα των ψηφοφόρων που, ενώ στις εθνικές εκλογές του 1996 ψήφισαν το κόμμα Α, στις εκλογές του 2000 παραμένουν ψηφοφόροι του ίδιου κόμματος, καθώς και τη μερίδα εκείνη που αλλάζει την προτίμησή της προς κάποιο άλλο κόμμα. Εκφράζουν με ακρίβεια τις εκλογικές μεταβολές και δίνουν μια λεπτομερειακή εικόνα της απήχησης των κομμάτων και του τρόπου που προσέelukσαν ή έχασαν ψηφοφόρους. Η αξία της

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος διδάσκει στατιστική στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πίνακας ροών 1996-2000

1996 \ 2000	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΔΗΚΚΙ	ΛΟΙΠΟΙ
ΠΑΣΟΚ	89,15	7,07	0,75	0,76	1,34	0,92
Ν.Δ.	4,53	94,48	0,34	0,18	0,14	0,33
ΚΚΕ	8,14	5,41	82,74	1,37	0,53	1,80
ΣΥΝ	33,58	8,85	5,03	48,30	2,31	1,91
ΔΗΚΚΙ	33,09	17,20	2,66	2,84	40,75	3,45
ΠΟΛΑΝ	32,54	51,99	2,05	3,27	3,17	6,97
ΛΟΙΠΟΙ	20,66	32,86	0,47	2,26	2,05	41,69

μελέτης τέτοιων πινάκων έχει γίνει διεθνώς αποδεκτή (Johnston, 1985), και η ανάλυσή τους σε βάθος θεωρείται ότι βοηθά στην κατασκευή μοντέλων εκλογικής συμπεριφοράς. Στην Ελλάδα δεν έχουν γίνει σε βάθος αναλύσεις με αποκλειστικό αντικείμενο τις ροές των ψηφοφόρων. Το άρθρο επιχειρεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Παράλληλα παρουσιάζονται νέοι τρόποι ποσοτικής ανάλυσης των ροών που, σε συνδυασμό με μια γεωγραφική ανάλυση, αναδεικνύουν με λεπτομέρεια γεωγραφικούς σχηματισμούς και συσχετίσεις των εκλογικών μετατοπίσεων με την εκλογική δύναμη και απήχηση των κομμάτων.¹

Χρησιμοποιούμε τον πίνακα ροών που προέρχεται από έρευνα δημοσκοπησης εξόδου² (exit poll) της 9ης Απριλίου 2000. Οι έρευνες εξόδου (exit polls) παράγουν πίνακες ροών των ψηφοφόρων (flows matrices) ανάμεσα σε διαδοχικές εκλογές. Ο πίνακας ροών 1996-2000 του συγκεκριμένου exit poll διορθώθηκε από τον συγγραφέα ως προς τα εκλογικά αποτελέσματα των εκλογών του 1996 και του 2000 (βλ. Πίνακα 1).

1. Το αποκλειστικό ενδιαφέρον της εργασίας είναι η μελέτη των ροών των ψηφοφόρων όπως αυτές καταγράφονται σε πίνακες ροών και δε γίνεται ιδιαίτερη ανάλυση αυτού καθαυτού του εκλογικού αποτελέσματος. Τούτο χρησιμοποιείται, όπως θα δείξουμε πιο κάτω, κύρια για τον υπολογισμό και την εκτίμηση των ροών.

2. Για την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων χρησιμοποιούνται στοιχεία από την έρευνα του exit poll που έγινε από την Εταιρεία Ερευνών Γνώμης Opinion για το Mega Channel. Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τον Ηλία Νικολακόπουλο για την ευγενική παραχώρηση αυτών των στοιχείων.

2. ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΡΟΩΝ

Για να διακρίνουμε το βαθμό συσπείρωσης των ψηφοφόρων των κομμάτων καθώς και τις μετατοπίσεις τους από κόμμα σε κόμμα ανάμεσα στις εκλογές του 1996 και του 2000, χρησιμοποιούμε τον πίνακα ροών που περιγράφεται στον Πίνακα 1. Ο πίνακας είναι διορθωμένος (adjusted) τόσο ως προς τα εκλογικά αποτελέσματα του 1996 όσο και του 2000.³ Στον Πίνακα 2 περιγράφονται οι ροές (flows) υπολογισμένες ως πραγματικά ποσοστά ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν από το ένα κόμμα προς το άλλο, δηλαδή επί του συνόλου των έγκυρων ψήφων.⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πίνακας ροών υπολογισμένος επί του συνόλου των έγκυρων ψήφων

	ΠΑΣΟΚ	Ν.Δ.	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΔΗΚΚΙ	ΛΟΙΠΟΙ	Άθροισμα (1)
ΠΑΣΟΚ	37,00	2,93	0,31	0,32	0,56	0,38	41,50
Ν.Δ.	1,73	36,00	0,13	0,07	0,05	0,13	38,11
ΚΚΕ	0,46	0,30	4,63	0,08	0,03	0,10	5,60
ΣΥΝ	1,71	0,45	0,26	2,46	0,12	0,10	5,10
ΔΗΚΚΙ	1,46	0,76	0,12	0,12	1,79	0,15	4,40
ΠΟΛΑΝ	0,94	1,51	0,06	0,09	0,09	0,20	2,89
ΛΟΙΠΟΙ	0,50	0,79	0,01	0,05	0,05	1,00	2,40
Άθροισμα (2)	43,80	42,74	5,52	3,19	2,69	2,06	100,00

(1) Άθροισμα δύναμης των κομμάτων στις εκλογές 1996.

(2) Άθροισμα δύναμης των κομμάτων στις εκλογές 2000.

Ο πίνακας των ροών φανερώνει χονδρικά δύο χαρακτηριστικά:

- 1) Την υψηλή συσπείρωση των ψηφοφόρων που παρατηρείται για τα δύο μεγαλύτερα κόμματα και σε μικρότερο βαθμό για το ΚΚΕ.
- 2) Τις ιδιαίτερα χαμηλές συσπειρώσεις των μικρών κομμάτων, με ιδιαίτερα υψηλές φυγόκεντρες και διαφοροποιημένες ροές.

3. Θεωρούμε τον διορθωμένο πίνακα ροών ακριβή και αξιόπιστο, αφού και από επιπλέον ανάλυση επιλεγμένων εκλογικών τμημάτων της χώρας, μας δόθηκε η δυνατότητα να εκτιμήσουμε πίνακα ροών στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα, με βάση τη μέθοδο γραμμικής παλινδρόμησης. Ο εκτιμώμενος πίνακας με τη μέθοδο παλινδρόμησης ελάχιστα διαφέρει από τον διορθωμένο πίνακα του exit poll.

4. Για μια ανάλυση των εκλογών του 2000 και των μετατοπίσεων των ψηφοφόρων, βλ. και Marantzidis - Zafiroopoulos (2000).

α. ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.

Ο βαθμός συσπείρωσης των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ προσεγγίζει το 90%, ενώ των ψηφοφόρων της Νέας Δημοκρατίας το 95%. Χάρη στην σύγκριση αναφέρουμε ότι οι συσπειρώσεις αυτές είναι συγκρίσιμες και σε πολλές περιπτώσεις μεγαλύτερες από αντίστοιχες συσπειρώσεις των δύο κομμάτων σε παλαιότερες εκλογικές μεταβολές. Γίνεται σαφές ότι τα δύο κόμματα επέτυχαν να διατηρήσουν ένα σημαντικό πυρήνα της ήδη υπάρχουσας από το 1996 βάσης ψηφοφόρων. Στις εκλογές του 2000 είναι η δεύτερη φορά, μετά τις εκλογές του 1996, που το ΠΑΣΟΚ ξαναπαίρνει την εξουσία, επιτυγχάνοντας ωστόσο χαμηλότερη συσπείρωση των ψηφοφόρων του σε σχέση με τη Ν.Δ. Η συσπείρωση αυτή, επειδή είναι υψηλότερη από αυτή του 1996, συνευθύνεται για το μεγαλύτερο ποσοστό του ΠΑΣΟΚ σε σχέση με αυτό των εκλογών του 1996. Στις παλαιότερες μετατοπίσεις, κατά την περίοδο 1985-2000, το κόμμα που κέρδιζε τις εκλογές επιτύχανε και το μεγαλύτερο βαθμό συσπείρωσης των ψηφοφόρων του. Μετά το 1996, παρατηρούμε μια διαφοροποίηση του τρόπου επιλογής των κομμάτων από τους ψηφοφόρους, που βασίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στην έντονη μετατόπιση των ψηφοφόρων. Όταν οι μετακινούμενοι-ευμετάβλητοι αυτοί ψηφοφόροι τοποθετούνται σε μεγάλα ποσοστά προς κάποιο κόμμα, τότε αυτό αυξάνει το ποσοστό του και εγγίζει την εξουσία, παρά το γεγονός ότι η συσπείρωση των ψηφοφόρων σε αυτό το κόμμα μπορεί να εμφανίζεται μικρή ή μειωμένη.

Η συσπείρωση του ΚΚΕ, αν και φαίνεται υψηλή (82,74%), είναι ωστόσο πολύ χαμηλότερη από αυτή που είχε το κόμμα στις εκλογές του 1996, όπου επέτυχε, κατ' εκτίμηση, συσπείρωση της τάξης του 94% (Ζαφειρόπουλος - Χατζηπαντελής, 1999).

Επιστρέφοντας στην περίπτωση των δύο μεγάλων κομμάτων, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι υπάρχουν σημαντικές μετατοπίσεις ψηφοφόρων με αμφίδρομη κατεύθυνση ανάμεσά τους. Το 7% των ψηφοφόρων που στις εκλογές του 1996 είχε ψηφίσει το ΠΑΣΟΚ, τώρα ψηφίζει τη Ν.Δ. Σε καθαρό ποσοστό έγκυρων ψήφων αυτό ισοδυναμεί σε μετατόπιση περίπου 3% του εκλογικού σώματος (2,93%) – βλ. Πίνακα 2. Αυτή η απώλεια από το ΠΑΣΟΚ καλύπτεται σε ποσοστό πάνω από το ήμισυ από μετατοπίσεις των πρώην ψηφοφόρων της Ν.Δ. που μετακινούνται στις εκλογές του 2000 προς αυτό. Το ποσοστό των ψηφοφόρων που στις εκλογές του

1996 είχαν ψηφίσει Ν.Δ. και τώρα μετακινούνται προς το ΠΑΣΟΚ είναι 4,53%. Αυτό ισοδυναμεί σε μετατόπιση 1,73% του εκλογικού σώματος από τη Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ. Μια τόσο εκτενής μετατόπιση ψηφοφόρων ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα συμβαίνει επίσης για πρώτη φορά κατά την περίοδο 1985-2000, αν και οι μετατοπίσεις τέτοιου είδους σε μειωμένη ένταση δεν είναι άγνωστο φαινόμενο στις ελληνικές εκλογές. Ήδη μπορούν να δημιουργηθούν υπόνοιες για μια σημαντική μεταβλητότητα στις επιλογές των ψηφοφόρων. Αυτή τη μεταβλητότητα θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε αργότερα και με τη μελέτη των μετατοπίσεων των ψηφοφόρων των μικρότερων κομμάτων.

Το ΠΑΣΟΚ δεν κατάφερε να αποτρέψει τη διαρροή των ψηφοφόρων του, σε ένα αξιοσημείωτο ποσοστό, προς τη Ν.Δ. Αλλά, και από την άλλη, η Ν.Δ., παρά τη δυναμική της προεκλογική πορεία, δεν επέτυχε να ανακόψει την κίνηση των ψηφοφόρων της προς το ΠΑΣΟΚ. Αυτό όμως που είναι σημαντικό για τα δύο κόμματα είναι το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές δεν παρατηρήθηκαν μετατοπίσεις ψηφοφόρων τους προς τα μικρά κόμματα. Οι μετατοπίσεις δηλαδή περιορίστηκαν σε αμφίδρομες ροές ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ. Έτσι για τη Ν.Δ., το 99% περίπου των ψηφοφόρων της (4,53 + 94,48%) περιορίστηκε ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., ενώ για το ΠΑΣΟΚ, το 96% περίπου των ψηφοφόρων του (89,15 + 7,07%) περιορίστηκε ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. αντίστοιχα. Αυτή η πόλωση που καταγράφεται με αυτόν τον τρόπο, συνηγορεί προς τον ισχυρισμό της ενίσχυσης του δικομματισμού, αφού τα μικρότερα κόμματα σχεδόν αποκλείονται ως επιλογές από το 80% περίπου του εκλογικού σώματος (η εκλογική δύναμη ΠΑΣΟΚ + Ν.Δ. στις εκλογές του 1996).

Παρατηρώντας στον Πίνακα 2 τα ποσοστά των ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν από κόμμα σε κόμμα, βλέπουμε ότι το 37% του εκλογικού σώματος έμεινε πιστό στο ΠΑΣΟΚ ανάμεσα στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις. Παρόμοια το 36% του εκλογικού σώματος έμεινε πιστό στη Ν.Δ. Η υψηλότερη σχετική δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, που φανερώνει μια ισχυρή εκλογική παρουσία του κόμματος, και ο ικανοποιητικός βαθμός συσπείρωσης των ψηφοφόρων του, καθόρισαν έναν αρχικό βαθμό πρωτοπορίας του κόμματος απέναντι στη Ν.Δ. Η Ν.Δ., από την άλλη, επιτυγχάνοντας πολύ υψηλό βαθμό συσπείρωσης των ψηφοφόρων της του 1996, κατάφερε να εξασφαλίσει μια σημαντική εκλογική μάζα της τάξης

του 36%, που υπολείπεται παρ' όλα αυτά αυτή της συσπείρωσης του ΠΑΣΟΚ. Ήδη τα δύο ποσοστά συσπείρωσης απέχουν κατά μία ποσοστιαία μονάδα, καταγράφοντας έτσι από νωρίς τη διαφορά που χαρακτηρίζει και το τελικό εκλογικό αποτέλεσμα. Αυτή η μονάδα διαφοράς δεν πρόκειται να αναιρεθεί ακόμη και μετά τις εισροές ψηφοφόρων που παρατηρούνται, και θα διαμορφωθεί το τελικό ποσοστό 43,8% για το ΠΑΣΟΚ και 42,7% για τη Ν.Δ. Η απόσταση του ποσοστού συσπείρωσης του ΠΑΣΟΚ, 37%, απέχει από το τελικό τους εκλογικό αποτέλεσμα κατά 7 περίπου μονάδες. Αντίστοιχα κατά 7 περίπου μονάδες απέχει η συσπείρωση ψηφοφόρων της Ν.Δ. (36%) από το τελικό της εκλογικό ποσοστό, 42,74%. Και τα δύο μεγάλα κόμματα κατάφεραν να κινητοποιήσουν το ίδιο ποσοστό ψηφοφόρων, 7%, που στις εκλογές του 1996 ψήφισαν για κάποιο άλλο κόμμα, ενώ τώρα επιλέγει κάποιο από τα δύο μεγάλα κόμματα. Συνοπτικά θα λέγαμε ότι στις εκλογές του 2000, η Ν.Δ. επέτυχε μια εξαιρετικά υψηλή συσπείρωση των ψηφοφόρων της του 1996, συλλέγοντας το 36% των έγκυρων ψηφοδελτίων από προηγούμενους ψηφοφόρους της. Κατάφερε ακόμη να δημιουργήσει εισροές ψηφοφόρων από άλλα κόμματα που φτάνουν στο 7% του εκλογικού σώματος (Πίνακας 2). Η μόνη της δυνατότητα, προκειμένου να είναι το πρώτο σε ψήφους κόμμα, θα ήταν η δημιουργία υψηλότερων εισροών από άλλα κόμματα. Το ΠΑΣΟΚ επέτυχε την υψηλή συσπείρωση των ψηφοφόρων του που, αν και όχι τόσο υψηλή όσο της Ν.Δ., προσέγγισε το 90% των ψηφοφόρων του του 1996 (Πίνακας 1) και την ίδια εισροή ψηφοφόρων που το 1996 ψήφισαν άλλα κόμματα, εισροή που ισούται με το 7% (Πίνακας 2). Η αριθμητική υπεροχή του ΠΑΣΟΚ προέρχεται, όπως παρατηρούμε, από τα ποσοστά των μετακινούμενων ψηφοφόρων και από την «προηγούμενη δύναμή» του. Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε στην εκλογική του βάση στις εκλογές του 1996 που, καθώς ήταν υψηλή (41,5%) σε σχέση με αυτή της Ν.Δ. (38,11%), δημιουργεί μια σημαντική δεξαμενή άντλησης ψήφων για τις επόμενες εκλογές, μια δεξαμενή που αποτελείται από πιθανώς πιστούς και σταθερούς ψηφοφόρους.

β. Τα υπόλοιπα κόμματα

Η εκλογική απήχηση των υπόλοιπων κομμάτων, όπως εκφράζεται με τα ποσοστά των εκλογικών δυνάμεών τους, παρουσιάζεται

στην τελευταία γραμμή τού Πίνακα 2. Στις εκλογές 2000 τα υπόλοιπα κόμματα επέτυχαν σημαντικά μικρότερες εκλογικές δυνάμεις σε σχέση με παλαιότερες εκλογές. Στον Πίνακα 1 μπορούμε να δούμε ότι, με εξαίρεση το ΚΚΕ, το οποίο επιτυγχάνει μια σημαντική αλλά όχι απόλυτη συσπείρωση, τα υπόλοιπα κόμματα χάνουν τους ψηφοφόρους του 1996 σε ποσοστά μεγαλύτερα από 40% και τους διοχετεύουν προς τα δύο μεγαλύτερα κόμματα με διάφορους τρόπους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις εκλογές του 1996 οι συσπειρώσεις για το ΚΚΕ ήταν 93,7%, και για τον ΣΥΝ 84,52% (Ζαφειρόπουλος - Χατζηπαντελής, 1999). Στις πρόσφατες εκλογές είναι ολική η εξασθένηση-αποδόμηση των μικρών κομμάτων. Όλα τα κόμματα έχουν μικρές συσπειρώσεις ψηφοφόρων και οι εκροές δεν κατευθύνονται σε άλλα μικρά κόμματα, αλλά κύρια προς τα δύο μεγαλύτερα κόμματα. Το ΚΚΕ συσπειρώνει το 82,74% των ψηφοφόρων του, του 1996. Το 8,14% των προηγούμενων ψηφοφόρων του κατευθύνεται προς το ΠΑΣΟΚ, ενώ το 5,41% προς τη Ν.Δ. Λιγότεροι από τους μισούς ψηφοφόρους του ΣΥΝ 1996 παραμένουν συσπειρωμένοι στις εκλογές του 2000. Το ένα τρίτο του συνόλου των ψηφοφόρων τού ΣΥΝ τού 1996 ψηφίζει τώρα ΠΑΣΟΚ, το 8,85% τη Ν.Δ., ενώ το 5,03% το ΚΚΕ και το 2,31% το ΔΗΚΚΙ (Πίνακας 1). Παρ' όλη την απώλεια ψήφων προς τα άλλα κόμματα, ο ΣΥΝ καταφέρνει να συγκεντρώσει, εντέλει, το ποσοστό 3,19%, που οριακά τού επιτρέπει να μπει στη Βουλή. Αν για τον ΣΥΝ είναι ενδιαφέρουσες οι μετατοπίσεις των ψηφοφόρων του, για το ΔΗΚΚΙ και την ΠΟΛΑΝ είναι εντυπωσιακές.

Ενώ το ΔΗΚΚΙ έχει μια σαφή σοσιαλιστική-λαϊκιστική ταυτότητα, μόλις το 40,75% των ψηφοφόρων του ΔΗΚΚΙ παραμένει πιστό στο κόμμα και στις εκλογές του 2000, και το 33,09% ψηφίζει ΠΑΣΟΚ ενώ το σημαντικό ποσοστό 17,2% ψηφίζει τη Ν.Δ. (Πίνακας 1). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η εκροή του ενός τρίτου των ψηφοφόρων του 1996 (33,09%) προς το ΠΑΣΟΚ είναι η κίνηση παλαιών ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν το κόμμα που κινδυνεύει να χάσει την εξουσία. Για τον ακριβώς αντίθετο ίσως λόγο, προς την ενίσχυση του ισχυρότερου αντιπάλου του ΠΑΣΟΚ, το 17,2% κατευθύνεται προς τη Ν.Δ. Έτσι το ΔΗΚΚΙ αποδυναμωμένο στις εκλογές τού 2000 δεν καταφέρνει να εκλεγεί με ένα ποσοστό 2,69%.

Για την ΠΟΛΑΝ, παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι, ενώ υπήρξε στήριξη από την ηγεσία της προς το κόμμα της αξιωματικής αντιπολί-

τευσης, μόλις το 51,99% των ψηφοφόρων της στις εκλογές του 1996 πειθάρχησε (Πίνακας 1). Αντίθετα, είναι σημαντικό ότι το 32,54% των ψηφοφόρων συγκαταλέγεται στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ των εκλογών του 2000.

Μέσα από τις εκροές των μικρών κομμάτων προς τα μεγαλύτερα κόμματα και ακόμη τις ίσως παράδοξες τοποθετήσεις τους –βλ. τοποθετήσεις παλιών ψηφοφόρων του ΔΗΚΚΙ στη Ν.Δ. και παλιών ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ στο ΠΑΣΟΚ– δημιουργούνται συνολικά ισοδύναμες μετατοπίσεις ψηφοφόρων προς τα δύο μεγάλα κόμματα, που αριθμητικά ισοδυναμούν και ισούνται με το 7% των έγκυρων ψήφων (βλ. και Πίνακα 2). Η συνολική εικόνα που διαμορφώνεται παρουσιάζει ένα ισχυρό δικομματικό χαρακτήρα του εκλογικού-πολιτικού συστήματος, δύο μεγάλα κόμματα με ανάλογου βαθμού απηγήσεις στον εκλογικό πληθυσμό και ισοδύναμες πρακτικές και στρατηγικές, που επωφελούνται με ανάλογους τρόπους από την αποδόμηση των μικρότερων κομμάτων. Το άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι δε διαμορφώνεται μια σαφής και ξεκάθαρη «γραμμή» των ψηφοφόρων των μικρών κομμάτων. Αντίθετα, σε συγκρίσιμα ποσοστά διαμορφώνονται φυγόκεντρες τάσεις προς τα δύο μεγάλα κόμματα, με ασαφείς κατευθύνσεις. Το τελευταίο μάς συνοψίζει την εικόνα της ενίσχυσης του δικομματικού συστήματος, αλλά ως συστήματος, ως δίδυμοι κομμάτων που ανταγωνίζονται για την εξουσία ενώ προσπορίζονται τις εισροές από όλα τα μικρότερα κόμματα.

Στα παρακάτω επιχειρούμε μια σε βάθος ανάλυση των μετατοπίσεων, περιγράφοντας αυτές σε κάθε εκλογική περιφέρεια, και κάνοντας μια γεωγραφική ανάλυση. Το κύριο ενδιαφέρον εντοπίζεται στην ανάλυση των ροών που καταγράφονται σε πίνακες μετατοπίσεων, γιατί μας δίνουν τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι ψηφοφόροι διαμορφώνουν τις εκλογικές στρατηγικές και αποφάσεις, να εντοπίσουμε το βαθμό απήχησης των κομμάτων και να τον συνδέσουμε με τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά των εκλογικών περιφερειών.

3. ΤΟ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Για να γίνει μια σε βάθος ανάλυση των μετατοπίσεων, χρειαζόμαστε επί πλέον πληροφορίες. Χρειαζόμαστε δηλαδή τις επί μέρους

μετατοπίσεις που παρατηρούνται σε κάθε μία από τις 56 εκλογικές περιφέρειες. Οι έρευνες δημοσκόπησης στις οποίες συγκαταλέγονται και τα exit polls είναι ικανοποιητικές και δίνουν ασφαλή συμπεράσματα σε ένα μακροσκοπικό επίπεδο, δηλαδή σε ό,τι αφορά το σύνολο της χώρας. Παράγουν έναν πίνακα ρωών για το σύνολο της επικράτειας, αλλά δεν είναι επαρκείς για να υπολογιστούν πίνακες ρωών σε κάθε μια εκλογική περιφέρεια, μια που κάτι τέτοιο θα απαιτούσε ένα ιδιαίτερα μεγάλο δείγμα, κατανεμημένο σε ικανά μεγέθη σε κάθε περιφέρεια της χώρας. Αν λοιπόν ο ερευνητής χρειάζεται αυτούς τους επιμέρους πίνακες, θα πρέπει να χρησιμοποιήσει στατιστικές εκτιμήσεις τους, που βασίζονται τόσο στον γενικό πίνακα ρωών όσο και στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα του 1996 και του 2000 για κάθε εκλογική περιφέρεια. Οι στατιστικές εκτιμήσεις παράγουν επιμέρους πίνακες, οι οποίοι έχουν την ιδιότητα να προσαρμόζονται τόσο στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα της κάθε εκλογικής περιφέρειας όσο και να «αθροίζουν» στον συνολικό πίνακα ρωών που είναι διαθέσιμος από τη δημοσκόπηση. Μια προσέγγιση που δίνει πολύ καλά αποτελέσματα είναι η μέθοδος της μέγιστης πιθανοφάνειας (maximum likelihood method – Johnston, 1985). Η μέθοδος έχει εφαρμοστεί πολλές φορές με επιτυχία στις βρετανικές εκλογές και έχει αξιολογηθεί θετικά σε διάφορα άρθρα.⁵

Στο άρθρο αυτό υπολογίζουμε, για πρώτη φορά για τα ελληνικά εκλογικά αποτελέσματα, τους 56 πίνακες ρωών με αυτήν τη μέθοδο. Έχουμε λοιπόν αναλυτικά στοιχεία μετατοπίσεων ψηφοφόρων για κάθε μία εκλογική περιφέρεια. Με βάση αυτά τα αναλυτικά στοιχεία είμαστε σε θέση να μελετήσουμε σε βάθος τον τρόπο μετατόπισης των ψηφοφόρων. Η ανάλυση που ακολουθεί αναφέρεται σε αυτές τις επιμέρους μετατοπίσεις.

5. Οι Johnston και Hey (1982), ο Johnston (1985), και οι Johnston και Pattie (1991) χρησιμοποιούν τη μέθοδο της μέγιστης πιθανοφάνειας για την εκτίμηση τέτοιων πινάκων στις εκλογικές περιφέρειες, αν αρχικά είναι δεδομένος ένας γενικός πίνακας ρωών για ολόκληρη την επικράτεια, που έχει εκτιμηθεί από δημοσκόπηση. Η μέθοδος της μέγιστης πιθανοφάνειας αξιολογήθηκε με πολύ καλά αποτελέσματα (Berg, 1988).

4. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ

Ο πίνακας των ροών παρουσιάζει 42 μετατοπίσεις ψηφοφόρων, 42 ροές που σχηματίζονται ανάμεσα σε 7 κόμματα των εκλογών του 1996 και 6 κόμματα των εκλογών του 2000. Για τη μελέτη μας έχουν επιλεγεί οι 13 που θεωρήσαμε ως τις πλέον σημαντικές και για τις οποίες έχει επισημανθεί η σημασία και το ενδιαφέρον τους στο πρώτο τμήμα του παρόντος άρθρου. Επιλέξαμε τις μετακινήσεις: ΠΑΣΟΚ>ΠΑΣΟΚ (ΠΠ), Ν.Δ.>Ν.Δ. (ΝΝ), ΚΚΕ>ΚΚΕ (ΚΚ), ΣΥΝ>ΣΥΝ (ΣΣ), ΔΗΚΚΙ>ΔΗΚΚΙ (ΔΔ), ΠΑΣΟΚ>Ν.Δ. (ΠΝ), Ν.Δ.>ΠΑΣΟΚ (ΝΠ), ΣΥΝ>ΠΑΣΟΚ (ΣΠ), ΣΥΝ>Ν.Δ. (ΣΝ), ΔΗΚΚΙ>ΠΑΣΟΚ (ΔΠ), ΔΗΚΚΙ>Ν.Δ. (ΔΝ), ΠΟΛΑΝ>Ν.Δ. (ΠΟΛΝ), ΠΟΛΑΝ>ΠΑΣΟΚ (ΠΟΛΠ).

α. Χαρτογράφηση των ροών

Η ανάλυση και παρουσίαση του συνόλου για όλες τις ροές γίνεται με την κατασκευή ενός χάρτη και ενός ιστογράμματος συχνοτήτων για κάθε επιμέρους ροή. Οι 56 τιμές της κάθε ροής, μία για κάθε εκλογική περιφέρεια, παριστάνονται έτσι σε γραφικές παραστάσεις, οι οποίες ανάλογα με το σχήμα τους επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις της εκλογικής συμπεριφοράς (Gudgin - Taylor, 1979· Johnston, 1985). Η ερμηνεία του χάρτη είναι προφανής, ενώ το ιστόγραμμα μας παρουσιάζει πώς διαμορφώθηκαν οι ροές. Αν το ιστόγραμμα εμφανίζεται με μια συμμετρική κωδωνοειδή μορφή (bell shaped), τότε μπορούμε να πούμε ότι το σύνολο των εκλογικών περιφερειών παρουσιάζει έναν κύριο όγκο κοντινών και παρόμοιων ροών, ενώ υπάρχουν λίγες εκλογικές περιφέρειες με ροές μικρότερες ή ροές μεγαλύτερες, που σχηματίζουν και τις δύο «ουρές», δεξιά και αριστερή του κεντρικού σχήματος. Αυτές οι περιφέρειες μπορούν να εντοπιστούν με τη βοήθεια του χάρτη και να σχολιαστούν. Αν το ιστόγραμμα παρουσιάζει έντονη συγκέντρωση προς το ένα του άκρο ή και προς τα δύο άκρα του, τότε δηλώνει ότι διαμορφώνονται μεγάλες διαφοροποιήσεις των ροών ανά εκλογική περιφέρεια. Αν, για παράδειγμα, το σχήμα εμφανίζει μια υψηλή συγκέντρωση στο δεξιό άκρο και παράλληλα μια «ουρά» στο αριστερό, τότε οι περισσότερες περιφέρειες (που εντοπίζονται στην έντονη συγκέντρωση), έχουν υψηλές τιμές ροών και απομένουν ελάχιστες που διαφοροποιούνται και παρουσιάζουν μικρές τιμές. Αυτές εντοπίζονται και

σχολιάζονται. Στο Παράρτημα, παρουσιάζονται οι χάρτες και τα ιστογράμματα των δεκατριών ροών που μελετάμε.

Σχολιάζουμε αναλυτικά τις ροές ΠΑΣΟΚ->ΠΑΣΟΚ (ΠΠ), Ν.Δ.->Ν.Δ. (ΝΝ), ΠΑΣΟΚ->Ν.Δ. (ΠΝ), Ν.Δ.->ΠΑΣΟΚ (ΝΠ), (ΣΥΝ + ΔΗΚΚΙ)->ΠΑΣΟΚ (ΣΔΠ), (ΣΥΝ + ΔΗΚΚΙ)->Ν.Δ. (ΣΔΝ). Οι δύο τελευταίες ροές εκφράζουν τη συνολική μετατόπιση των προηγούμενων ψηφοφόρων του ΣΥΝ και του ΔΗΚΚΙ προς το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. αντίστοιχα. Συνοψίζουν τη γενική μετατόπιση ψηφοφόρων όμορων κομματικών χώρων προς τα δύο μεγάλα κόμματα.

ΣΧΗΜΑ 1 ΠΑΣΟΚ->ΠΑΣΟΚ (ΠΠ). Οι συσπειρώσεις του ΠΑΣΟΚ ανά εκλογική περιφέρεια κατανέμονται στο διάστημα 75,52% έως 98,93%, καταγράφοντας έτσι ένα άνοιγμα ψαλίδας που υπερβαίνει τις 20 ποσοστιαίες μονάδες. Κάτω από το φράγμα του 80% βρίσκονται οι περιφέρειες Α' Αθηνών (75,52%) και Μεσσηνίας (79,59%), που εμφανίζουν τις συσπειρώσεις μικρότερης ισχύος. Στον αντίποδα, με υψηλότερες συσπειρώσεις εμφανίζονται η Χίος (95,71%), η Ευρυτανία (95,93%), η Β' Αθηνών (97,6%), που, λόγω του μεγάλου μεγέθους εκλεκτορικού της σώματος, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αποτέλεσε έναν σημαντικό τροφοδότη ψήφων για το ΠΑΣΟΚ. Τέλος, η περιφέρεια Ξάνθης, που εμφανίζει την υψηλότερη συσπείρωση (98,93%).

Από το Διάγραμμα 1, μπορούμε να δούμε ότι τα διαφορετικά μεγέθη της συσπείρωσης του ΠΑΣΟΚ κατανέμονται σε ευδιάκριτους γεωγραφικούς σχηματισμούς. Οι χαμηλότερες τιμές της καταγράφονται στους χώρους: Κεντρική Ελλάδα, Λάρισα, Εύβοια, Κυκλάδες, Λέσβο και Σέρρες. Μεσαίου μεγέθους συσπειρώσεις καταγράφουν οι περιφέρειες της Πελοποννήσου (εκτός της Μεσσηνίας) και τα Δωδεκάνησα. Στην Κρήτη και στη Βόρεια-Δυτική Ελλάδα καταγράφονται μεσαίου και υψηλού μεγέθους συσπειρώσεις, ενώ ιδιαίτερα υψηλές καταγράφονται στη Θράκη.

Η κατανομή των συσπειρώσεων στο ιστόγραμμα παρουσιάζει μια κανονικότητα και συμμετρία, αλλά παράλληλα μια εντονότερη συγκέντρωση προς το δεξιό άκρο (που μάλλον περιγράφει τον κορμό των μετατοπίσεων), και το σχηματισμό μιας ελαφριάς ουράς στα Αριστερά. Εκεί καταγράφονται οι εκλογικές περιφέρειες της Α' Αθηνών, της Μεσσηνίας και της Λάρισας. Αυτές δείχνουν να αποκλίνουν από τις υπόλοιπες.

ΣΧΗΜΑ 2 Ν.Δ.->Ν.Δ. (ΝΝ). Πρώτη σημαντική παρατήρηση πάνω στον χάρτη του Διαγράμματος 2 είναι ότι γίνεται φανερή η ύπαρξη μιας διάστασης Βορρά-Νότου αναφορικά με το βαθμό συσπείρωσης των ψηφοφόρων της Ν.Δ. Υψηλότερες τιμές στο Βορρά και χαμηλές τιμές στις νότιες εκλογικές περιφέρειες διαφοροποιούν σε κάποιο βαθμό την παρ' όλα αυτά γενικά υψηλότερη συσπείρωση των ψηφοφόρων της Ν.Δ. Η συσπείρωση της Ν.Δ. είναι συνολικά πολύ υψηλή και γι' αυτό το λόγο η επιπλέον γεωγραφική ανάλυση απλώς τονίζει μικρές διαφοροποιήσεις που αναδεικνύουν τελικά περιοχές που είναι προπύργια της Δεξιάς. Η συσπείρωση παίρνει τιμές πάνω από 85% σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες και παρουσιάζει ένα εύρος 15 ποσοστιαίων μονάδων, αγγίζοντας τη μέγιστη εκτιμώμενη τιμή 100%.

Κάτω από το φράγμα του 90% βρίσκονται οι περιφέρειες: Ηρακλείου (85,5%), Β' Αθηνών (85,88%), Χανίων (89,82%), Ξάνθης (89,98%). Από την άλλη, οι υψηλότερες συσπειρώσεις, με τιμές πάνω από 98%, για τη Ν.Δ. παρατηρήθηκαν στις περιφέρειες Πιερίας, Χαλκιδικής, Πέλλας, Κεφαλληνίας, Β' Πειραιά, Α' Πειραιά, Ζακύνθου, Ημαθίας, Θεσπρωτίας, Φλώρινας, Καστοριάς, Κιλκίς, Λευκάδας, Γρεβενών (99,32%) και Α' Αθηνών (100%).

Με δεδομένο ότι η Βόρεια Ελλάδα, και ιδιαίτερα η Δυτική Μακεδονία, παρουσιάζει υψηλότερες συσπειρώσεις της Ν.Δ., αλλά παράλληλα όπως είδαμε, παρουσιάζει και σημαντικές συσπειρώσεις του ΠΑΣΟΚ (βλ. Διάγραμμα 1 και σχολιασμό στο προηγούμενο τμήμα), θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι παρατηρείται υψηλής έντασης πόλωση στις περιοχές αυτές. Αυτή εκφράζεται με υψηλή πειθαρχία και συσπείρωση των ψηφοφόρων προς τα κόμματα που ψήφισαν στις προηγούμενες εκλογές του 1996. Είναι μάλιστα εντονότερη για τις συγκεκριμένες εκλογές, οι οποίες συνοδεύτηκαν από έντονη αντιπαράθεση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων σε διάφορα επίπεδα (Marantzidis - Zafiroopoulos, 2000).

ΣΧΗΜΑ 3 Ν.Δ.->ΠΑΣΟΚ (ΝΠ). Ο χάρτης παρουσιάζει ένα χαρακτηριστικό σχήμα τοποθέτησης των χαμηλών τιμών στη Βόρεια Ελλάδα και υψηλών τιμών στη Νότια. Έρχεται λοιπόν να συμπληρώσει το χάρτη των συσπειρώσεων της Ν.Δ. Η διάσταση Βορράς-Νότος αφορά λοιπόν τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων της Ν.Δ. συνολικά. Στις εκλογικές περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας, η Ν.Δ. κατάφερε να κινητοποιήσει σε υψηλότερο βαθμό τους ψηφοφόρους της, ενι-

σχύνοντας τις συσπειρώσεις και αποκλείοντας τις διαρροές προς τον ισχυρό αντίπαλο, το ΠΑΣΟΚ.

Οι χαμηλότερες τιμές των ροών (αυτές ξεκινούν από την τιμή 0%) εμφανίζονται στις περιφέρειες της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, την Α' και Β' Πειραιώς, και της Α' Αθηνών, ενώ οι αμέσως υψηλότερες καταγράφονται στη Δυτική Ελλάδα, την Ανατολική Μακεδονία και το Υπόλοιπο Αττικής. Η Α' Αθηνών εμφανίζει μηδενικές απώλειες της Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ, σημειώνοντας έτσι και τη μικρότερη εκτιμώμενη ροή. Αντίθετα η Κεντρική Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου, η Πελοπόννησος και η Κρήτη σημειώνουν υψηλότερες απώλειες της Ν.Δ. με τιμές που κυμαίνονται από 4 έως 7% της εκλογικής δύναμης της Ν.Δ. τού 1996. Τις υψηλότερες απώλειες για το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης σημειώνουν οι περιφέρειες-προσπύργια του ΠΑΣΟΚ: Χανίων (8,63%), Ξάνθης (8,7%), Β' Αθηνών (10,3%) και Ηρακλείου (12,9%).

Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι και με βάση το σχετικό ισογράμμα, ο κύριος όγκος των ροών συσσωρεύεται στο αριστερό τμήμα, αφήνοντας μια δεξιά ουρά που σχηματίζεται από τέσσερις περιφέρειες, αυτές ακριβώς που περιγράψαμε προηγούμενα. Έτσι συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι απώλειες της Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ ήταν μικρές, με τιμές που στην πλειονότητα δεν ξεπέρασαν τις 7 μονάδες. Ακραίες απώλειες παρουσίασαν τέσσερις εκλογικές περιφέρειες, οι δύο πάνω από 8 μονάδες κι οι δύο πάνω από 10. Σε αντίθεση με τις ροές ΠΑΣΟΚ->Ν.Δ., που θα εξετάσουμε, οι απώλειες της Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ εμφανίζονται μικρές σε ένα μεγάλο μέρος τους.

ΣΧΗΜΑ 4 ΠΑΣΟΚ->Ν.Δ. (ΠΝ). Οι απώλειες ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ. ξεκινούν από μία ελάχιστη τιμή 0,77% (περιφέρεια Ξάνθης) και φτάνουν στη μέγιστη τιμή 16,44% (περιφέρεια Μεσσηνίας), παρουσιάζοντας έτσι μια σημαντική διασπορά. Οι περιφέρειες της Θράκης, Σάμου, Χίου και της Β' Αθηνών, εμφανίζουν τις μικρότερες ροές ψηφοφόρων. Αυτό σε συνδυασμό με τις πολύ υψηλές συσπειρώσεις του ΠΑΣΟΚ, που ήδη καταγράψαμε, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι περιφέρειες αυτές παρουσιάζουν τις πιο συμπαγείς ομάδες ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ.

Τα νησιά του Ιονίου, οι περιφέρειες Ευρυτανίας, Β' Πειραιώς, Λασιθίου, Πρεβέζης, Δράμας, Θεσπρωτίας και Α' Πειραιώς, εμφανίζουν χαμηλές απώλειες ψηφοφόρων τού ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ.

Πολλές είναι οι περιφέρειες που σημειώνουν σημαντικά ποσοστά μετακίνησης προηγούμενων ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ. Στις περισσότερες περιφέρειες καταγράφονται ροές άνω του 5%. Έτσι η Κεντρική Ελλάδα, η Βόρεια Πελοπόννησος, η Κρήτη (εκτός της περιφέρειας Λασιθίου), τα νησιά του Αιγαίου, συγκαταλέγονται σ' αυτήν την κατηγορία. Εκεί που οι διαρροές του ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ. ήταν εντονότερες, καταγράφοντας ροές άνω του 10%, είναι οι περιφέρειες Αιτωλοακαρνανίας, Κυκλάδων, Λακωνίας, Καρδίτσας, Λαρίσης, Φθιώτιδας, Σερρών, Μεσσηνίας.

ΣΧΗΜΑ 5 (ΣΥΝ+ΔΗΚΚΙ)->ΠΑΣΟΚ (ΣΔΠ). Οι συνολικές ροές τού ΣΥΝ και τού ΔΗΚΚΙ προς το ΠΑΣΟΚ είναι σημαντικά κυμαινόμενες. Οι απώλειες ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ ξεκινούν με το ποσοστό 11,01% της συνολικής δύναμης των δύο κομμάτων, που καταγράφεται στη Β' Αθηνών, και κυμαίνονται μέχρι την τιμή 63,67% στην Α' Αθηνών. Το ευρύ αυτό φάσμα τιμών παίρνει τις μικρότερες τιμές του στις περιφέρειες της Δυτικής Μακεδονίας (Φλώρινας και Καστοριάς), στην Λευκάδα και τη Σάμο, καταγράφοντας τιμές κάτω του 30%. Οι περιφέρειες της Νότιας Πελοποννήσου και οι περιφέρειες της Κρήτης (πλην Ηρακλείου) εμφανίζουν μικρής έντασης απώλειες προς το ΠΑΣΟΚ. Αντίθετα μεγαλύτερες απώλειες σημειώνονται στην Κεντρική Ελλάδα και Θράκη. Μεγάλο μέρος αυτών των ροών οφείλεται στις υψηλές απώλειες που έχει εκεί ο ΣΥΝ προς το ΠΑΣΟΚ. Οι ροές προς το ΠΑΣΟΚ φτάνουν τις μεγαλύτερες τιμές τους στις περιφέρειες Εύβοιας (41,7%), Ηρακλείου (43,23%), Αιτωλοακαρνανίας (43,54%), Α' Θεσσαλονίκης (44,85%), Αχαΐας (45,95%), Α' Αθηνών (63,7%).

ΣΧΗΜΑ 6 (ΣΥΝ+ΔΗΚΚΙ)->Ν.Δ. (ΣΔΝ). Ψηφοφόροι που στις εκλογές τού 1996 ψήφισαν ΣΥΝ ή ΔΗΚΚΙ, στις εκλογές τού 2000 μετακινήθηκαν προς τη Ν.Δ. σε ποσοστά που κυμαίνονται από 0,58% έως 26,22% ανά εκλογική περιφέρεια. Σε σχέση με το προηγούμενο συνολικό ποσοστό των δύο κομμάτων, μικρότερες απώλειες καταγράφηκαν στις περιφέρειες Α' Αθηνών (όπου εμφανίζεται η σημαντικά μικρότερη σχεδόν μηδενική απώλεια 0,58%), Ροδόπης (5,23%), Β' Πειραιώς (5,13%), Α' Θεσσαλονίκης (5,5%), Υπολοίπου Αττικής (5,15%) και Α' Πειραιώς (6,66%).

Τιμές άνω του 20% επί της προηγούμενης δύναμης καταγράφονται στις περιφέρειες Φλώρινας (20,7%), Καστοριάς (20,93%),

Γρεβενών (22,21%), Ευρυτανίας (25,48%), ενώ η μέγιστη τιμή εμφανίζεται στην Β' Αθηνών (26,22%). Σχηματικά διαγράφεται ένας κατακόρυφος άξονας που περιλαμβάνει τις περιφέρειες της Μακεδονίας και της Κεντρικής Ελλάδας, ξεκινώντας με υψηλές τιμές από την περιφέρεια Καστοριάς, συνεχίζοντας με την περιφέρεια Γρεβενών και νοτιότερα με τις περιφέρειες της Θεσσαλίας, της Στερεάς Ελλάδας (Φωκίδα και Φθιώτιδα), την Β' Αθηνών και καταλήγει στις περιφέρειες της Κεντρικής και Νότιας Πελοποννήσου. Σε όλες αυτές τις περιφέρειες καταγράφονται υψηλές τιμές συνολικές των ΣΥΝ και ΔΗΚΚΙ προς τη Ν.Δ.

Αντίθετα, η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη, η Βόρεια Πελοπόννησος, τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη εμφανίζουν μικρότερες απώλειες.

β. Διασπορά των μετατοπίσεων

Ήδη από τα παραπάνω, πρόδηλο είναι ότι δεν υπάρχει ομοιομορφία στη διαμόρφωση των ροών ανάμεσα στις εκλογικές περιφέρειες. Με διαφορετικό τρόπο για κάθε μετατόπιση ψηφοφόρων, υπάρχει μια διασπορά των ροών στις εκλογικές περιφέρειες. Ποιες όμως είναι οι μετατοπίσεις που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη σταθερότητα ή αλλιώς τη μικρότερη μεταβλητότητα; Με άλλα λόγια, σε ποιες μετατοπίσεις τους οι ψηφοφόροι έχουν παρόμοια συμπεριφορά σε ολόκληρη τη χώρα; Ένα μέτρο διασποράς που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να απαντηθεί η ερώτηση είναι η τυπική απόκλιση των ροών (Πίνακας 3). Το μέτρο αυτό δεν είναι επαρκές για να απαντήσουμε, γιατί δε συνυπολογίζει το μέγεθος των ροών. Είναι φανερό ότι άλλο πράγμα σημαίνει η τυπική απόκλιση που είναι ίση με 5% για τη ροή ΣΣ που έχει μέσο όρο 46,92%, και άλλο πράγμα σημαίνει η τυπική απόκλιση ίση με 5% για τη ροή ΠΠ που έχει μέσο όρο 89,68% (Πίνακας 3). Για να είναι δυνατή η σύγκριση της μεταβλητότητας μεταξύ ροών, χρησιμοποιούμε το συντελεστή μεταβλητότητας που υπολογίζεται αν διαιρέσουμε την τυπική απόκλιση διά του μέσου όρου για κάθε ροή. Με τον τρόπο αυτό διορθώνεται κάθε ροή, γίνεται ανεξάρτητη από την κεντρική της τάση, και φαίνεται μόνο ο βαθμός της διασποράς της. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται ταξινομημένοι κατά μέγεθος οι συντελεστές μεταβλητότητας των ροών που εξετάζουμε.

Γενική παρατήρηση είναι ότι τις πρώτες θέσεις καταλαμβάνουν

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μεταβλητότητα των ροών

	Συντελεστής μεταβλητότητας	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
NN	0,03	95,32	3,18
ΠΠ	0,05	89,68	4,24
ΚΚ	0,09	82,44	7,06
ΣΣ	0,12	46,92	5,72
ΔΔ	0,19	42,30	8,14
ΠΟΛΝ	0,23	54,82	12,47
ΣΠ	0,24	32,87	7,84
ΔΝ	0,37	16,81	6,30
ΔΠ	0,39	30,22	11,91
ΣΝ	0,41	9,47	3,87
ΠΝ	0,42	7,19	3,01
ΠΟΛΠ	0,47	28,05	13,23
ΝΠ	0,69	3,93	2,70

οι ροές που εκφράζουν τη συσπείρωση των κομμάτων. Εκεί οι ψηφοφόροι παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη γεωγραφική ομοιομορφία. Πρώτη κατατάσσεται η συσπείρωση της Ν.Δ. με τιμή 0,03. Ακολουθούν οι συσπείρώσεις του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ, του Συνασπισμού και τέλος του ΔΗΚΚΙ. Με αυτή τη σειρά που αναφέρθηκαν, τα κόμματα κινητοποίησαν τους ψηφοφόρους τους σε διαφορετικό βαθμό ομοιομορφίας ανά την επικράτεια. Τα δύο μεγαλύτερα κόμματα εμφανίζουν τη μέγιστη γεωγραφική ομοιομορφία, και πρώτη κατατάσσεται η Ν.Δ., που φαίνεται να ελέγχε τη μέγιστη γεωγραφική ομοιογένεια μεταπολίσεων. Σημαντική είναι η ομοιομορφία που παρατηρείται για το ΚΚΕ, ενώ ο Συνασπισμός και το ΔΗΚΚΙ παίρνουν την τέταρτη και πέμπτη θέση αντίστοιχα. Τόσο ο Συνασπισμός όσο ιδιαίτερα το ΔΗΚΚΙ εμφανίζουν διαφοροποίηση της απήχσής τους και της κινητοποίησης των ψηφοφόρων τους.

Για τις υπόλοιπες ροές, παρουσιάζει ενδιαφέρον η κατάταξη που διαμορφώνεται. Περισσότερο γεωγραφικά ομοιόμορφη εμφανίζεται η μετατόπιση των ψηφοφόρων της ΠΟΛΝ του 1996 προς τη Ν.Δ. Ακολουθεί η μετατόπιση του ΣΥΝ προς το ΠΑΣΟΚ, του ΔΗΚΚΙ προς τη Ν.Δ. και μετά του ΔΗΚΚΙ προς το ΠΑΣΟΚ. Για το τελευταίο πρέπει να πούμε ότι αν και η μέση ροή ΔΗΚΚΙ 1996 προς το ΠΑΣΟΚ 2000 είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του

ΔΗΚΚΙ προς τη Ν.Δ., ωστόσο η δεύτερη χαρακτηρίζεται από ίση και ελαφρώς μεγαλύτερη γεωγραφική ομοιομορφία από την πρώτη.

Ακολουθούν οι ροές του ΣΥΝ προς τη Ν.Δ., του ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ., της ΠΟΛΑΝ προς το ΠΑΣΟΚ και τέλος της Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ. Δηλαδή στο τέλος της κατάταξης τοποθετούνται οι μετατοπίσεις μεταξύ αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων, όπως ίσως θα ήταν και αναμενόμενο, διότι δεν καθορίζονται από κάποιο γενικό σχήμα υποστήριξης των μετακινήσεων, όπως μια συγκεκριμένη γραμμή κόμματος. Σημαντικό στοιχείο της όλης κατάταξης είναι η σημαντική ικανότητα της Ν.Δ. να δημιουργήσει γεωγραφική ομοιομορφία μετατοπίσεων προς αυτή. Τούτο καταγράφεται τόσο με την υψηλή ομοιομορφία της συσπείρωσής της, καθώς και από τις υψηλές θέσεις ομοιομορφίας που καταγράφονται στις ροές προς αυτή από την ΠΟΛΑΝ και το ΔΗΚΚΙ.

5. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΩΝ

Η μελέτη των μετατοπίσεων επεκτείνεται στην αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι μετατοπίσεις στο σύνολό τους, και όχι κάθε μία χωριστά. Σκοπός μας είναι να εντοπιστούν ομάδες ροών που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά εξέλιξης, όπως ταυτόχρονη αύξηση ή ταυτόχρονη μείωση των τιμών τους στις ίδιες περιφέρειες. Για να γίνει αυτό εφαρμόζουμε τη στατιστική τεχνική της ανάλυσης κυρίων συνιστωσών (principal components analysis), στις δεκατρείς ροές που εξετάζουμε. Με την τεχνική αυτή συνδυάζονται μεταβλητές που είναι υψηλά συσχετισμένες μεταξύ τους ώστε να παράγουν λιγότερες αλλά συνθετότερες μεταβλητές, που εκφράζονται ως γραμμικοί συνδυασμοί των αρχικών, αποκτούν σημασία και ερμηνεύονται με βάση τις συσχετίσεις τους με τις αρχικές μεταβλητές. Οι νέες μεταβλητές που ονομάζονται παράγοντες (factors) συνοψίζουν τις μεταβλητές που είναι συγγραμμικές, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε επιπλέον ανάλυση χωρίς να χρησιμοποιούμε τις αρχικές μεταβλητές. Από την άλλη, με βάση τις συσχετίσεις των παραγόντων με τις αρχικές μεταβλητές, μπορούμε να εντοπίσουμε τους κύριους άξονες των εκλογικών αποτελεσμάτων.⁶

6. Βλ. και Ζαφειρόπουλος (1995).

Οι μεταβλητές, στην περίπτωση μας, είναι οι δεκατρείς ροές. Μετά από την εφαρμογή της μεθόδου εξάγονται πέντε σημαντικοί παράγοντες (που εμφανίζουν ιδιοτιμές, eigenvalues, μεγαλύτερες της μονάδας) και συνολικά ερμηνεύουν το 89,6% της συνολικής διασποράς. Σχηματίζοντας τον πίνακα συσχετίσεων των πέντε παραγόντων με τις αρχικές μεταβλητές (factor loadings), είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε τη σημασία των παραγόντων⁷ (Πίνακας 4):

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συντελεστές συσχέτισης των παραγόντων με τις ροές 1996-2000

	Μετατοπίσεις προηγούμενων ψηφοφόρων ΠΑΣΟΚ και ΠΟΛΑΝ	Μετατοπίσεις ΣΥΝ και ΔΗΚΚΙ προς δύο μεγάλα κόμματα	Μετατοπίσεις ψηφοφόρων Ν.Δ.	Μετατοπίσεις ΔΗΚΚΙ προς το συγγενή του χώρο	Συνπειρώσεις κομμάτων της Αριστεράς
ΠΝ	0,88	0,10	-0,02	0,23	0,07
ΠΠ	-0,86	0,20	-0,03	-0,32	-0,06
ΠΟΛΠ	0,81	-0,33	-0,02	0,11	-0,26
ΠΟΛΑΝ	-0,76	0,49	-0,01	0,01	0,24
ΣΝ	-0,11	0,93	0,14	-0,07	-0,20
ΔΝ	-0,16	0,85	-0,25	-0,06	0,01
ΣΠ	0,25	-0,76	-0,13	0,25	-0,46
ΝΝ	0,01	-0,03	0,99	-0,03	0,04
ΝΠ	0,03	-0,01	-0,99	0,04	-0,07
ΔΔ	-0,25	0,02	0,07	-0,93	0,07
ΔΠ	0,32	-0,52	0,08	0,75	-0,07
ΣΣ	-0,15	0,02	0,00	-0,18	0,92
ΚΚ	0,10	-0,06	0,51	0,28	0,64

Ο πρώτος παράγοντας (ερμηνεύει το 38,7% της διασποράς) συσχετίζεται υψηλά με τις ροές ΠΑΣΟΚ>Ν.Δ. (0,88), ΠΑΣΟΚ>ΠΑΣΟΚ (-0,86), ΠΟΛΑΝ>ΠΑΣΟΚ (0,81) και ΠΟΛΑΝ>Ν.Δ. (-0,76). Ο παρά-

7. Ο συντελεστής γραμμικής συσχέτισης μετρά το βαθμό συγγραμμικότητας δύο μεταβλητών, δηλαδή το κατά πόσο η μία μεταβλητή εξελίσσεται γραμμικά με την ίδια ή αντίθετη φορά με την άλλη μεταβλητή. Η μέγιστη τιμή του είναι 1 και η ελάχιστη -1. Η τιμή μηδέν δηλώνει ανυπαρξία γραμμικής συσχέτισης, οι αρνητικές τιμές εκφράζουν συσχετίσεις μεταβλητών με αντίθετη φορά, ενώ οι θετικές τιμές εκφράζουν παρόμοιας φοράς εξελίξεις των δύο μεταβλητών. Εκείνο που μετρά ο συντελεστής δεν είναι η ομοιότητα ή η ισότητα των τιμών των δύο μεταβλητών αλλά σε ποιο βαθμό υπάρχει παρόμοια ή αντίθετη γραμμική εξέλιξη τους.

γοντας αυτός λοιπόν συνοψίζει τις μετατοπίσεις των προηγούμενων ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της ΠΟΛΑΝ. Στις περιφέρειες όπου οι ροές ΠΑΣΟΚ>Ν.Δ. είναι χαμηλές, οι ροές ΠΑΣΟΚ>ΠΑΣΟΚ είναι υψηλές, οι ροές ΠΟΛΑΝ>ΠΑΣΟΚ χαμηλές και ΠΟΛΑΝ>Ν.Δ. υψηλές, και αντιστρόφως. Σημαντική διαπίστωση είναι ότι, όπου το ΠΑΣΟΚ επέτυχε υψηλές συσπειρώσεις, οι ψηφοφόροι της ΠΟΛΑΝ διοχετεύτηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό προς τη Ν.Δ. και σε ελάχιστα ποσοστά προς το ΠΑΣΟΚ.

Ο δεύτερος παράγοντας (ερμηνεύει το 19,6% της συνολικής διασποράς) συσχετίζεται υψηλά με τις ροές ΣΥΝ>Ν.Δ. (0,93), ΣΥΝ>ΠΑΣΟΚ (-0,76), ΔΗΚΚΙ>Ν.Δ. (0,85) και ΔΗΚΚΙ>ΠΑΣΟΚ (-0,52). Οι μετατοπίσεις των προηγούμενων ψηφοφόρων του ΣΥΝ προς το ΠΑΣΟΚ συμβαδίζουν με μετακινήσεις ψηφοφόρων του ΔΗΚΚΙ προς το ΠΑΣΟΚ. Αντίθετα, στις περιφέρειες όπου παρατηρούνται αυτές οι μετατοπίσεις, οι αντίστοιχες μετατοπίσεις προς τη Ν.Δ. είναι μικρές, και αντιστρόφως. Ο παράγοντας λοιπόν συνοψίζει τις μετατοπίσεις του ΣΥΝ και του ΔΗΚΚΙ προς τα δύο μεγάλα κόμματα.

Ο τρίτος παράγοντας (ερμηνεύει το 12,9% της συνολικής διασποράς) συσχετίζεται υψηλά με τις ροές της Ν.Δ. προς τη Ν.Δ. (0,99) και προς το ΠΑΣΟΚ (-0,99). Εκφράζει τις μετατοπίσεις των ψηφοφόρων της Ν.Δ.

Ο τέταρτος παράγοντας (ερμηνεύει το 10,2% της συνολικής διασποράς) συσχετίζεται υψηλά με τις ροές του ΔΗΚΚΙ προς το ΔΗΚΚΙ (-0,93) και προς το ΠΑΣΟΚ (0,75). Η υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ από προηγούμενους ψηφοφόρους του ΔΗΚΚΙ συμβαίνει σε περιφέρειες όπου παρατηρούνται χαμηλές συσπειρώσεις του ΔΗΚΚΙ, και αντίστροφα. Ο παράγοντας συνοψίζει τις ροές του ΔΗΚΚΙ προς τον συγγενή του χώρο, συνοψίζοντας τη συσπείρωση του ΔΗΚΚΙ και τη ροή προς το ΠΑΣΟΚ.

Ο πέμπτος παράγοντας (ερμηνεύει το 8,2% της συνολικής διασποράς) συνοψίζει τις συσπειρώσεις των κομμάτων της Αριστεράς. Συσχετίζεται με τη συσπείρωση του ΣΥΝ (0,92) και του ΚΚΕ (0,64).

6. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι με τα δεδομένα που έχουμε είναι δυνατή η άμεση εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις αιτίες

που διαμόρφωσαν τις συγκεκριμένες εκλογικές μετατοπίσεις (όπως αυτές εκφράζονται με τις ροές των ψηφοφόρων). Σύμφωνα με ένα μοντέλο ανάλυσης που συχνά χρησιμοποιείται στη γεωγραφική μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς, επιχειρείται μια ποσοτική ανάλυση των μετατοπίσεων σε σχέση με την προηγούμενη εκλογική δύναμη των κομμάτων. Συχνά λαμβάνονται ως συμπληρωματικές ερμηνευτικές παράμετροι η γεωγραφική διάσταση, όπως αυτή «Βορρά-Νότου» (π.χ. για τη Βρετανία), οικονομικά χαρακτηριστικά των περιοχών, κλπ. (Johnston, 1985). Το μοντέλο χρησιμοποιήθηκε με επιτυχία στις βρετανικές εκλογές, δείχνοντας τη συσχέτιση των μετατοπίσεων με τα παραπάνω χαρακτηριστικά και ερμηνεύοντας την εκλογική μεταβλητότητα.

Στην ανάλυση που εμείς επιχειρούμε, συσχετίζουμε την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων στις εκλογές του 1996 με τις μετατοπίσεις, όπως αυτές έχουν συνοψιστεί στους πέντε κύριους παράγοντες. Η επιλογή των παραγόντων, σε αντίθεση με τις αρχικές ροές, γίνεται τόσο για την ευκολότερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων όσο και γιατί ενδιαφερόμαστε για την ερμηνεία των σχηματισμών-ομάδων ροών που φαίνεται να διαμορφώνονται. Ωστόσο, για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των συμπερασμάτων, δίνεται και ο πίνακας συσχέτισεων των ποσοστών των κομμάτων με τις αρχικές, μη ομαδοποιημένες, ροές (Πίνακας 6). Και πάλι οι μονάδες της ανάλυσης είναι οι εκλογικές περιφέρειες. Οι συντελεστές συσχέτισης μεταξύ της εκλογικής δύναμης των κομμάτων, από τη μια, και των πέντε παραγόντων, από την άλλη, συνοψίζονται στον Πίνακα 5. Η ύπαρξη υψηλών τιμών των συντελεστών συσχέτισης, είτε αυτές είναι αρνητικές είτε θετικές, δηλώνουν ότι η προηγούμενη εκλογική δύναμη κάποιου ή κάποιων κομμάτων πιθανόν να έπαιξε κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης μετατόπισης. Δηλαδή η απήχηση κάποιου κόμματος (σε συνδυασμό βέβαια με το προεκλογικό κλίμα) και οι δυνατότητες που αυτό διαθέτει ώστε να είναι κυβέρνηση ή αντιπολίτευση, διαμόρφωσαν συνθήκες ενίσχυσης ή αντίδρασης στους ψηφοφόρους για να κινηθούν προς κάποιες συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι με την προσπάθειά μας αυτή θέλουμε να τονίσουμε τις γενικές τάσεις που διαμορφώνονται και που μπορούν να καταγραφούν με τη βοήθεια στατιστικών δεικτών, οι οποίοι άλλοτε παρουσιάζουν υψηλές και άλλοτε χαμηλές τιμές. Δεν μπορεί να βγει το συμπέρασμα ότι οι τάσεις που περιγράφο-

νται αποτελούν γενικούς κανόνες που εφαρμόζονται συνολικά και γενικά, χωρίς εξαιρέσεις, σε κάθε εκλογική περιφέρεια, και αφορούν συνολικά την εκλογική συμπεριφορά των εκλογών του 2000.

Αναλυτικά, παρατηρώντας τον Πίνακα 5, διαπιστώνουμε ότι σε έναν μικρό βαθμό υπάρχει μια επίδραση της προηγούμενης εκλογικής δύναμης των κομμάτων στη διαμόρφωση των μετατοπίσεων των ψηφοφόρων. Ο πρώτος παράγοντας περιγράφει τις μετατοπίσεις των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της ΠΟΛΑΝ. Παρατηρούμε επιπλέον ότι οι συντελεστές συσχέτισής του με την εκλογική δύναμη της Ν.Δ. 1996 και της ΠΟΛΑΝ 1996 είναι θετικοί, ενώ με τα υπόλοιπα κόμματα (σοσιαλιστικά και αριστερά) είναι αρνητικοί, αν

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Συντελεστές συσχέτισης των κύριων παραγόντων με τη δύναμη των κομμάτων στις εκλογές του 1996

	Μετατοπίσεις προηγούμενων ψηφοφόρων ΠΑΣΟΚ και ΠΟΛΑΝ	Μετατοπίσεις ΣΥΝ και ΔΗΚΚΙ προς δύο μεγάλα κόμματα	Μετατοπίσεις ψηφοφόρων Ν.Δ.	Μετατοπίσεις ΔΗΚΚΙ προς το συγγενή του χώρο	Συμπεριώσεις κομμάτων της Αριστεράς
ΠΑΣΟΚ 96	0,19	0,07	-0,42	-0,03	-0,04
Ν.Δ. 96	-0,26	-0,33	0,23	0,08	-0,13
ΚΚΕ 96	0,16	0,10	0,14	0,01	0,11
ΣΥΝ 96	0,26	0,50	0,01	0,12	0,15
ΔΗΚΚΙ 96	0,17	0,19	0,16	-0,59	0,26
ΠΟΛΑΝ 96	-0,66	-0,24	0,07	0,27	-0,11

και όλοι είναι μικρού μεγέθους. Ο παράγοντας διαμορφώνεται από την επίδραση των κομμάτων της Δεξιάς, εμφανίζοντας μικρού μεγέθους αλλά θετικού προσήμου συσχετίσεις με αυτά, και από την επίδραση των σοσιαλιστικών και αριστερών κομμάτων, εμφανίζοντας μικρές αλλά αρνητικές συσχετίσεις με αυτά. Ο παράγοντας φαίνεται συσχετισμένος με την ίδια φορά, με τα κόμματα της Δεξιάς, και με την ακριβώς αντίθετη με τα υπόλοιπα κόμματα. Φαίνεται ότι η διάσταση Αριστερά-Δεξιά, επηρεάζει, σε μικρό βέβαια βαθμό, τις συγκεκριμένες μετατοπίσεις. Στις εκλογικές περιφέρειες που τα ποσοστά της Δεξιάς είναι υψηλά, σε κάποιο βαθμό και οι τιμές του παράγοντα είναι υψηλές. Δηλαδή οι μετατοπίσεις

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Συντελεστές συσχέτισης των ροών με τη δύναμη των κομμάτων στις εκλογές του 1996

	ΠΙΠ	ΠΙΝ	ΝΠΙ	ΝΝ	ΚΚ	ΣΠ	ΣΝ	ΣΣ	ΔΠ	ΔΝ	ΔΔ	ΠΟΛΠ	ΠΟΛΝ
ΠΑΣΟΚ 96	0,10	-0,08	0,47*	-0,43*	-0,12	0,17	-0,10	-0,12	-0,09	0,06	0,05	-0,22	0,19
Ν.Δ. 96	-0,02	0,24	-0,21	0,22	-0,09	-0,29	0,42*	-0,05	-0,01	0,07	0,00	0,19	-0,13
ΚΚΕ 96	-0,02	-0,18	-0,20	0,16	0,07	-0,01	-0,18	0,12	-0,08	-0,03	0,03	-0,19	0,14
ΣΥΝ 96	0,10	-0,41*	-0,08	0,04	0,16	0,34*	-0,55*	0,20	-0,01	-0,15	0,15	-0,02	-0,03
ΔΗΚΚΙ 96	-0,11	0,02	-0,17	0,16	0,28	0,03	-0,17	0,20	0,59*	-0,31*	-0,45*	-0,10	0,13
ΠΟΛΑΝ 96	-0,29*	0,44*	-0,08	0,08	-0,02	-0,06	0,17	-0,09	-0,13	0,23	0,00	0,58*	-0,55*

* στατιστικά σημαντική σε στάθμη σημαντικότητας 0,05.

ΠΝ και ΠΟΛΠ είναι υψηλές, ενώ οι ΠΠ και ΠΟΛΝ είναι χαμηλές, και το αντίστροφο. Πιο αναλυτικά και συνδυάζοντας τους Πίνακες 4 και 5, μπορούμε να πούμε ότι οι περιφέρειες με υψηλή δύναμη της Δεξιάς στις εκλογές του 1996 χαρακτηρίζονται από μικρές μετατοπίσεις ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ προς τη Ν.Δ. και χαμηλές συσπειρώσεις του ΠΑΣΟΚ, αλλά ταυτόχρονα και από μεγαλύτερες ροές της ΠΟΛΑΝ προς το ΠΑΣΟΚ και του ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συντελεστής συσχέτισης με τη δύναμη του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος είναι ένας από τους μικρότερους της στήλης του πίνακα. Η προηγούμενη θέση της περιφέρειας ως προς τη δύναμη του ΠΑΣΟΚ δε φαίνεται να επηρεάζει τις μετατοπίσεις. Στον ίδιο βαθμό μπορούμε να αποφανθούμε για τις επιδράσεις του ΚΚΕ και του ΔΗΚΚΙ. Αντίθετα φαίνεται να διαφοροποιούν την ένταση των μετατοπίσεων η σχετική θέση της εκλογικής περιφέρειας ως προς τα ποσοστά της Ν.Δ., του ΣΥΝ και ιδιαίτερα της ΠΟΛΑΝ. Ιδιαίτερα ο συντελεστής συσχέτισης της δύναμης της ΠΟΛΑΝ του 1996 με τον παράγοντα είναι ίσος με 0,66. Η σημαντική τιμή του δηλώνει ότι κυρίως στις περιφέρειες όπου η δύναμη της ΠΟΛΑΝ ήταν υψηλή, οι μετατοπίσεις των ψηφοφόρων της προς τη Ν.Δ. ήταν μικρού μεγέθους, ενώ προς το ΠΑΣΟΚ μεγάλου μεγέθους.

Ο δεύτερος παράγοντας συνοψίζει τις μετατοπίσεις ψηφοφόρων του ΣΥΝ και του ΔΗΚΚΙ προς τα μεγάλα κόμματα. Συσχετίζεται θετικά με τα ποσοστά της Ν.Δ. (1996) και της ΠΟΛΑΝ (1996), ενώ συσχετίζεται αρνητικά με τα ποσοστά των υπόλοιπων κομμάτων. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ως ένα βαθμό η γενική εκλογική φουσιογνωμία μιας περιφέρειας, όπως εκφράζεται από τα εκλογικά αποτελέσματα του 1996, επηρεάζει τις μετατοπίσεις. Ιδιαίτερα φαίνεται να παίζουν ρόλο η προηγούμενη δύναμη της Ν.Δ. (συντελεστής συσχέτισης 0,33), και σε μεγαλύτερο βαθμό η προηγούμενη δύναμη του ΣΥΝ (-0,50). Στις περιφέρειες με προηγούμενη υψηλή δύναμη της Ν.Δ. και χαμηλή δύναμη του ΣΥΝ παρατηρούνται υψηλότερες μετατοπίσεις ψηφοφόρων του ΣΥΝ προς τη Ν.Δ. και χαμηλές προς το ΠΑΣΟΚ. Δε φαίνεται να παίζει κάποιο ρόλο η προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ.

Οι μετατοπίσεις ψηφοφόρων της Ν.Δ. συνοψίζονται στον τρίτο παράγοντα. Αυτός είναι συσχετισμένος αρνητικά με τη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (-0,42) και θετικά με τα υπόλοιπα κόμματα. Οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. δεν επηρεάζονται στις μετακινήσεις τους από τις δυνάμεις των άλλων κομμάτων. Επηρεάζονται σε μικρό βαθμό από τη σχετι-

κή δύναμη του κόμματός τους (συντελεστής συσχέτισης με τη Ν.Δ. $96 = 0,23$) και σε μεγαλύτερο βαθμό από τη σχετική δύναμη του κύριου αντίπαλου κόμματος (συντελεστής συσχέτισης με το ΠΑΣΟΚ $96 = -0,46$). Η Ν.Δ. επέτυχε υψηλότερη συσπείρωση των ψηφοφόρων της και μικρότερες απώλειες στις περιφέρειες όπου το ΠΑΣΟΚ παρουσίασε μικρότερη καταγραμμένη δύναμη στις εκλογές του 1996.

Για τον τέταρτο παράγοντα, οι μετατοπίσεις του ΔΗΚΚΙ προς τον συγγενή του χώρο φαίνεται να επηρεάζονται κύρια, και ίσως αποκλειστικά, από την προηγούμενη δύναμή του (συντελεστής συσχέτισης $0,59$). Η προηγούμενη δυναμική που διαμορφώνεται σε κάθε εκλογική περιφέρεια φαίνεται να αποτελεί καθοριστική παράμετρο για τη μετέπειτα συσπείρωσή του ή τη μετατόπιση των ψηφοφόρων του προς το ΠΑΣΟΚ. Στις περιφέρειες με υψηλότερη δύναμη του ΔΗΚΚΙ στις εκλογές του 1996, παρατηρούνται χαμηλές συσπειρώσεις του και σημαντικές απώλειες ψηφοφόρων του με κατεύθυνση προς το ΠΑΣΟΚ.

Οι συσπειρώσεις του ΚΚΕ και του ΣΥΝ, που συνοψίζονται στον πέμπτο παράγοντα, δε φαίνεται να εξαρτώνται από την προηγούμενη δύναμη κάποιου κόμματος. Δε δίνεται η δυνατότητα να ανιχνευτεί κάποια σχέση επίδρασης με αυτό το μοντέλο.

Είμαστε τώρα σε θέση να συνοψίσουμε τα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε. Χρησιμοποιούμε βοηθητικά τον πίνακα συσχετίσεων των ποσοστών των κομμάτων με τις ροές των ψηφοφόρων, καταγεγραμμένα στις 56 εκλογικές περιφέρειες (Πίνακας 6), από τον οποίο σχολιάζουμε τους συντελεστές που εμφανίζουν τις υψηλότερες τιμές και είναι στατιστικά σημαντικοί.

Η συσπείρωση της Ν.Δ. και οι μετατοπίσεις της προς το ΠΑΣΟΚ εξαρτώνται από την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996. Η καταγεγραμμένη ισχύς του αντίπαλου χώρου σε συνδυασμό με το προεκλογικό κλίμα, διαμορφώνουν χαμηλές συσπειρώσεις της Ν.Δ. (συντελεστής συσχέτισης $-0,43$) και υψηλές απώλειες προς το ΠΑΣΟΚ (συντελεστής συσχέτισης $0,47$), σε εκείνες τις περιφέρειες όπου το ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε στο παρελθόν δυνατότερο. Η συσπείρωση του ΠΑΣΟΚ και οι μετατοπίσεις των παλαιών ψηφοφόρων του προς τη Ν.Δ. δεν επηρεάζονται από την προηγούμενη δύναμη κάποιου από τα δύο κόμματα.

Οι συσπειρώσεις των δύο κομμάτων της Αριστεράς δε φαίνεται να επηρεάζονται από τη δυναμική που διαμορφώνεται από την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων, τουλάχιστον με τον τρόπο

που την εξετάζουμε εδώ. Οι φυγόκεντρες τάσεις του ΣΥΝ ερμηνεύονται κύρια από την προηγούμενη δύναμή του. Εκεί όπου κατέγραψε μια ισχυρή παρουσία στις εκλογές του 1996, στις ίδιες περιφέρειες διαμόρφωσε τάσεις απώλειας ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ (0,34) και ταυτόχρονα συγκράτησε τις μετατοπίσεις προς τη Ν.Δ. (-0,55), αλλά και αντίστροφα. Για τις μετατοπίσεις του ΣΥΝ προς τη Ν.Δ. φαίνεται πως έπαιξε ρόλο και η προηγούμενη παρουσία της Ν.Δ. Όταν η δύναμή της ήταν ισχυρή, οι μετατοπίσεις του ΣΥΝ προς αυτήν εμφανίστηκαν υψηλότερες.

Η συσπειρώση του ΔΗΚΚΙ, σύμφωνα με την ανάλυσή μας, φαίνεται να επηρεάζεται αποκλειστικά από την προηγούμενη δύναμή του. Εκεί όπου το ΔΗΚΚΙ υπήρξε δυνατό στις εκλογές του 1996, εκεί κράτησε τους λιγότερους ψηφοφόρους του συσπειρωμένους (-0,45). Εξίσου σημαντική είναι η επίδραση της προηγούμενης δύναμης του ΔΗΚΚΙ στη διαμόρφωση των τάσεων απομάκρυνσης ψηφοφόρων του προς τα δύο μεγάλα κόμματα. Ισχυρό ΔΗΚΚΙ στις εκλογές 1996 σημαίνει υψηλές τάσεις μετατόπισης ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ (0,59) και μικρές προς τη Ν.Δ. (-0,31). Συνολικά λοιπόν, θα λέγαμε ότι όσο ισχυρότερο ήταν το ΔΗΚΚΙ στο παρελθόν τόσο δεν κράτησε τον αρχικό όγκο ψηφοφόρων του, διοχετεύοντάς τους κύρια προς το ΠΑΣΟΚ. Στις περιφέρειες που το ΔΗΚΚΙ κατέγραφε χαμηλή προηγούμενη δύναμη, εκεί διατήρησε μεγαλύτερο μέρος των ψηφοφόρων του αλλά έχασε και μέρος τους προς τη Ν.Δ.

Αντίστοιχα συμπεράσματα βγαίνουν για τις μετατοπίσεις των ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ. Δηλαδή οι μετατοπίσεις των ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ επηρεάζονται κύρια από την προηγούμενη δύναμη του κόμματος. Όπου το κόμμα κατέγραφε υψηλότερα ποσοστά στις εκλογές του 1996, εκεί διοχέτευσε σε μεγαλύτερες ροές τους ψηφοφόρους του προς το ΠΑΣΟΚ (0,58) και σε μικρές ροές προς τη Ν.Δ. (-0,55), αλλά και αντιστρόφως. Δεν μπορούμε να αποφανθούμε για το κατά πόσο οι μετατοπίσεις αυτές σημειώθηκαν κάτω από μια δυναμική ισορροπιών ή αντιπαλότητας προς τη Ν.Δ. ή το ΠΑΣΟΚ. Είναι πάντως πολύ ενδιαφέρουσα η κατά κάποιον τρόπο παράδοξη στρατηγική επιλογών των ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ.

Συνολικά, θα λέγαμε ότι το ΠΑΣΟΚ ενισχύθηκε στις εκλογές του 2000 προσπορίζοντας ψήφους από τη Ν.Δ., εκεί που αυτό ήταν ισχυρό, από τον ΣΥΝ, εκεί που ο ΣΥΝ είχε υψηλές δυνάμεις στις εκλογές του 1996, από το ΔΗΚΚΙ επίσης, εκεί που αυτό είχε καταγεγραμμένες υψηλές δυνάμεις και από την ΠΟΛΑΝ, εκεί που αυτή ή-

ταν ισχυρή. Κατάφερε δηλαδή να εκμεταλλευτεί τόσο τη δική του ισχύ και δύναμη όσο και των μικρότερων κομμάτων προκαλώντας σημαντικές εισροές που του προσκόμισαν 7% του εκλογικού σώματος (όπως είδαμε στο πρώτο τμήμα του άρθρου). Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί και στην επιστροφή παλαιότερων ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ που, ενώ σε προηγούμενες εκλογές είχαν μετακινηθεί στα μικρότερα κόμματα, τώρα επιστρέφουν για να το ενισχύσουν. Ή ακόμη η επιτυχία του ΠΑΣΟΚ μπορεί να είναι μεγαλύτερη στις περιφέρειες που τα μικρότερα κόμματα είχαν επιδείξει μεγαλύτερη πολυσυλλεκτικότητα, συγκεντρώνοντας δύναμη πέρα από τον σκληρό τους πυρήνα, και τώρα η δύναμη αυτή μετατοπίζεται κατά πάσα πιθανότητα στον συγγενή χώρο. Η Ν.Δ., αντίθετα, τα πήγε καλύτερα στις περιοχές όπου όλα τα κόμματα είχαν μικρότερες δυνάμεις. Κατάφερε να προσελκύσει ικανό αριθμό ψηφοφόρων σε μεγαλύτερα ποσοστά από τις περιφέρειες που τα μικρά κόμματα (ΣΥΝ, ΔΗΚΚΙ και ΠΟΛΑΝ) αλλά και το ΠΑΣΟΚ, ήταν λιγότερο ισχυρά. Αυτός ο αριθμός ψηφοφόρων ήταν ικανός να δημιουργήσει μια εισροή 7 ποσοστιαίων μονάδων, ισοδύναμη με αυτή προς το ΠΑΣΟΚ.

7. ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα κύρια χαρακτηριστικά των εκλογών του 2000 είναι η ύπαρξη αριθμητικής ισοδυναμίας των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, η οποία δημιουργείται διαμέσου της επιστροφής των ψηφοφόρων στα μεγάλα κόμματα, και της εντονότατης κινητικότητας των ψηφοφόρων των μικρών κομμάτων. Η επιστροφή στον δικομματισμό συντελείται με τρόπους που ποικίλλουν ανάμεσα στα δύο κόμματα, αλλά ποικίλλουν ακόμη περισσότερο γεωγραφικά, ανάμεσα στις εκλογικές περιφέρειες.

Η Νέα Δημοκρατία κατορθώνει πανελλήνια να συσπειρώσει σε ποσοστό 95% τους προηγούμενους ψηφοφόρους της. Η γεωγραφική κατανομή των συσπειρώσεων παρουσιάζει τη μικρότερη μεταβλητότητα από όλες τις ροές. Η Ν.Δ. κατάφερε όχι μόνον να διατηρήσει μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων της, αλλά να τους διατηρήσει με τον πλέον ομοιόμορφο τρόπο, πιθανόν ως αποτέλεσμα μιας πανελλήνιας επιτυχημένης προεκλογικής καμπάνιας. Με τη συσπείρωση που επιτυγχάνει η Ν.Δ., καταφέρνει να συγκεντρώσει το

36% του συνόλου των ψήφων και υπολείπεται κατά μία μονάδα από το 37% που καταφέρνει να συγκεντρώσει το ΠΑΣΟΚ, ως αποτέλεσμα της συσπείρωσης των ψηφοφόρων τού 1996. Το ποσοστό του 7% που υπολείπεται για να σχηματίσει η Ν.Δ. το τελικό της αποτέλεσμα 42,74%, είναι αποτέλεσμα εισροών από όλα τα υπόλοιπα κόμματα, και μάλιστα εισροών με διαφορετικές εντάσεις από περιφέρεια σε περιφέρεια.

Η Ν.Δ. παρουσιάζει διαρροές ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ της τάξης του 5%, αλλά ταυτοχρόνως δέχεται από το ΠΑΣΟΚ το 7% της προηγούμενης δύναμης του, ποσοστά που ισοδυναμούν με 1,73% και 2,93% του συνόλου των ψήφων αντίστοιχα. Η Ν.Δ. συγκεντρώνει σημαντικές εισροές από προηγούμενους ψηφοφόρους του ΚΚΕ (5,41% του εκλογικού ποσοστού του ΚΚΕ 1996), του ΣΥΝ (8,87% του ΣΥΝ 1996), του ΔΗΚΚΙ (17,2% του ΔΗΚΚΙ 1996) και της ΠΟΛΑΝ (51,99% της ΠΟΛΑΝ 1996). Παρουσιάζει δηλαδή μια πολυσυλλεκτική ικανότητα που δεν εξαντλείται στην προσέλκυση ψηφοφόρων από συγγενείς χώρους, αλλά επεκτείνεται και στα κόμματα της Αριστεράς.

Σημαντικό μέρος του ΣΥΝ και του ΔΗΚΚΙ διοχετεύονται προς τη Ν.Δ. Οι εισροές από το ΔΗΚΚΙ παρουσιάζουν μεγάλη διακύμανση. Σε σχέση με την ΠΟΛΑΝ, μπορεί η συνολική εισροή προς τη Ν.Δ. να αγγίζει το 52% της δύναμης της ΠΟΛΑΝ 1996, αλλά η μετατόπιση αυτή δε χαρακτηρίζεται ούτε από γεωγραφική ομοιομορφία ούτε και περιγράφεται από κάποια συγκεκριμένη στρατηγική επιλογών και μετατοπίσεων της ΠΟΛΑΝ. Σε γενικές γραμμές, η Ν.Δ. επέτυχε τη μεγαλύτερη προσέλκυση ψηφοφόρων οι οποίοι στις εκλογές τού 1996 ψήφισαν μικρότερα κόμματα, στις περιφέρειες όπου τα κόμματα αυτά είχαν χαμηλότερες δυνάμεις.

Το ΠΑΣΟΚ συσπείρωσε τους προηγούμενους ψηφοφόρους του σε ποσοστό 90% περίπου. Με αυτόν το βαθμό συσπείρωσης κατάφερε να διατηρήσει σημαντικό μέρος της δύναμης που κατέγραψε στις εκλογές τού 1996, και να εξασφαλίσει το ποσοστό 37%. Στη συνέχεια, με την πρόσθεση των εισροών από προηγούμενους ψηφοφόρους άλλων κομμάτων, κατόρθωσε να ενσωματώσει στη δυναμική του ένα επιπλέον ποσοστό της τάξης του 7%, που εξασφάλισε την πρώτη θέση με συνολική καταγεγραμμένη δύναμη 43,8%. Το επιπλέον αυτό ποσοστό ψηφοφόρων προήλθε από όλα τα κόμματα, σε διαφορετικό βαθμό για το καθένα. Ενώ μόνο το 4,53% των προηγούμενων ψηφοφόρων της Ν.Δ. και το 8,14% των ψηφοφόρων

του ΚΚΕ μετακινήθηκαν προς το ΠΑΣΟΚ, για τα υπόλοιπα τρία κόμματα –ΣΥΝ, ΔΗΚΚΙ και ΠΟΛΑΝ– διατηρήθηκε ο ίδιος βαθμός ενίσχυσης του ΠΑΣΟΚ. Τα τρία αυτά κόμματα διοχέτευσαν το ένα τρίτο της δύναμής τους των εκλογών του 1996 στο ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ σημείωσε επιτυχία στην κινητοποίηση σημαντικού μέρους των ψηφοφόρων των μικρών κομμάτων και διαφοροποιείται, στο βαθμό αυτής της κινητοποίησης, από τη Ν.Δ. (βλ. Πίνακα 1).

Οι εισροές προς το ΠΑΣΟΚ από τα μικρά κόμματα είναι μεγαλύτερες στις εκλογικές περιφέρειες που η δύναμη αυτών των κομμάτων ήταν υψηλή κατά τις εκλογές 1996. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το ΔΗΚΚΙ και την ΠΟΛΑΝ, και σε μικρότερο βαθμό για τον ΣΥΝ. Οι μετατοπίσεις προηγούμενων ψηφοφόρων αυτών των κομμάτων προς το ΠΑΣΟΚ δεν παρουσιάζουν γεωγραφική ομοιομορφία, αντίθετα διαφοροποιούνται σημαντικά ανά εκλογική περιφέρεια. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι αυτές του ΔΗΚΚΙ και της ΠΟΛΑΝ. Το ΔΗΚΚΙ αναδεικνύεται σε τροφοδότη ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ κύρια στα αστικά κέντρα της χώρας, όπου οι καταγεγραμμένες ροές προς το ΠΑΣΟΚ είναι γενικά άνω του 40%. Συμπληρωματικά αναφέρουμε ότι το ΔΗΚΚΙ διατήρησε υψηλά ποσοστά συσπείρωσης στις περιφέρειες όπου είχε στις εκλογές του 1996 τη μικρότερη καταγεγραμμένη δύναμη, ενώ τροφοδότησε εντονότερα το ΠΑΣΟΚ στις περιφέρειες που ήταν δυνατότερο κατά τις εκλογές του 1996.

Η ΠΟΛΑΝ, η οποία όπως είδαμε ενίσχυσε με σημαντικά ποσοστά ψηφοφόρων της τη Ν.Δ., αποτελεί και σημαντικό τροφοδότη του ΠΑΣΟΚ. Το ένα τρίτο της δύναμης της ΠΟΛΑΝ 1996 που μετατοπίζεται στο ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει σημαντική κύμανση ανά εκλογική περιφέρεια, καταγράφοντας μικρές τιμές, μέχρι και τιμές άνω του 40%.

Όλα τα παραπάνω τεκμηριώνουν τη μεγάλη σημασία και τον πρωτεύοντα ρόλο των γεωγραφικών διαφοροποιήσεων και, κατά συνέπεια, της ανάγκης γεωγραφικής ανάλυσης των εκλογικών μετατοπίσεων. Η ανάλυσή τους γίνεται με ακρίβεια και λεπτομέρεια με τη χρήση των ροών ψηφοφόρων, παραμέτρων που, πέρα από την αρχική τους ανάγνωση, ελάχιστα έχουν μελετηθεί για τις ελληνικές εκλογές. Στο άρθρο αυτό επιχειρήσαμε να αναλύσουμε σε βάθος τις εκλογικές μετατοπίσεις με αναφορά στις ροές ψηφοφόρων και κάνοντας χρήση μιας ισχυρής και διαδεδομένης στη διεθνή σχετική βιβλιογραφία μεθόδου. Γνώμη μας είναι ότι η μέθοδος

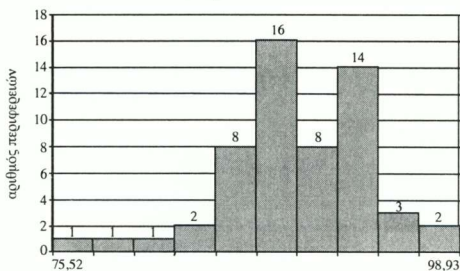
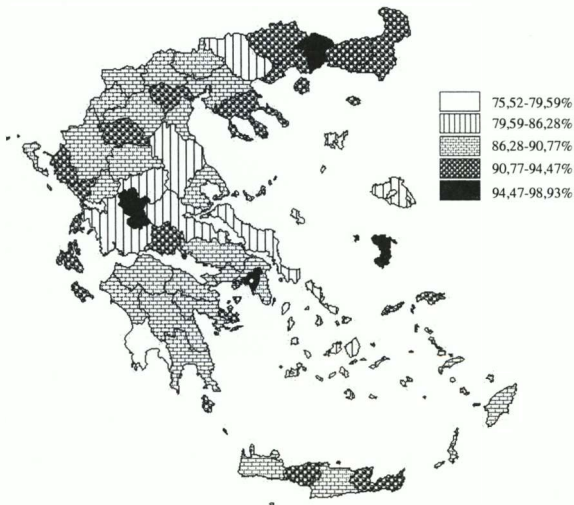
μέγιστης πιθανοφάνειας που εφαρμόστηκε για την εκτίμηση των ροών και η σχετική μεθοδολογία ανάλυσης που την ακολουθεί, μπορούν να εφαρμοστούν με επιτυχία στην ελληνική εκλογική πραγματικότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1995), *Ποσοτικές μέθοδοι στην ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς*, διδακτορική διατριβή, Επετηρίδα ΑΠΘ.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. - ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ, Θ. (1999), «Εκλογική Μεταβλητότητα την περίοδο 1985-1996», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, σ. 5-29.
- BERG, S. (1988), «Spatial Influence on Voter Transitions in Swedish Elections: An Application of Johnston's Maximum Entropy Method», *Electoral Studies*, τόμ. 7, τχ. 3, σ. 233-250.
- GUDGIN, G.- TAYLOR, P.J. (1979), *Seats, Votes and the Spatial Organisation of Elections*, Pion, Λονδίνο.
- JOHNSTON, R.J. - HAY, A.M. (1983), «Voter Transition Probability Estimates: An Entropy Maximizing Approach», *European Journal of Political Research*, τχ. 11, σ. 93-98.
- JOHNSTON, R.J. - PATTIE, C.J. (1991), «Evaluating the Use of Entropy - Maximizing Procedures in the Study of Voting Patterns: 1. Sampling and Measurement Error in the Flow-of-the-Vote Matrix and the Robustness of Estimates», *Environment and Planning A*, τχ. 23, σ. 411-420.
- JOHNSTON, R.J. (1985), «The Geography of English Politics», Croom Helm, Λονδίνο.
- MARANTZIDIS, N. - ZAFIROPOULOS, C. (υπό δημοσίευση), «Les élections du 9 avril 2000: changement et continuité dans le système des partis grecs», *Mesoghios/Méditerranée*, 2000.

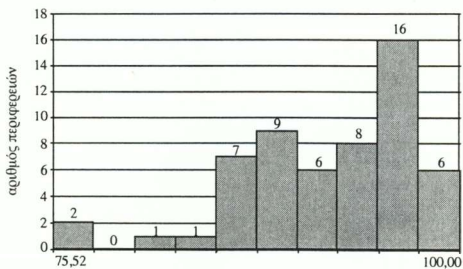
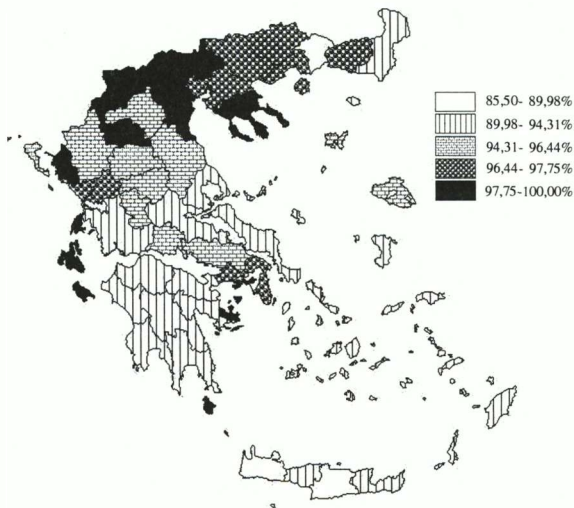
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΡΟΩΝ 1996-2000

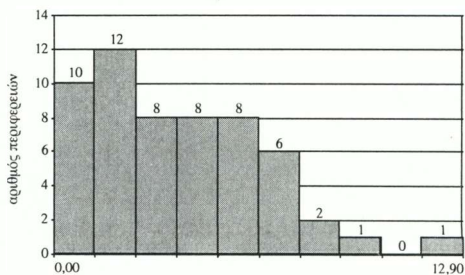
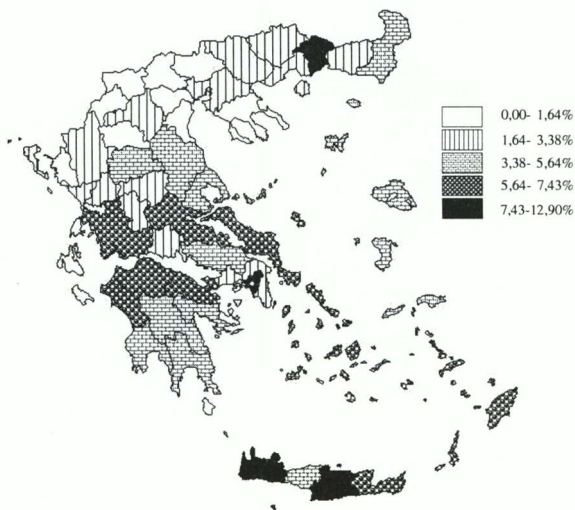
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Γεωγραφική κατανομή των ροών ΠΑΣΟΚ>ΠΑΣΟΚ

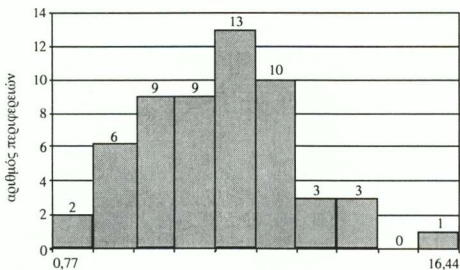
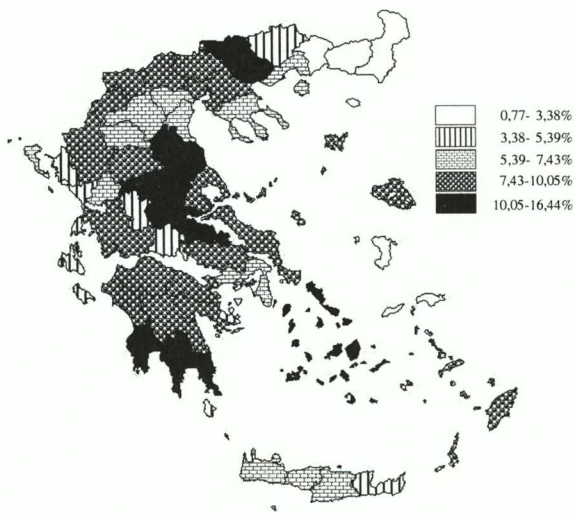
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Γεωγραφική κατανομή των ροών Ν.Α.->Ν.Α.

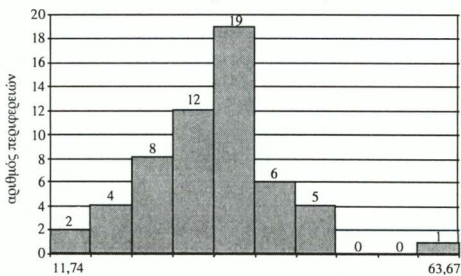
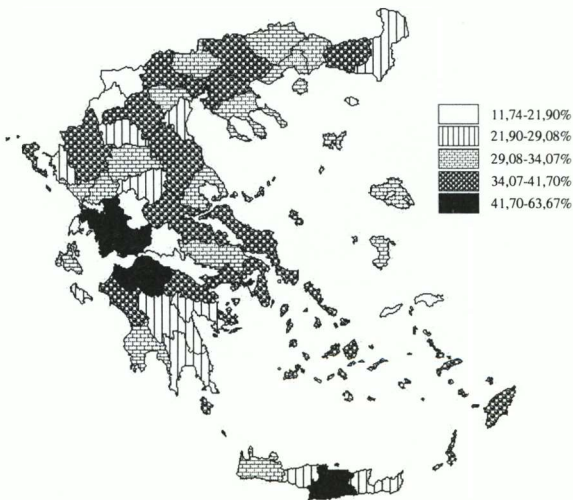
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Γεωγραφική κατανομή των ροών Ν.Δ.->ΠΑΣΟΚ

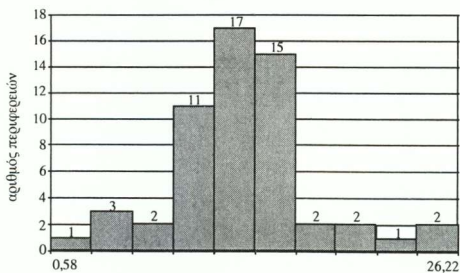
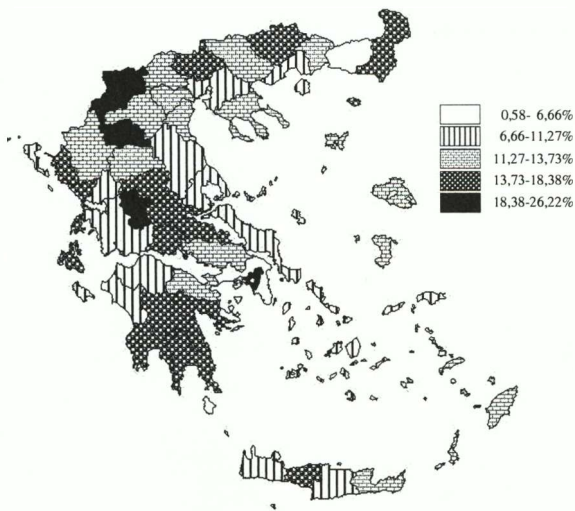
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Γεωγραφική κατανομή των ροών ΠΑΣΟΚ>Ν.Δ.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Γεωγραφική κατανομή των ροών ΣΥΝ + ΔΗΚΚΙ > ΠΑΣΟΚ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Γεωγραφική κατανομή των ροών ΣΥΝ + ΔΗΚΚΙ>Ν.Δ.

ΑΔΙΑΦΟΡΟΙ ΨΗΦΟΦΟΡΟΙ, ΑΔΙΑΦΟΡΗ
ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ;
ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ
ΕΚΛΟΓΩΝ ΤΟΥ 2000

Στο παρόν άρθρο, αρχικά θα σκιαγραφηθεί η πορεία που έλαβαν οι θεωρητικές συζητήσεις γύρω από τη σχέση τηλεόρασης και προεκλογικών εκστρατειών από τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι και σήμερα, έτσι όπως διατυπώθηκαν σε άμεση συνάρτηση με τις παρατηρούμενες αλλαγές στη διεξαγωγή των εκστρατειών αλλά και τις μεταβολές στο εκλογικό σώμα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, αντλώντας στοιχεία από έρευνες κοινής γνώμης της περιόδου 1996-2000, θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθούν οι επιπτώσεις που είχε η τηλεοπτική κάλυψη της προεκλογικής εκστρατείας του 2000. Η ανάλυση επιχειρεί να αναδείξει τις σημαντικές διαφοροποιήσεις που εμφανίζουν οι στάσεις και οι αντιλήψεις των επιμέρους τμημάτων του εκλογικού σώματος, ανάλογα με τον χρόνο αποκραυστάλλωσης της ψήφου, το ενδιαφέρον για τις εκλογές και την έκθεση στην προεκλογική εκστρατεία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενασχόληση της πολιτικής επιστήμης με το ρόλο και την επίδραση των προεκλογικών εκστρατειών στην επιλογή κόμματος και υποψηφίων έχει ήδη συμπληρώσει αρκετές δεκαετίες συστηματικής μελέτης και διερεύνησης. Η ενασχόληση αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονη τις δύο τελευταίες δεκαετίες, με πληθώρα εμπειρικών μελετών προερχόμενων και από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού και με την παραγωγή σειράς νέων θεωρητικών προσεγγίσεων για τον ρόλο και την επίδραση των ΜΜΕ, και κυρίως της τηλεόρασης, στην εκλογική διαδικασία. Οι μελέτες αυτές, προσπαθούν να απα-

* Υποψηφία διδάκτωρ στο Τμήμα ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

νήσουν στα ερωτήματα που προκύπτουν σχετικά με τα κριτήρια επιλογής ψήφου, καθώς οι κλασικές διαστάσεις της εκλογικής κοινωνιολογίας (κομματική και ιδεολογική ταύτιση, ψυχολογικοί παράγοντες, κλπ.) φαίνονται να αδυνατούν να ερμηνεύσουν επαρκώς ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός το οποίο παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις χώρες: τα ποσοστά των ψηφοφόρων που επιλέγουν το τι θα ψηφίσουν μετά την προκήρυξη των εκλογών αυξάνονται αργά αλλά σταθερά στο διάστημα των δύο τελευταίων δεκαετιών.¹ Η εξέλιξη αυτή συμβάδισε με τη γενικότερη πτώση στα ποσοστά κομματικής ταύτισης, πυροδοτώντας τη συζήτηση σχετικά με την αποδέσμευση των ευρωπαϊών εκλογέων από σταθερές κομματικές προτιμήσεις.² Όπως ήταν φυσικό η ύπαρξη ενός εκλογικού σώματος εν πολλοίς αποδεσμευμένου από τις κομματικές ταυτίσεις ανέδειξε τις προεκλογικές εκστρατείες σε δύναμι σημαντικού παράγοντα καθορισμού της ψήφου, καθώς κοντά στις παραδοσιακές λειτουργίες της ενεργοποίησης και ενδυνάμωσης των υφιστάμενων πεποιθήσεων ήρθαν να προστεθούν και αυτές της πειθούς αλλά και της μεταστροφής. Παράλληλα, η τηλεόραση αναγορεύτηκε σε κύριο εκπρόσωπο αυτών των «νέου τύπου»³ προεκλογικών εκστρατειών, και μια σειρά εμπειρικών μελετών αποπειράθηκαν να αποτιμήσουν ποσοτικά την επίδρασή της. Ο αυξανόμενος ρόλος της τηλεόρασης προκύπτει αφενός από την απλή διαπίστωση της κατακόρυφης αύξησης των ωρών των πολιτικών εκπομπών που εκπέμπονται κατά τη διάρκεια της εκστρατείας,⁴ αλλά και από το

1. Ενδεικτικά στην Μ. Βρετανία, μια χώρα που μαζί με τις ΗΠΑ έχουν την πιο ολοκληρωμένη σειρά διαχρονικών σειρών δεδομένων (time series), το ποσοστό των ψηφοφόρων που δηλώνουν ότι αποφάσισαν τι θα ψηφίσουν κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, από 12% το 1964 έχει ανέβει στο 27% το 1997, με μια σταθερά ανοδική πορεία [βλ.: Norris κ.ά., *On Message. Communicating the Campaign*, Sage, Λονδίνο 1999, σ. 179].

2. Για μια αναλυτική παρουσίαση της συζήτησης για τις αλλαγές στα δυτικοευρωπαϊκά κομματικά συστήματα, βλ. ενδεικτικά: I. Crewe - D. Denver (επιμ.), *Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Instability*, Croom Helm, Λονδίνο 1985· S. Bartolini - P. Mair, *Identity, Competition and Electoral Availability*, CUP, Cambridge 1990· P. Mair - G. Smith, *Understanding Party System Change in Western Europe*, Frank Cass, Λονδίνο 1990· Franklin - Mackie - Valen κ.ά., *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Europe*, CUP, Cambridge 1992· J.E. Lane - S. Ersson, *Politics and Society in Western Europe*, Sage Publications, Λονδίνο 1994.

3. Για την τυπολογία των προεκλογικών εκστρατειών βλ. σημ. 20.

4. Είναι ενδεικτικό ότι στην Ελλάδα ο συνολικός τηλεοπτικός χρόνος που δια-

γεγονός ότι σε όλες τις έρευνες η πλειοψηφία των εκλογέων δηλώνει ότι χρησιμοποιεί την τηλεόραση σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από τα άλλα μέσα μετάδοσης πληροφοριών (Τύπος, ραδιόφωνο και σήμερα διαδίκτυο).

2. ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΕΣ. ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Οι πρώιμες μελέτες και θεωρητικές κατασκευές για την επίδραση του ραδιοφώνου (και κατά δεύτερο λόγο του Τύπου), μετά την εμφάνισή του στη δεκαετία του 1920, αντικατόπτριζαν τη δυσπιστία και τα ερωτηματικά που γέννησε η παρουσία αυτού του μέσου. Η απογοήτευση, συνοδευόμενη από την απαισιοδοξία, που κυριάρχησε μετά τον τερματισμό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, παράλληλα με την εμφάνιση του ναζισμού και του φασισμού στην Ευρώπη, και τις εξελιγμένες προπαγανδιστικές τεχνικές που γεννήθηκαν, σημάδεψαν τις πρώτες θεωρητικές κατασκευές. Προεξάρχον μοντέλο, και αντιπροσωπευτικό της περιόδου, ήταν αυτό της *υποδόριας βελόνας* (hypodermic needle). Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας είχαν άμεση επίδραση στο κοινό, καθώς εκείνο από τη θέση του παθητικού και ανυπεράσπιστου ακροατή απορροφούσε τα μηνύματα αδιαμόρφωτα, χωρίς να του παρέχεται η δυνατότητα να προβάλλει αντίσταση. Την αντίληψη αυτή στήριζαν περιγραφές σχετικές με τις προπαγανδιστικές λειτουργίες των ΜΜΕ στη ναζιστική Γερμανία, τη Σοβιετική Ένωση, κλπ. Παρ' όλα αυτά, τέτοιου είδους θεωρητικές κατασκευές δεν κατάφεραν να υποστηριχθούν πλήρως εμπειρικά.

Οι πρώτες εμπειρικές μελέτες για την επίδραση των μέσων μαζικής επικοινωνίας στον ψηφοφόρο χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας του 1940.⁵ Η πρωτοποριακή μελέτη του Lazar-

τήθηκε στα πολιτικά κόμματα κατά τις πρώτες μεταδικτατορικές εκλογές του 1974 δεν υπερέβη τις 4 ώρες, όταν στις εκλογές του 1996 υπολογίζεται ότι αφιερώθηκαν συνολικά πάνω από 400.

5. Την περίοδο του πολέμου διεξήχθησαν μελέτες από κοινωνικούς ψυχολόγους και για λογαριασμό της Αμερικάνικης Στρατιωτικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, με στόχο να αποτιμήσουν την επίδραση των προπαγανδιστικών ταινιών στις στάσεις και τις αντιλήψεις των φαντάρων. Τα ευρήματα των ερευνών μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: η συστηματική έκθεση σε φιλμ προπαγανδι-

sfeld⁶ για τους παράγοντες διαμόρφωσης της ψήφου σε μια επαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών, αποτέλεσε και την πρώτη συστηματική παρουσίαση των επιδράσεων των μέσων (του Τύπου και του ραδιοφώνου). Τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης αυτής ήταν ότι τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας είχαν μικρή άμεση επίδραση στην εκλογική συμπεριφορά, ενώ η πρωταρχική τους λειτουργία ήταν αυτή της ενδυνάμωσης και όχι της μεταστροφής των αντιλήψεων. Έτσι, σύμφωνα με τα ευρήματα της ερευνητικής ομάδας του Lazarsfeld, οι ψηφοφόροι που εκτίθενται περισσότερο στην προεκλογική εκστρατεία έχουν υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική ενώ έχουν ήδη αποφασίσει τι θα ψηφίσουν πριν από την έναρξη της εκστρατείας: αντίθετα, όσο περισσότερο ενδιαφέρεται ο ψηφοφόρος τόσο περισσότερο εκτίθεται στην προπαγάνδα του κόμματός του (η ενδυνάμωση των πεποιθήσεων). Ο κύριος όγκος όμως της ερευνητικής παραγωγής θα ξεκινήσει την επόμενη δεκαετία με την είσοδο και την επικράτηση της τηλεόρασης στην προεκλογική διαδικασία.

Η δεκαετία του '60 θα σηματοδοτήσει μια πιο συστηματική ενασχόληση με τις επιδράσεις της τηλεόρασης στην εκλογική συμπεριφορά, καθώς η κυριαρχία της στις εκλογικές διαδικασίες έχει αρχίσει να διαγράφεται. Αν και μια σειρά μελετητών δημοσιεύουν έρευνες γύρω από το θέμα, οι θεωρητικές προσεγγίσεις για την περιορισμένη επίδραση των μέσων θα διατηρηθούν μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970 περίπου.⁷ Σε ένα κλασικό έργο για την επί-

στικού περιεχομένου εμπλούτιζε μεν τις γνώσεις των στρατιωτών αναφορικά με το θέμα, σε πολύ μικρό βαθμό όμως οδηγούσε και σε μεταστροφή των αντιλήψεών τους, ενώ σε γενικές γραμμές αλλαγή στάσεων αναφορικά με τον εχθρό, τον πόλεμο ή τους συμμάχους, σπάνια παρουσιαζόταν. Τα ευρήματα αυτά, συμβάδιζαν με τις μετέπειτα θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη δύναμη των ΜΜΕ στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων.

6. P. Lazarsfeld, *The People's Choice. How the voter makes up his mind in a presidential campaign*, Columbia University Press, 1948. Μερικά χρόνια αργότερα δημοσιεύτηκε και η συνέχεια της μελέτης αυτής: B. Berelson - P. Lazarsfeld - W. McPhee, *Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign*, Chicago University Press, Σικάγο 1954.

7. Ο Joseph Klapper στο βιβλίο του *The Effects of Mass Communication*, Free Press, Νέα Υόρκη 1960, ισχυρίστηκε ότι οι επιδράσεις της τηλεόρασης στον τηλεθεατή είναι περιορισμένες γιατί οι άνθρωποι αποφεύγουν να εκτεθούν στα μηνύματα της τηλεόρασης τα οποία έρχονται σε αντίθεση με τις ήδη διαμορφωμένες αντιλήψεις τους. Αυτό που κάνουν είναι να προσλαμβάνουν επιλεκτικά ορισμένα μηνύματα, τα οποία θα ενισχύσουν τις πεποιθήσεις τους, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις δυνατότητες χειραγώγησης των ΜΜΕ.

δραση της τηλεόρασης στις εκλογικές διαδικασίες, ο Blumler και ο McQuail⁸ μελέτησαν τις αντιδράσεις των ψηφοφόρων στην προεκλογική εκστρατεία της Βρετανίας του 1964. Καθώς τα στοιχεία που επεξεργάστηκαν δεν έδειξαν μεγάλες μεταβολές στην πρόθεση ψήφου κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, διατύπωσαν την έννοια του ψηφοφόρου ο οποίος βρίσκεται σε αναζήτηση ενδυνάμωσης της επιλογής του (reinforcement - seeker). Λαμβάνοντας ως δεδομένες τις σταθερές εκλογικές προτιμήσεις των ευρωπαϊών ψηφοφόρων,⁹ οι συγγραφείς δημιούργησαν την εικόνα του ενημερωμένου ψηφοφόρου, ο οποίος χρησιμοποιεί την κομματική προπαγάνδα, έτσι όπως μεταδίδεται από την τηλεόραση, προκειμένου να ενισχύσει τις αποφάσεις του και να αποκτήσει επιχειρήματα κατά των αντιπάλων. Τα ευρήματά τους ενισχύουν την άποψη ότι οι ψηφοφόροι χρησιμοποιούν την τηλεόραση προκειμένου να ενημερωθούν και να κατανοήσουν τα κυρίαρχα θέματα κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, χωρίς όμως η επέμβαση της τηλεόρασης να λειτουργεί αποσταθεροποιητικά αναφορικά με την ένταση της κομματικής τους ταύτισης. Οι θεωρίες της περιόδου περιβάλλουν με εμπιστοσύνη όχι μονάχα τον ψηφοφόρο αλλά και την ίδια την τηλεόραση. Οι επικρατούσες αυτές θεωρίες των μειωμένων επιδράσεων της τηλεόρασης παρέμειναν κυρίαρχες μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

Την ευφορία σχετικά με τη σταθερότητα των αντιλήψεων του εκλογικού σώματος και τη συνακόλουθη περιθωριακή επίδραση των προεκλογικών εκστρατειών, διαδέχτηκε ένας έντονος σκεπτικισμός, οφειλόμενος σε μεγάλο βαθμό στη μεταστροφή της εκλογικής συμπεριφοράς των ευρωπαϊών πολιτών. Παράλληλα, αναδεικνύονται νέες τεχνικές προώθησης των υποψηφίων, αναβαθμίζοντας την τηλεόραση σε απαραίτητο εργαλείο για την ομαλή διεξαγωγή των προεκλογικών εκστρατειών. Τις πρώτες ενδείξεις για τη διαφαινόμενη δύναμη της τηλεόρασης ενισχύουν και οι νέες τεχνικές του πολιτικού μάρκετινγκ το οποίο εξελίσσεται γοργά. Οι αμερικανικές προεδρικές εκλογές της δεκαετίας του '60 αποτελούν έ-

8. G.J. Blumler - D. McQuail, *Television in Politics. Its Uses and Influences*, Faber and Faber, Λονδίνο 1968.

9. Άλλωστε, την προηγούμενη χρονιά δημοσιεύεται και η κλασική μελέτη των Lipset και Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1967, η οποία θεμελιώνει την έννοια των παγιωμένων κομματικών συστημάτων.

να αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της εισόδου νέων τεχνικών κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας. Οι τέσσερις τηλεοπτικές αναμετρήσεις του Κέννεντυ και του Νίξον το 1960 «χρεώθηκαν» υπέρ του πρώτου, διατυπώνοντας την υπόθεση ότι συνέβαλαν σημαντικά στην εκλογική του επιτυχία.¹⁰ Η συνεχώς αυξανόμενη χρήση της τηλεόρασης ήταν πλέον εμφανής, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη διατύπωση νέων θεωριών σχετικά με την επίδραση των Μέσων.

Η δεκαετία του '70 στις Ηνωμένες Πολιτείες, θα επιδείξει τα χαμηλότερα καταγεγραμμένα ποσοστά ενδιαφέροντος για τις εκλογές από το 1952.¹¹ Στη Μεγάλη Βρετανία, την ίδια περίπου χρονική περίοδο, παρουσιάζεται σημαντική πτώση στα ποσοστά κομματικής ταύτισης ενώ η εκλογική κινητικότητα αυξάνει.¹² Παράλληλα η τηλεόραση μπαίνει σε ολοένα και περισσότερα σπίτια και αναγορεύεται σε αναμφισβήτητο κυρίαρχο των προεκλογικών εκστρατειών. Έχει καταστεί εμφανές ότι το εκλογικό σώμα μεταβάλλεται, επομένως πρέπει να εντοπιστεί ο υπαίτιος. Η τηλεόραση θα βρεθεί πολύ γρήγορα στο στόχαστρο των μελετητών μέσω μιας απόπειρας καταγραφής και επαλήθευσης των αρνητικών επιδράσεών της. Μια από τις θεωρητικές προσεγγίσεις που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70, προσπαθώντας να ανιχνεύσει την επίδραση των ΜΜΕ, ήταν αυτή του καθορισμού της ημερήσιας διάταξης (agenda-setting). Η θεωρία αυτή, βασισμένη και σε αρχε-

10. Σύμφωνα με υπολογισμούς, 115 εκατομμύρια τηλεθεατών παρακολούθησαν τις τηλεοπτικές αυτές αναμετρήσεις, ενώ πάνω από το 80% του πληθυσμού παρακολούθησε τουλάχιστον μία από τις τέσσερις. Μελέτες έδειξαν ότι οι εντυπώσεις που αποκόμισαν οι ψηφοφόροι μετά τη λήξη των τηλεοπτικών αναμετρήσεων διαφοροποιούνταν ανάμεσα σε εκείνους που παρακολούθησαν το debate από την τηλεόραση και σε εκείνους που το παρακολούθησαν από το ραδιόφωνο. Δηλαδή, η εικόνα που σχημάτισαν οι τηλεθεατές για τον Νίξον ήταν αρνητική, οφειλόμενη σε μεγάλο βαθμό στην κουρασμένη του όψη, την απουσία μακιγιάζ και τη λανθασμένη επιλογή ενδύματος, σε αντίθεση με τη θετική εικόνα που παρουσίασε ο Κέννεντυ (βλ. A.S. Hellweg - M. Pfau - S. Brydon, *Televised Presidential Debates. Advocacy in Contemporary America*, Praeger, Νέα Υόρκη 1992, σ. 2-3).

11. Βλ. Ian MacAllister, «Rational or Capricious? Late Deciding Voters in Australia, Britain and the United States», Workshop: «Do Campaigns Matter? The Political Consequences of Modern Electioneering», ECPR Joint Sessions, Κοπεγχάγη, 14-19 Απριλίου 2000, σ. 7, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.essex.ac.uk/ecpr/jointsessions/Copenhagen/papers/ws3/mcallister.pdf

12. Βλ. Anthony Heath κ.ά., *Understanding Political Change. The British Voter 1964-1987*, Pergamon, Λονδίνο 1991, σ. 10-28.

τές εμπειρικές έρευνες, υποστηρίζει ότι τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας μπορεί να μην έχουν τη δυνατότητα να μας επιβάλλουν το τι θα σκεφτούμε, αλλά το πάνω σε τι θα σκεφτούμε. Αυτό που υποστηρίζει η θεωρία του καθορισμού της ημερήσιας διάταξης είναι ότι τα διακυβεύματα που λαμβάνουν τη μεγαλύτερη προβολή από την τηλεόραση είναι και αυτά που προσλαμβάνονται ως πιο σημαντικά από το εκλογικό σώμα. Η τηλεόραση αυξάνει τη σημασία ορισμένων θεμάτων, εις βάρος άλλων, χωρίς ο ψηφοφόρος να έχει συνείδηση της λειτουργίας αυτής. Οι πρώτες εμπειρικές έρευνες στην Αμερική για τις προεδρικές εκλογές του 1968¹³ βασίστηκαν στην ανάλυση περιεχομένου των δελτίων ειδήσεων παράλληλα με τη διεξαγωγή μιας έρευνας κοινής γνώμης. Τα συμπεράσματα ενίσχυσαν την άποψη ότι τα ΜΜΕ ήταν αυτά που διαμόρφωσαν την ημερήσια διάταξη για το κοινό, καθώς ο συντελεστής συσχέτισης ανάμεσα στην ημερήσια διάταξη της τηλεόρασης και της κοινής γνώμης αποδείχθηκε εξαιρετικά ισχυρός. Η συζήτηση για τις αρνητικές επιδράσεις της τηλεοπτικής ενημέρωσης θα επεκταθεί και στο πεδίο του ενδιαφέροντος για την πολιτική και την πολιτική συμμετοχή, διατυπώνοντας τη θέση της αύξησης του πολιτικού κυνισμού και της αλλοτρίωσης.¹⁴ Η θέση αυτή παρείχε ικανοποιητική εξήγηση για τις αυξητικές τάσεις αδιαφορίας και απομάκρυνσης από τα παραδοσιακά κόμματα, ενώ η εμμονή της τηλεοπτικής κάλυψης στο θεαματικό σκέλος της προεκλογικής εκστρατείας, η άνοδος της αρνητικής διαφήμισης και οι αρνητικές της επιδράσεις στην πολιτική συμμετοχή¹⁵ ενισχύουν τις κατηγορίες. Οι «νέου τύπου» προεκλογικές εκστρατείες υποστηρίζεται ότι μεταβάλλουν τον ψηφοφόρο σε παθητικό δέκτη των μηνυμάτων μετατρέποντας την προεκλογική εκστρατεία σε show.¹⁶

13. M.E. McCombs - D. Shaw, «The Agenda-Setting Function of the Mass Media», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 36 (1972), σ. 176-187.

14. Για μια αναλυτική παρουσίαση της συζήτησης, βλ. Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 174-218.

15. S. Ansolabehere - S. Iyengar, *Going Negative: How Political Advertisements Shrink and Polarize the Electorate*, Free Press, Νέα Υόρκη 1995.

16. Οι Swanson και Mancini, στο *Politics, Media and Modern Democracy. An International Study of Campaign Innovations in Election Campaigning and their Consequences* (Praeger, 1996, σ. 16-17), κάνουν τη διάκριση μεταξύ Citizenship και

Οι θεωρίες των αρνητικών επιδράσεων (*mediamalaise*) θα παραμείνουν κυρίαρχες τη δεκαετία του '80, από τις αρχές όμως της επόμενης δεκαετίας θα εμφανιστούν δημοσιεύματα που επιχειρούν να ανασκευάσουν τις συγκεκριμένες κατηγορίες. Μέσα από σειρά εμπειρικών ερευνών στο πλαίσιο προεκλογικών περιόδων θα στοιχειοθετηθεί η θετική συσχέτιση ανάμεσα στο ενδιαφέρον για την πολιτική και τις εκλογές, την πολιτική συμμετοχή (η οποία στις χώρες με μη υποχρεωτική ψήφο είναι πιο εύκολο να αποτιμηθεί ποσοτικά) και την έκθεση στην τηλεόραση.¹⁷ Από τα ευρήματά τους, αναδύεται το μοντέλο του ορθολογικού ψηφοφόρου ο οποίος, χωρίς να είναι ταυτισμένος με κάποιο κόμμα, ενδιαφέρεται για την πολιτική διαδικασία και εξετάζει τις πληροφορίες που του προσφέρονται κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας προκειμένου να επιλέξει κόμμα ή υποψήφιο. Ως επιχειρήματα ενισχυτικά του παραπάνω μοντέλου προβάλλονται αφενός η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των εκλογέων στο διάστημα των τελευταίων δεκαετιών και η μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης σε πηγές πληροφόρησης. Έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα ευρήματα της μελέτης της Norris¹⁸ επειδή έρχονται να ανασκευάσουν την αρνητική συσχέτιση μεταξύ πολιτικής συμμετοχής και χρήσης της τηλεόρασης. Τα συμπεράσματα της ανάλυσής της υποδεικνύουν ότι στην πραγματικότητα υπάρχει ισχυρή θετική συσχέτιση ανάμεσα στη χρήση των ΜΜΕ (και της τηλεόρασης) και σε μια σειρά δεικτών πολιτικής κουλτούρας, καθώς «όσοι προσέχουν περισσότερο την εκστρατεία, παρακολουθούν περισσότερο τις ειδήσεις στην τηλεόραση, διαβάζουν περισσότερο εφημερίδες και σερφάρουν στο Διαδίκτυο, επιδεικνύουν σταθερά μεγαλύτερη γνώση, εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και συμμετοχή [στις εκλογές]».¹⁹

Spectatorship, ισχυριζόμενοι ότι από την πρώτη κατάσταση οδηγούμαστε στη δεύτερη. Εφόσον οι προεκλογικές εκστρατείες διεξάγονται αποκλειστικά μέσα από τα ΜΜΕ, ο πολίτης αποτελεί απλά το κοινό για το παραγόμενο θέαμα. Ο όρος Spectatorship αναφέρεται ακόμα στο γεγονός ότι στις σύγχρονες κοινωνίες ένα πολύπλοκο δίκτυο ενδιάμεσων δομών είναι υπεύθυνο για την εκπροσώπηση των συμφερόντων των πολιτών. Το δίκτυο αυτό ενεργοποιείται κατά τη διάρκεια των προεκλογικών εκστρατειών απαλλάσσοντας έτσι τον πολίτη από οποιαδήποτε συμμετοχική λειτουργία, και αναθέτοντάς του μονάχα τον ρόλο του θεατή.

17. Βλ. Norris κ.ά., *On Message. Communicating the Campaign*, Sage, Λονδίνο 1999.

18. Στο ίδιο.

19. Στο ίδιο, σ. 8. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της συλλογιστικής, βλ. Ρ.

Αυτό που θα έπρεπε να υπογραμμιστεί σε συνάρτηση με τα παραπάνω είναι η αδυναμία διατύπωσης κάποιας συνολικής και κοινά αποδεκτής αποτίμησης των σχέσεων μεταξύ της τηλεόρασης και της εκλογικής συμπεριφοράς. Ο σχετικισμός, η επιφύλαξη και η απόρριψη διαδέχονται τη θετική υποδοχή ή την αδιαφορία ανάλογα με τη χρονική στιγμή και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της υπό μελέτη περίπτωσης. Η περιπτωσιολογική μελέτη μιας εκλογικής στιγμής, αν και προσφέρει πολύτιμα συμπεράσματα για τη δεδομένη συγκυρία, δεν μπορεί με την ίδια ευκολία να αναχθεί στο μέλλον, πολύ λιγότερο δε να διεκδικήσει τα εύσημα της διατύπωσης μιας συνολικότερης θέωσης. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι στόχος των περισσότερων εμπειρικών ερευνών είναι η αποτίμηση των σχέσεων μεταξύ των ΜΜΕ και της εκλογικής συμπεριφοράς στη δεδομένη συγκυρία. Σίγουρα, το ραδιόφωνο παλαιότερα, ο κινηματογράφος, αργότερα η τηλεόραση και σήμερα το διαδίκτυο μετέβαλαν σημαντικά τις κοινωνίες με τις οποίες ήρθαν σε επαφή. Όμως, η συνολικότερη αποτίμηση της επίδρασης όλων των μορφών μαζικής επικοινωνίας στις στάσεις και τις αντιλήψεις του πληθυσμού αλλά και στην πολιτική κουλτούρα του βρίσκεται πέρα από τα όρια και τις επιδιώξεις τους.

3. ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΜΙΑ ΝΕΟΠΑΓΗΣ ΣΧΕΣΗ

Στην Ελλάδα, οι συγκεκριμένες συζητήσεις θα μεταφερθούν με κάποια χρονική υστέρηση, καθώς η σχέση και η εμπλοκή της τηλεόρασης στην εκλογική διαδικασία είναι αρκετά πρόσφατη, θα αποτελέσουν όμως πεδίο για έναν ευρύτερο προβληματισμό. Η μεταπολίτευση επέφερε βέβαια σημαντικές μεταβολές στο ραδιοηλεκτρονικό τοπίο, εγκαινιάζοντας με τις εκλογές και το δημοψήφισμα του 1974 την είσοδο της τηλεόρασης στις προεκλογικές εκστρατείες. Αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 η τηλεόραση θα παραμείνει στο περιθώριο (αν και σε κάθε εκλογική διαδικασία θα διανέμεται χρόνος στα κόμματα) για λόγους που έχουν να κάνουν αφε-

νός με την περιορισμένη τεχνική εμπειρία και υποδομή, αλλά και με την επιφυλακτικότητα ακόμη και αδιαφορία της πολιτικής ηγεσίας απέναντι στο νέο αυτό μέσο. Ο τρόπος διεξαγωγής των προεκλογικών εκστρατειών προσιδιάζει περισσότερο στο μοντέλο που η Pippa Norris έχει περιγράψει ως «προ-νεωτερικές καμπάνιες» (*pre-modern campaigns*).²⁰ Τα βασικά αυτά χαρακτηριστικά θα διατηρηθούν κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του '80, και μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Η κρατική ΕΡΤ έχει καθαρά περιθωριακό ρόλο και η πλειονότητα των μελετών της περιόδου εστιάζει το ενδιαφέρον της στον Τύπο και όχι στην τηλεόραση,²¹ γε-

20. Η Norris προχωρά στην ονοματοποίηση και περιγραφή των δομικών χαρακτηριστικών που προσιδιάζουν σε κάθε μια από τις τρεις φάσεις εξέλιξης των προεκλογικών εκστρατειών. Στην πρώτη φάση των προ-νεωτερικών εκστρατειών (*pre-modern campaign*), τρία είναι τα βασικά στοιχεία που τις χαρακτηρίζουν: πρώτον η εκστρατεία διεξάγεται κατά κύριο λόγο σε τοπικό επίπεδο μέσω πολιτικών ομιλιών, συγκεντρώσεων κλπ., βασίζεται στη διαπροσωπική επικοινωνία ανάμεσα στους υποψήφιους και τους ψηφοφόρους ενώ οι τοπικές κομματικές οργανώσεις φέρουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης στη χάραξη της εκστρατείας. Ο τοπικός Τύπος χαρακτηρίζεται από ισχυρούς κομματικούς δεσμούς και παίζει σημαντικό διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο κόμμα και το εκλογικό σώμα. Τέλος η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από ισχυρές κομματικές ταυτίσεις και δεσμεύσεις, οι οποίες εκ των πραγμάτων περιορίζουν τον ρόλο και την επίδραση της προεκλογικής εκστρατείας. Η δεύτερη φάση, των σύγχρονων ή νεωτερικών εκστρατειών (*modern campaign*) βασίζεται σε μια πολύ πιο συγκεντρωτική λογική, όπου εξωτερικοί συνεργάτες πέρα από τα κλασικά κομματικά στελέχη επιφορτίζονται με τον ρόλο της σχεδίασης της εκστρατείας. Η τηλεόραση (σε εθνικό επίπεδο) καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο ενώ ο ψηφοφόρος περιορίζεται σε μια παθητική θέση της όλης διαδικασίας. Παράλληλα, οι κομματικές ταυτίσεις μειώνονται, ανοίγοντας έτσι και το πεδίο για έναν πιο έντονο ανταγωνισμό. Η τρίτη φάση των μετα-νεωτερικών εκστρατειών (*post-modern campaign*), την οποία και διανύουμε σύμφωνα με την Norris, σχετίζεται με μια καταρχήν ισότιμη παρουσία πολιτικών και επαγγελματιών του πολιτικού μάρκετινγκ, με συνέπεια την επιμήκυνση της προεκλογικής περιόδου και τη σηματοδότηση της απαρχής μιας οιοει μόνιμης προεκλογικής περιόδου, συνέπεια και ενός μεταβαλλόμενου και μετακινούμενου εκλογικού σώματος. Το επικοινωνιακό τοπίο παρουσιάζεται πολύ πιο κατακερματισμένο σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο ενώ τα νέα κανάλια επικοινωνίας που εγκαθίσταται (διαδίκτυο) επιτρέπουν ως ένα βαθμό την επανενεργοποίηση των μέχρι πρότινος παθητικά μετεχόντων στις εξελίξεις εκλογέων. Εν κατακλείδι, η Norris διαβλέπει ότι από το τοπικό-ενεργητικό επίπεδο της αρχικής φάσης, και το εθνικό-παθητικό της δεύτερης, προχωράμε προς ένα μοντέλο το οποίο δείχνει να συνδυάζει στοιχεία και από τις δύο αυτές περιόδους, καθώς οι νέες επικοινωνιακές μορφές μάλλον συμπληρώνουν παρά υποκαθιστούν τις παλαιές σε αντίθεση με ό-τι συνέβαινε στις προηγούμενες περιόδους.

21. Βλ. Σ. Πεσμαζόγλου, «Σχήμα εφημερίας της προεκλογικής λειτουργίας του

γόνος που ερμηνεύεται επίσης και από την αδυναμία μεταφοράς και εμπειρικής τεκμηρίωσης των θεωρητικών μοντέλων που προέρχονται κατά κύριο λόγο από την αγγλοσαξονική σχολή, στο μη ανταγωνιστικό και έντονα κομματικό ραδιοτηλεοπτικό περιβάλλον της Ελλάδας.²² Οι πρώτες εκλογές της δεκαετίας του '90 θα αποτελέσουν τη μεταβατική περίοδο για το πέρασμα στις σύγχρονες προεκλογικές εκστρατείες, μετά από την είσοδο και την κυριαρχία της ιδιωτικής τηλεόρασης έναντι της κρατικής ΕΡΤ σε επίπεδο απόσπασης της τηλεθέασης. Την ίδια περίπου χρονική στιγμή, θα αρχίσει και μια πιο συστηματική εμπειρική καταγραφή των τάσεων του εκλογικού σώματος, μέσω της διεξαγωγής ερευνών εκλογικής συμπεριφοράς στις προεκλογικές περιόδους του 1989-1990, παρέχοντας τα κατάλληλα εργαλεία προκειμένου να διατυπωθούν και να ελεγχθούν εμπειρικά υποθέσεις πάνω στη σχέση ΜΜΕ και πολιτικής, και ειδικότερα ΜΜΕ και προεκλογικών εκστρατειών. Οι πρώτες εκτιμήσεις πάνω στη σχέση ΜΜΕ και πολιτικής θίγουν το ζήτημα της μετατόπισης του βάρους της πολιτικής επικοινωνίας από τον Τύπο στην τηλεόραση, εισάγοντας έτσι την προβληματική της μεταστροφής προς μια παθητική σχέση πολίτη και πολιτικής.²³ Υπογραμμίζεται η υψηλή συμμετοχή στην τηλεοπτική ενημέρωση ακόμα και από τις ομάδες πληθυσμού που παρουσιάζουν μικρό ή κανένα ενδιαφέρον για την πολιτική, συνεπακόλουθο της μη πολιτικής θέσης της τηλεόρασης (θέση η οποία διαμορφώνεται μετά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της). Κατά τη δεκαετία του '90, η συζήτηση θα προσλάβει ευρείες διαστάσεις καθώς η συμμετοχή της τη-

Τύπου», στο Διαμαντούρος - Κιτρομηλίδης - Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι Εκλογές του 1981*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εστία, Αθήνα 1984· Μ. Κομνηνού, «Κρίση του Τύπου - Κρίση εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990· Stephanos Pasmazoglou, «The 1980s in the Looking-Glass: PASOK and the Media», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989. The Populist Decade*, St Martin's Press, Λονδίνο 1993.

22. Βλ. Μ. Κομνηνού, «Κριτικός διάλογος ή κρίση του λόγου; Ερμηνεία για τη διαφορετική θεωρητική προσέγγιση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στη Δύση και στην Ελλάδα», στο Μ. Κομνηνού - Χ. Λυριντζής, *Κοινωνία, εξουσία & Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988.

23. Βλ. Π. Καφετζής, *Πολίτες, πολιτική και πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα, 1985-1990*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1996.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Συχνότητα παρακολούθησης πολιτικών εκπομπών στην τηλεόραση 1989-2000**

	1989α	1989β	1990	1993	1996	2000
Καθημερινά	65,1	69,5	74,8	75,8	74,6	Σχεδόν 32,3 κάθε μέρα
Μερικές φορές	20,0	20,4	16,4	13,8	10,4	4-5 φορές 15,6 2-3 φορές 22,5
Τακτική παρακολούθηση ΣΥΝΟΛΟ	85,1	89,9	91,2	89,6	85,0	70,4
Μια φορά την εβδομάδα	3,5	2,7	1,3	3,1	5,9	
Σπάνια	6,3	4,6	4,6	4,9	5,4	Πιο αραιά 18,9
Ποτέ	5,0	2,7	3,0	2,4	3,8	Ποτέ 10,4
Διαλειμματική παρακολούθηση ΣΥΝΟΛΟ	14,8	10,0	8,8	10,4	15,0	29,3

* Για τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1989-1996, η ερώτηση τίθεται ως εξής: «Πόσο συχνά παρακολουθείτε πολιτικές ειδήσεις ή εκπομπές στην τηλεόραση;» Το 2000, η ερώτηση μεταβάλλεται σημαντικά κατά συνέπεια τα στοιχεία δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμα καθώς, αφενός η κατηγοριοποίηση είναι σημαντικά διαφοροποιημένη, αφετέρου, η ερώτηση τίθεται διαφορετικά (βλ. Παράρτημα).

Πηγή: Για τις προεκλογικές περιόδους του 1989, 1990 και 1996 τα στοιχεία προέρχονται από τις έρευνες του ΕΚΚΕ· για το 1993, από προεκλογική δημοσκόπηση της Media Plan· για το 2000, από προεκλογική δημοσκόπηση της MRB.

λεόρασης στην εκλογική διαδικασία θα επεκταθεί σημαντικά παραγκωνίζοντας κάθε άλλο μέσο άσκησης της προεκλογικής εκστρατείας, αναδυόμενη έτσι σε κυρίαρχο πόλο πολιτικής επικοινωνίας. Τα ευρήματα από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1996, αφενός θα επιβεβαιώσουν τον χαρακτηρισμό που τους αποδόθηκε ως οι «εκλογές του καναπέ», αφετέρου θα υπογραμμίσουν το γεγονός ότι «[την ιδιωτική τηλεόραση] η ίδια η φύση της κάνει να τη βλέπουν όλοι, να την προσέχουν πολιτικά πολύ λιγότεροι και να την εμπιστεύονται ακόμα πιο λίγοι».²⁴

Ο Πίνακας 1 παρέχει μια συνολική και συνοπτική εικόνα για τη χρήση της τηλεόρασης κατά τις προεκλογικές περιόδους της τελευταίας δεκαετίας, χρονική περίοδος η οποία σχεδόν ταυτίζεται με

24. Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 9 (1997), σ. 169-178.

την είσοδο της ιδιωτικής τηλεόρασης, και την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού ωρών που αφιερώνονται σε πολιτικές ειδήσεις, συνέπεια του πολλαπλασιασμού των πηγών ενημέρωσης.

Η κατακόρυφη πτώση στη συχνότητα και την ένταση της τακτικής τηλεθέασης κατά τη διάρκεια της τελευταίας προεκλογικής εκστρατείας είναι αξιοσημείωτη, αν και ως ένα βαθμό μπορεί να αποδοθεί στη διαφορετική διατύπωση της ερώτησης το 2000. Αλλά είναι σαφές ότι η εξαιρετικά υψηλή τηλεθέαση των αρχών της δεκαετίας του '90 άρχισε να παρουσιάζει ελαφρά κάμψη, ήδη από το 1996, η οποία καταγράφηκε με ιδιαίτερη ένταση στις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000. Αυτή η εκ πρώτης όψεως παράδοξη διαπίστωση επιβεβαιώνεται αν συγκρίνουμε τις απαντήσεις στην ερώτηση σχετικά με τη συχνότητα με την οποία παρακολουθούν δελτία ειδήσεων κατά την προεκλογική περίοδο του 1996 και του 2000. Και εδώ υπάρχει σημαντικότερη μείωση (βλ. Πίνακα 2), παρεπόμενο ενδεχομένως της όλο και μειούμενης αξιοπιστίας με την οποία περιβάλλονται τα δελτία ειδήσεων των ιδιωτικών καναλιών, καθώς το αίτημα για ελεύθερη ραδιοφωνία και τηλεόραση και τερματισμό του μονοπωλιακού χαρακτήρα μετάδοσης πολιτικών πληροφοριών, αν και ικανοποιήθηκε στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, εντούτοις απέτυχε να διαμορφώσει ένα εναλλακτικό μοντέλο πολιτικής ενημέρωσης με συνέπεια τη σημαντική μείωση της αξιοπιστίας των ΜΜΕ. Παράλληλα, η ανάδυση νέων επικοινωνιακών μορφωμάτων, με κυρίαρχο το διαδίκτυο, το οποίο στις τελευταίες εκλογές εισήλθε δυναμικά στην εκλογική διαδικασία, με πληθώρα προσω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Συχνότητα παρακολούθησης δελτίων ειδήσεων

	1996	2000
Σχεδόν κάθε μέρα	77,7	55,6
4-5 φορές την εβδομάδα	13,0	16,7
2-3 φορές την εβδομάδα	8,3	16,1
Πιο αραιά	1,0	8,2
Ποτέ*	–	3,5

* Στην ερώτηση του 1996 δεν υπάρχει επιλογή «Ποτέ».

Πηγή: Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας, ΕΚΚΕ, 2η φάση, Σεπτέμβριος 1996, ΜΡΒ Προεκλογική δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

πικών ιστοσελίδων των υποψηφίων, αρκετά ανανεωμένες τις ιστοσελίδες των κομμάτων, αλλά και –για πρώτη φορά– την κατασκευή ιστοσελίδων αποκλειστικά αφιερωμένων στις εκλογές του 2000,²⁵ οδηγεί σε υπερπροσφορά πολιτικής πληροφορίας, με συνέπεια τη μείωση της σημασίας των «παραδοσιακών» πηγών πληροφόρησης και τη συνεπακόλουθη πτώση στην ένταση της χρήσης τους.

4. Η ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ 2000 ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΨΗΦΟΦΟΡΟ. ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ

Αντλώντας υλικό από έρευνες κοινής γνώμης της περιόδου 1996-2000, το παρόν άρθρο επιχειρεί να ανιχνεύσει τα περιθώρια επίδρασης της προεκλογικής εκστρατείας στις βουλευτικές εκλογές της 9ης Απριλίου. Με αφετηρία το ενδιαφέρον για τις εκλογές και τον χρόνο λήψης της απόφασης ψήφου, έτσι όπως αποτυπώνονται στις αντίστοιχες ερωτήσεις, θα προχωρήσουμε σε μια τυπολογία του εκλογικού σώματος σε τέσσερις κατηγορίες.²⁶ Στην πρώτη κα-

25. Ενδεικτικά παραθέτουμε μια σειρά από ηλεκτρονικές διευθύνσεις οι οποίες κατά τις τελευταίες εκλογές φιλοξένησαν αποκλειστικά εκλογικές πληροφορίες, τόσο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, όσο και μετά, με μια πληθώρα άρθρων και αναλύσεων των αποτελεσμάτων: <http://www.ekloges.gr>, <http://www.ekloges2000.gr>, <http://www.elections.gr>. Αν και μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για την απήχηση των ιστοσελίδων αυτών, είναι σαφές ότι και στη χώρα μας οι χρήστες του διαδικτύου πολλαπλασιάζονται με ρυθμούς εξαιρετικά γοργούς. Δημοσίευμα της εφημερίδας *Η Καθημερινή* της 4ης Ιουλίου του 2000 δίνει την ακόλουθη πρόβλεψη, ενδεικτική του ρυθμού εξάπλωσης του μέσου αυτού: Χρήστες Διαδικτύου στην Ελλάδα

Έτος	Αριθμός χρηστών
1998	190.000
1999	380.000
2000	800.000*
2001	1.130.000*
2002	2.000.000*
2003	2.730.000*
2004	3.500.000*

* Πρόβλεψη.

Πηγή: ICAP, Focus-Ban.

26. Για μια πρώτη ανάλυση αυτής της διάκρισης, βλ. MacAllister, *ό.π.*

τηγορία, εντάσσονται όσοι δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για τις εκλογές και παράλληλα έχουν αποφασίσει τι θα ψηφίσουν πριν από την έναρξη της προεκλογικής εκστρατείας. Τους ψηφοφόρους αυτούς θα τους ονομάσουμε «κομματικούς» ή «παραδοσιακούς». Η ομάδα αυτή είναι η πολυπληθέστερη, συγκεντρώνοντας το 1996 τα τέσσερα δέκατα περίπου του εκλογικού σώματος, ενώ υπερβαίνει το μισό στις εκλογές του 2000. Στη δεύτερη κατηγορία, εντάσσονται οι ψηφοφόροι εκείνοι που έχουν αποφασίσει τι θα ψηφίσουν πριν από την έναρξη της εκστρατείας, παρουσιάζουν όμως χαμηλό ή κανένα ενδιαφέρον για τις επερχόμενες εκλογές. Αυτούς τους ψηφοφόρους θα τους ονομάσουμε «αδιάφορους». Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τους ψηφοφόρους οι οποίοι δηλώνουν ότι έλαβαν (ή θα λάβουν) την απόφαση κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας ενώ παράλληλα επιδεικνύουν ενδιαφέρον για τις εκλογές. Οι ψηφοφόροι αυτοί που σχηματικά αποκαλούνται «ορθολογικοί», έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να παρακολουθήσουν την προεκλογική εκστρατεία προκειμένου να εξαγάγουν τα συμπεράσματα που θα τους βοηθήσουν στην αποκρυστάλλωση της απόφασης ψήφου. Τέλος, η τέταρτη ομάδα θα περιλάβει εκείνους τους ψηφοφόρους οι οποίοι δηλώνουν ότι δεν έχουν καταλήξει σε απόφαση πριν από την έναρξη της προεκλογικής εκστρατείας, και ταυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ενδιαφέρον για τις εκλογές και χρόνος λήψης απόφασης

	2000	1996
Κομματικοί (ενδιαφέρονται και αποφάσισαν πριν από τις εκλογές)	52,9	40,7
Αδιάφοροι (δεν ενδιαφέρονται και αποφάσισαν πριν από τις εκλογές)	25,1	36,2
Ορθολογικοί (ενδιαφέρονται και αποφάσισαν μετά τις εκλογές)	9,6	9,1
Ευκαιριακοί (δεν ενδιαφέρονται και αποφάσισαν μετά τις εκλογές)	12,4	14,0
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0

* Έχουν αφαιρεθεί τα *Δεν ξέρω / Δεν απαντώ* και από τις δύο έρευνες, καθώς και η επιλογή *Δεν σκοπεύω να ψηφίσω* για το 2000.

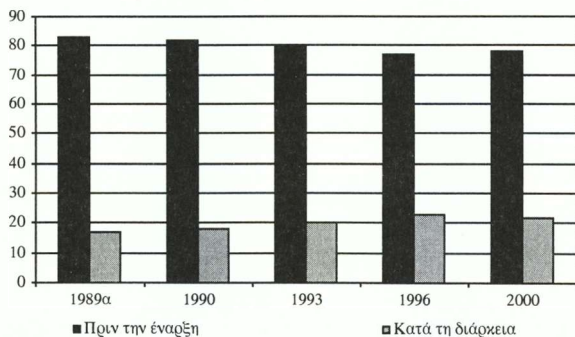
Πηγή: Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας, ΕΚΚΕ, 2η φάση, Σεπτέμβριος 1996, ΜΡΒ Προεκλογική δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

τόχρονα δεν επιδεικνύουν ενδιαφέρον για τις εκλογές. Θα τους αποκαλέσουμε «ευκαιριακούς» ψηφοφόρους, υποθέτοντας ότι είναι απομακρυσμένοι τόσο από τα παραδοσιακά κόμματα όσο και από την εκλογική διαδικασία, συνεπώς η προεκλογική εκστρατεία δεν είναι πιθανό να λειτουργήσει ενισχυτικά μιας απόφασης. Η διαφορετική συμπεριφορά και χρήση των ΜΜΕ (της τηλεόρασης στην προκειμένη περίπτωση) ανάμεσα στις τέσσερις αυτές κατηγορίες θα αποτελέσει και το βασικό αντικείμενο διερεύνησης, ενώ προηγουμένως μια αποτύπωση του ιδιαίτερου πληθυσμιακού βάρους (Πίνακας 3) και της δημογραφικής σύνθεσης (Πίνακας 4) αυτών των τεσσάρων ομάδων θα συμβάλει στη διατύπωση ορισμένων πρώτων παρατηρήσεων.

Η αρχική διαπίστωση σε ό,τι αφορά τις εκλογές του 2000 είναι ότι περίπου τα τρία τέταρτα του πληθυσμού έχουν (ή δηλώνουν ότι έχουν) αποφασίσει τι θα ψηφίσουν πριν από την έναρξη της προεκλογικής εκστρατείας. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ποσοστό αυτό έχει μεν αυξηθεί ελαφρά στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, δεν παρουσιάζει όμως κάποια εντυπωσιακή μεταβολή προκειμένου να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα ολότελα διαφορετικό εκλογικό σώμα μεταβαλλόμενων ψηφοφόρων. Τα διαθέσιμα στοιχεία από τις έρευνες κοινής γνώ-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Προεκλογική εκστρατεία και λήψη απόφασης

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Τυπολογία εκλογικού σώματος και δημογραφικά χαρακτηριστικά

	Κομματικοί Αδιάφοροι Σύνολο πριν Ορθολογικοί Εγκαιριακοί την εκστρατεία				
ΣΥΝΟΛΟ	53,0	25,1	78,1	9,6	12,4
ΦΥΛΟ					
Άνδρες	59,2	20,5	79,7	9,4	10,9
Γυναίκες	46,6	25,1	71,7	9,7	13,9
ΗΛΙΚΙΑ					
18-24	38,3	27,2	65,7	12,8	21,8
25-34	43,3	26,7	70,0	11,8	18,2
35-44	54,0	24,8	78,8	11,5	9,7
45-54	61,0	23,7	84,7	6,5	8,1
55-64	59,0	23,3	82,2	9,0	8,7
65+	62,6	24,5	87,1	5,1	7,8
ΜΟΡΦΩΣΗ					
Χαμηλή	56,0	28,2	74,2	7,9	7,9
Μέση	50,9	26,0	76,9	8,8	14,3
Υψηλή	52,8	18,8	71,6	13,4	15,0
ΨΗΦΟΣ* (πρόθεση)					
ΠΑΣΟΚ	60,8	26,9	87,7	7,0	5,4
Ν.Δ.	61,5	26,6	88,1	5,4	6,6
ΚΚΕ	56,2	29,5	85,7	5,7	8,6
ΣΥΝ	58,0	18,8	76,8	11,6	11,8
ΔΗΚΚΙ	35,4	24,6	60,0	18,5	21,5
ΑΛΛΟ	23,2	16,1	39,3	28,6	32,1
ΑΚΥΡΟ/ΛΕΥΚΟ	14,9	27,7	42,6	12,8	44,7

* Εξαιρούνται όσοι δηλώνουν ότι δεν έχουν αποφασίσει ακόμα, τα *Δεν ξέρω* και *Δεν απαντώ*.

Πηγή: MRB Προεκλογική δημοσκοπήση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

μης για την περίοδο 1989-2000 παρουσιάζουν την εξής εικόνα:²⁷

Στο διάστημα της τελευταίας δεκαετίας υφίσταται μια ελαφρά αλλά ορατή αύξηση του ποσοστού των εκλογέων που δηλώνουν ότι έλαβαν απόφαση για το τι θα ψηφίσουν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας. Έτσι το ποσοστό αυτό, από το 1/6 περίπου του πληθυσμού στις εκλογές του Ιουνίου του 1989, το 1996

27. Αν και η διατύπωση της ερώτησης δεν είναι η ίδια σε όλες τις έρευνες, παρ' όλα αυτά μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τις απαντήσεις στις δύο βασικές κατηγορίες πριν και μετά την έναρξη της προεκλογικής εκστρατείας.

πλησίασε το 1/4, ενώ στις τελευταίες εκλογές περισσότεροι από δύο στους δέκα ψηφοφόρους δήλωναν ότι θα αποφασίσουν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας. Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι η απουσία στοιχείων για την περίοδο πριν από το 1989 δεν παρέχει ολοκληρωμένη εικόνα του ρυθμού μεταβολής. Κάποια διαθέσιμα στοιχεία από άλλες χώρες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ρυθμός αυτός της μεταβολής παραμένει συγκριτικά αρκετά χαμηλός, και –τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο– δεν επιβεβαιώνει τις όποιες διαπιστώσεις περί αστάθειας και μετασχηματισμού του εκλογικού σώματος.²⁸

Ο Πίνακας 4 παρέχει ορισμένα ουσιαστικά στοιχεία για τη δημογραφική σύνθεση των επιμέρους κατηγοριών αποφασισμένων και αναποφασιστων ψηφοφόρων. Η σημαντικότερη μεταβλητή που διαφοροποιεί τις επιμέρους κατηγορίες είναι αυτή της ηλικίας, με τις νεαρότερες ηλικίες να παρουσιάζουν πολύ πιο έντονα στοιχεία αδιαφορίας για τις εκλογές αναβάλλοντας τον χρόνο λήψης απόφασης για πολύ μετά την προκήρυξη των εκλογών, σε αντιδιαστολή με τις μεγαλύτερες ηλικίες για τις οποίες μπορούμε σαφώς να υποθέσουμε ότι η ένταση της κομματικής ταύτισης είναι πολύ πιο ισχυρή, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στη λήψη της απόφασης πριν από την έναρξη της προεκλογικής περιόδου.²⁹ Μια δεύτερη επισήμανση, με σημαντικές επιπτώσεις στην απήχηση της προεκλογικής εκστρατείας, σχετίζεται με τη μεταβλητή της πρόθεσης ψήφου. Η ψήφος που κατευθύνεται στα παραδοσιακά κόμματα εμφανίζεται πολύ πιο αποκρυσταλλωμένη, συγκριτικά με την ψήφο προς νεοπαγή κόμματα, χωρίς ιστορικούς δεσμούς με τους ψηφοφόρους (βλ. ΔΗΚΚΙ), μικρότερους κομματικούς σχηματισμούς, το άκυρο και το λευκό. Αν, σε συνάρτηση με τα παραπάνω, ευσταθεί η υπόθεση ότι οι κατηγορίες πληθυσμού που είναι δυνάμει πιο δε-

28. Βέβαια, ο απόλυτος ρυθμός της μεταβολής δεν μπορεί να ανιχνεύσει τις εσωτερικές μετατοπίσεις των ψηφοφόρων, η έκταση και κατεύθυνση των οποίων αποτελεί σαφώς ασφαλέστερο δείκτη της σταθερότητας ή μη του εκλογικού σώματος. Για μια ανάλυση των μετατοπίσεων στις εκλογές του 1996, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «“Αποφασισμένοι” και “Αναποφασιστοι”»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 9 (1997), σ. 197-207, και Γιάννης Μαυρής, «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 9 (1997), σ. 179-196.

29. Για τη συσχέτιση κομματικής ταύτισης και ηλικίας, βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σ. 202.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Τυπολογία εκλογικού σώματος και πρόθεση ψήφου**

	Κομματικοί	Αδιάφοροι	Ορθολογικοί	Ευκαιριακοί	Σύνολο
ΠΑΣΟΚ	44,9	43,0	32,9	21,9	41,0
Ν.Δ.	40,7	38,1	22,8	24,0	36,8
ΚΚΕ	5,8	6,6	3,8	4,9	5,8
ΣΥΝ	4,0	2,8	5,1	4,4	3,8
ΔΗΚΚΙ	2,3	3,4	7,6	7,7	3,6
ΑΛΛΟ	1,3	1,9	10,1	9,8	3,1
ΔΕΝ ΑΠΟΦ.	0,4	1,3	13,9	15,8	3,4
ΑΚΥΡΟ/ΛΕΥΚΟ	0,7	2,8	3,8	11,5	2,6
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Έχουν αφαιρεθεί τα *Δεν ξέρω* και *Δεν απαντώ*.

Πηγή: MRB Προεκλογική δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

κτικές στα μηνύματα της προεκλογικής εκστρατείας είναι οι ομάδες που θα αποφασίσουν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας (οι «ορθολογικοί» και οι «ευκαιριακοί» ψηφοφόροι) τότε τα νέα για τους δύο κύριους μονομάχους της τελευταίας προεκλογικής περιόδου δεν είναι ενθαρρυντικά: μετά από αρκετές εβδομάδες έκθεσης στην προεκλογική εκστρατεία και λίγες μόνο ημέρες πριν από την προσφυγή στις κάλπες, οι ομάδες αυτές στρέφονται σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό προς τα μικρότερα κόμματα, το άκυρο ή το λευκό εγείροντας έτσι εύλογα ερωτήματα αναφορικά με την όποια αποτελεσματικότητα της εκστρατείας. Όμως ακριβώς εδώ εντοπίζεται και το βασικό ερώτημα ως προς τις διαφορε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

*Τυπολογία του εκλογικού σώματος και εγγύτητα στα κόμματα**

	Κομματικοί	Αδιάφοροι	Ορθολογικοί	Ευκαιριακοί
Κοντά σε ένα κόμμα	76,7	72,3	32,7	29,6
Κοντά σε περισσότερα κόμματα	18,7	15,4	36,3	21,4
Μακριά από όλα τα κόμματα	4,6	12,3	31,0	49,0
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0

* Έχουν αφαιρεθεί τα *Δεν ξέρω* και *Δεν απαντώ*.

Πηγή: MRB Προεκλογική δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

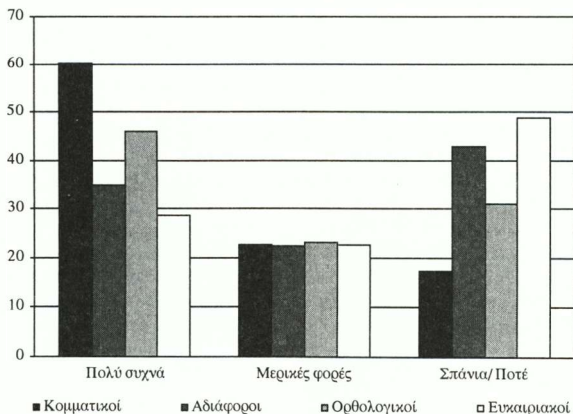
τικές επιδράσεις της τηλεοπτικής εκστρατείας στις τέσσερις αυτές ομάδες ψηφοφόρων.

Το Διάγραμμα 2 μάς εισάγει στην ουσία της προβληματικής πάνω στη διαφορετική χρήση της τηλεόρασης κατά την προεκλογική περίοδο, ανάλογα με το βαθμό ενδιαφέροντος για τις εκλογές και το χρόνο λήψης της απόφασης. Ενώ λιγότεροι από 2 στους 10 κομματικούς ψηφοφόρους δηλώνουν ότι δεν παρακολούθησαν καθόλου, ή σχεδόν καθόλου, πολιτικές ειδήσεις στην τηλεόραση κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, το ποσοστό αυτό διπλασιάζεται προκειμένου για τους αδιάφορους ψηφοφόρους, ενώ τέλος οι μισοί περίπου ευκαιριακοί ψηφοφόροι στρέφουν την πλάτη τους σε αυτή τη μορφή πολιτικής επικοινωνίας.

Η διαπίστωση αυτή εγείρει ερωτηματικά αναφορικά με την ένταση της απήχησης της προεκλογικής εκστρατείας, καθώς οι ψηφοφόροι που έχουν ήδη αποφασίσει τι θα ψηφίσουν και στους ο-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Τυπολογία ψηφοφόρων και συχνότητα παρακολούθησης πολιτικών ειδήσεων

Πηγή: MRB, Προεκλογική δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

ποιούς συνεπώς απευθύνεται λιγότερο η προεκλογική εκστρατεία εκτίθενται περισσότερο σε αυτή. Μισόν αιώνα μετά τις διαπιστώσεις του Lazarsfeld, επιβεβαιώνονται οι ισχυρισμοί του ότι όσοι εκτίθενται περισσότερο στην προεκλογική εκστρατεία, αφενός παρουσιάζουν υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική και, αφετέρου, έχουν ήδη αποφασίσει τι θα ψηφίσουν πριν από την έναρξή της.³⁰ Παράλληλα, μια δεύτερη διαπίστωση ενισχύει την αρχική υπόθεση: μετά από την κατηγορία των «κομματικών» ψηφοφόρων, η επόμενη κατηγορία που δηλώνει ότι είδε περισσότερο πολιτικές ειδήσεις κατά τη διάρκεια της εκστρατείας είναι οι «ορθολογικοί» ψηφοφόροι, των οποίων η συμπεριφορά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Επιβεβαιώνεται έτσι και η αρχική υπόθεση ότι η ομάδα αυτή είναι αναμενόμενο να παρακολουθήσει με μεγαλύτερη προσοχή την προεκλογική εκστρατεία, προκειμένου να ενημερωθεί και να καταλήξει στην απόφασή της. Εντέλει, αν και δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί αν η αδιαφορία για τις εκλογές προκαλεί τη μικρή έκθεση σε πολιτικές ειδήσεις, ή αντίθετα αν η μικρή έκθεση οδηγεί σε αδιαφορία, το πιθανότερο είναι η σχέση αυτή να λειτουργεί αμφίδρομα. Αντίστοιχα το ενδιαφέρον για τις εκλογές οδηγεί σε μεγαλύτερη πρόσληψη πολιτικών ειδήσεων, παράλληλα όμως η έκθεση σε αυτές ενισχύει το ενδιαφέρον για τις εκλογές.³¹ Ένα τέτοιο συμπέρασμα δεν φαίνεται να ενισχύει τους ισχυρισμούς περί αρνητικής επίδρασης της τηλεόρασης στους εν γένει αδιάφορους ψηφοφόρους. Ένα άλλο ζήτημα που συναρτάται με όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα είναι η αξιολόγηση της πολιτικής ενημέρωσης που παρέχουν τα κεντρικά δελτία ειδήσεων. Το Διάγραμμα 3 είναι αποκαλυπτικό.

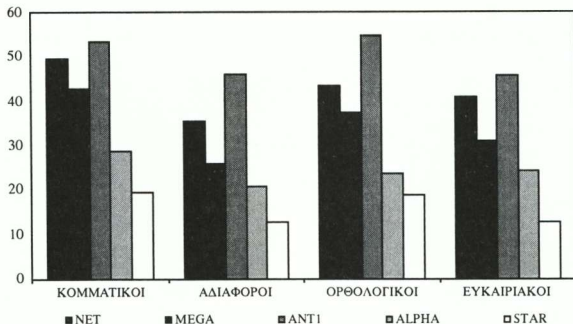
Παραθέτουμε τα αθροιστικά ποσοστά ανά κατηγορία ψηφοφόρων που ανιχνεύουν κάποιο κομματικό χαρακτήρα (είτε υπέρ του ΠΑΣΟΚ είτε υπέρ της Ν.Δ.) στα κεντρικά δελτία ειδήσεων της κρατικής NET και τεσσάρων ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών. Όπως προκύπτει, οι ψηφοφόροι με υψηλότερο βαθμό ενδιαφέροντος για τις εκλογές (κομματικοί και ορθολογικοί) εμφανίζονται περισσότερο έτοιμοι να αποδώσουν κομματικό χαρακτήρα στην τηλεοπτική ενημέρωση. Η στάση τους αυτή είναι δηλωτική μεγαλύτερης προθυμίας και ευχέρειας να κρίνουν και να αξιολογήσουν την πο-

30. Βλ. Lazarsfeld, ό.π., σ. 124-125.

31. Το μοντέλο αυτό λειτουργεί έτσι όπως το περιέγραψε ο Lazarsfeld, ως μια μορφή ενεργοποίησης (activation) και ενίσχυσης (reinforcement) της προϋπάρχουσας πρόθεσης ψήφου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Αξιολόγηση κεντρικών δελτίων ανά κατηγορία ψηφοφόρων*

* Ποσοστό που δηλώνει ότι το κεντρικό δελτίο ειδήσεων είναι υπέρ κάποιου κόμματος.

λιτική πληροφορία που λαμβάνουν όταν συγκριθούν με τους αδιάφορους συμπολίτες τους. Εξετάζοντας στη συνέχεια την αξιολόγηση αυτή σε συνάρτηση με την πρόθεση ψήφου, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια διαπίστωση που μάλλον ενισχύει τις υποθέσεις για τον επιλεκτικό χαρακτήρα της πολιτικής ενημέρωσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.* – Αξιολόγηση των ειδήσεων που παρακολουθούν

ΨΗΦΟΦΟΡΟΙ ΠΑΣΟΚ (N = 517)			ΨΗΦΟΦΟΡΟΙ Ν.Δ. (N = 415)		
Είναι υπέρ του ΠΑΣΟΚ	Είναι ουδέτερες	Είναι υπέρ της Ν.Δ.	Είναι υπέρ της Ν.Δ.	Είναι ουδέτερες	Είναι υπέρ του ΠΑΣΟΚ
36,36	47,58	16,05	39,03	40,72	20,24

* Σύμφωνα με την πρόθεση ψήφου.

Πηγή: MRB Προεκλογική Δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

Είναι σαφές ότι οι ψηφοφόροι επιθυμούν η πολιτική ενημέρωση που λαμβάνουν να μην έρχεται σε σύγκρουση με την κομματική τους προδιάθεση. Μόνο δύο στους δέκα ψηφοφόρους δηλώνουν ότι τα κεντρικά δελτία ειδήσεων που παρακολουθούν δεν είναι υπέρ του κόμματος που προτίθενται να ψηφίσουν, ενώ σχεδόν οι τέσσερις στους δέκα αναγνωρίζουν στις τηλεοπτικές ειδήσεις εύνοια απέναντι στο κόμμα τους. Διαγράφεται συνεπώς μια τάση από τους ψηφοφόρους να επιλέγουν ειδήσεις οι οποίες μάλλον ενισχύουν τις προδιαθέσεις τους παρά συγκρούονται με αυτές.

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση των επιδράσεων, θα σταθούμε στα ευρήματα των ερωτήσεων εκείνων όπου με σαφήνεια τίθεται το ζήτημα της επίδρασης της τηλεοπτικής εκστρατείας. Είδαμε ότι οι ψηφοφόροι που αποφασίζουν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας προτίθενται να επιλέξουν σε μεγαλύτερο ποσοστό μικρότερα κόμματα, άκυρο ή λευκό. Στον πίνακα 8 εντοπίζονται οι διαφορές στη συμβολή τόσο των επί μέρους συστατικών της τηλεοπτικής εκστρατείας (συνεντεύξεις και διαφημίσεις) όσο και στο σύνολο της.

Μια πρώτη ματιά στη δεξιά στήλη του πίνακα (που αφορά το σύνολο του δείγματος) δεν αφήνει πολλά περιθώρια για πανηγυρισμούς στα κομματικά επιτελεία. Τα δισεκατομμύρια που ξοδεύτη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Η επίδραση της εκστρατείας ανά κατηγορία ψηφοφόρων

	Κομματικοί %	Αδιάφοροι %	Ορθολογικοί %	Ευκαιριακοί %	Σύνολο* %
Συμβολή Συνεντεύξεων					
Πολύ - Αρχικά	17,3	7,1	21,1	7,9	14,0
Λίγο - Καθόλου	82,7	92,9	78,9	92,1	86,0
Συμβολή Διαφημίσεων					
Πολύ - Αρχικά	6,8	4,2	6,5	2,1	5,5
Λίγο - Καθόλου	93,2	95,8	93,5	97,9	94,5
Επίδραση Εκστρατείας					
Πολύ - Αρχικά	12,0	4,6	16,1	5,0	9,7
Λίγο - Καθόλου	88,0	95,4	83,9	95,0	90,3

* Έχουν αφαιρεθεί τα Δεν ξέρω και Δεν απαντώ.

Πηγή: MRB Προεκλογική δημοσκόπηση, Μάρτιος-Απρίλιος 2000.

καν για τον διαφημιστικό καταγισμό της προεκλογικής περιόδου άφησαν μάλλον αδιάφορο το 95% του εκλογικού σώματος. Ανάλογη φαίνεται να ήταν και η συνολική απήχηση της προεκλογικής εκστρατείας, όχι όμως και αυτή των πολιτικών συζητήσεων και συνεντεύξεων. Εδώ εντοπίζεται μικρή άνοδος της απήχησης τους, η οποία μάλιστα στην κατηγορία των «ορθολογικών» ψηφοφόρων παρουσιάζεται πιο ισχυρή, με ένα ποσοστό 20% περίπου να δηλώνει ότι επέδρασαν στην τελική απόφαση. Επιβεβαιώνεται έτσι η αρχική πρόβλεψη ότι η ομάδα αυτή ενδέχεται να χρησιμοποιήσει με μεγαλύτερη ένταση τις πολιτικές πληροφορίες της προεκλογικής περιόδου, προκειμένου να καταλήξει στην απόφαση της. Και στην περίπτωση όμως των κομματικών ψηφοφόρων επιβεβαιώνονται οι προηγούμενες διαπιστώσεις. Η εκστρατεία φαίνεται να επέδρασε εντονότερα σε αυτούς, ενισχύοντας το χάσμα ανάμεσα σε ενδιαφερόμενους και μη ψηφοφόρους και υπογραμμίζοντας το περιορισμένο βεληνεκές της στο επίπεδο της μεταστροφής.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όσα ειπώθηκαν προηγουμένως οδηγούν στη διαπίστωση πως η κυρίαρχη διάκριση του εκλογικού σώματος στις εκλογές του 2000, σε συνάρτηση με τη λειτουργία και τις επιδράσεις της τηλεοπτικής εκστρατείας, βασίζεται στο ενδιαφέρον ή αντίστοιχα την αδιαφορία που επιδεικνύει το εκλογικό σώμα για τις επερχόμενες εκλογές. Το ενδιαφέρον αυτό, αφενός θα καθορίσει την ένταση στη χρήση της τηλεόρασης, αφετέρου, θα αποτελέσει προσδιοριστικό παράγοντα στη συνολική επίδραση της εκστρατείας. Συνεπώς, δεν φαίνεται να ενισχύονται οι φόβοι περί αποπολιτικοποίησης και αποξένωσης του εκλογικού σώματος ως συνέπεια της έκθεσης στην τηλεοπτική κάλυψη της προεκλογικής εκστρατείας. Αν και είναι σαφές ότι το κοινό που ενδιαφέρεται αναζητεί τις πολιτικές πληροφορίες ενώ οι μη ενδιαφερόμενοι στρέφουν την πλάτη τους προς την ενημέρωση, εντούτοις μπορεί να υποστηριχτεί ότι, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο, η αποστροφή των αδιάφορων και ευκαιριακών ψηφοφόρων δε μοιάζει να συσχετίζεται με μια πολιτικής φύσεως απόρριψη της τηλεοπτικής μορφής της δημοκρατίας. Περισσότερο προϊόν μιας προϋούσας απάθειας παρά παρεπόμενό της, η στάση τους αυτή εντείνει το χάσμα ανάμεσα σε ενημερωμένους και μη

πολίτες και εγείρει ερωτηματικά ως προς την ποιότητα της ψήφου, δεν αρκεί όμως για να κατηγορήσει την τηλεόραση, πάντα στο περιορισμένο επίπεδο της προεκλογικής εκστρατείας, για την εξέλιξη αυτή. Παράλληλα, οι όποιες επιδράσεις της εκστρατείας επιβεβαιώνουν το μοντέλο ενίσχυσης και ενδυνάμωσης των πεποιθήσεων εφόσον οι πληροφορίες επιλέγονται έτσι ώστε να συμβαδίζουν με τις κομματικές προτιμήσεις (ας σημειωθεί όμως ότι η μέτρηση των εκάστοτε επιδράσεων συναρτάται με τις προδιαγραφές των ερευνητικών εργαλείων που χρησιμοποιούνται για τη μέτρησή τους).

Αν κάτι καθίσταται αναγκαίο αυτό είναι η περαιτέρω διερεύνηση και εμπάθυνση του ρόλου και της επίδρασης των ΜΜΕ στις στάσεις και τις αντιλήψεις του πληθυσμού. Στις λίγες εβδομάδες που διαρκεί η προεκλογική εκστρατεία στην Ελλάδα, η τηλεόραση δεν φαίνεται ικανή να επηρεάσει σημαντικά τη λήψη της απόφασης. Αν κάπου θα έπρεπε να στρέψουμε την προσοχή μας δε θα ήταν στις προσεκτικά ενορχηστρωμένες εβδομάδες που προηγούνται της προσφυγής στις κάλπες. Αντίθετα, ο ρόλος και η σημασία της τηλεόρασης ενδέχεται να είναι πολύ πιο σημαντικός σε περιόδους εκλογικής ύφεσης, καθώς μέσα από την καθημερινή θεματική της ειδησεογραφίας, τον τρόπο προβολής –ή μη προβολής– θεμάτων και προσώπων και της απεικόνισής τους, παρέχει στον πολίτη κάποια από τα εργαλεία πρόσληψης της πραγματικότητας. Μέχρι να μπορέσουμε να εστιάσουμε εκεί τη μελέτη μας, κάθε απόπειρα καταγραφής και εμπειρικής τεκμηρίωσης θα είναι εκ των πραγμάτων αποσπασματική, χωρίς να μπορεί να διεκδικήσει τον τίτλο μιας ευρύτερης θεώρησης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

*Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ:** Η Προεκλογική δημοσκόπηση της MRB πραγματοποιήθηκε σε δυο φάσεις κατά τις δύο τελευταίες εβδομάδες της προεκλογικής περιόδου, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 2000 ατόμων (50% γυναίκες - 50% άνδρες, 18 και άνω, σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές) για λογαριασμό του Mega Channel. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται στο άρθρο δεν είναι σταθμισμένα.

ΕΡΩΤΗΣΗ 3

Πόσο θα λέγατε ότι ενδιαφέρουν εσάς προσωπικά οι Βουλευτικές Εκλογές της 9ης Απριλίου;

ΠΟΛΥ

ΑΡΚΕΤΑ

ΛΙΓΟ

ΚΑΘΟΛΟΥ

ΕΡΩΤΗΣΗ 5

Θα ήθελα με βάση την κλίμακα που θα σας δείξω να μου πείτε πόσο πολύ ταυτίζεστε, δηλαδή πόσο κοντά ή πόσο μακριά αισθάνεστε σε κάθε ένα από τα κόμματα που θα σας διαβάσω.

ΕΡΩΤΗΣΗ 13

Πάλι όσον αφορά τις Βουλευτικές Εκλογές της 9ης Απριλίου, θα ήθελα να μου πείτε ποια από τις παρακάτω απόψεις θα λέγατε ότι σας αντιπροσωπεύει σε μεγαλύτερο βαθμό;

ΨΗΦΙΣΩ ΠΑΝΤΑ ΤΟ ΙΔΙΟ ΚΟΜΜΑ

ΕΧΩ ΑΠΟΦΑΣΙΣΕΙ ΤΙ ΘΑ ΨΗΦΙΣΩ ΕΔΩ ΚΑΙ ΑΡΚΕΤΟΥΣ ΜΗΝΕΣ

ΕΧΩ ΑΠΟΦΑΣΙΣΕΙ ΤΙ ΘΑ ΨΗΦΙΣΩ ΕΔΩ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΒΔΟΜΑΔΕΣ

ΘΑ ΑΠΟΦΑΣΙΣΩ ΟΡΙΣΤΙΚΑ ΤΙ ΘΑ ΨΗΦΙΣΩ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΗΜΕΡΕΣ

ΘΑ ΑΠΟΦΑΣΙΣΩ ΟΡΙΣΤΙΚΑ ΤΙ ΘΑ ΨΗΦΙΣΩ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗ 9 ΑΠΡΙΛΙΟΥ

ΕΡΩΤΗΣΗ 16α

Πόσο συχνά παρακολουθείτε, εσείς προσωπικά, τα κεντρικά δελτία ειδήσεων των οκτώ παρά τέταρτο μ.μ. στην τηλεόραση;

ΕΡΩΤΗΣΗ 16β

Και στο διάστημα του τελευταίου μήνα, πόσο συχνά θα λέγατε ότι έχετε παρακολουθήσει ειδήσεις/συνεντεύξεις/μεταδόσεις που αφορούν τις Βουλευτικές Εκλογές της 9ης Απριλίου που μεταδίδονται στα κεντρικά δελτία ειδήσεων (των οκτώ παρά τέταρτο μ.μ.) στην τηλεόραση;

ΣΧΕΔΟΝ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ

4-5 ΦΟΡΕΣ ΤΗΝ ΕΒΔΟΜΑΔΑ

2-3 ΦΟΡΕΣ ΤΗΝ ΕΒΔΟΜΑΔΑ

ΠΙΟ ΑΡΑΙΑ

ΠΟΤΕ

* Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Ηλία Νικολακόπουλο για τη διάθεση των στοιχείων της έρευνας καθώς και για τα σχόλια κατά τη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

ΕΡΩΤΗΣΗ 18

Για να αποφασίσετε ποιο κόμμα θα ψηφίσετε, πόσο θα λέγατε ότι σας έχει επηρεάσει μέχρι τώρα η προεκλογική εκστρατεία των κομμάτων;

ΠΟΛΥ ΑΡΚΕΤΑ ΛΙΓΟ ΚΑΘΟΛΟΥ

ΕΡΩΤΗΣΗ 19α

Θα ήθελα να μου πείτε, πόσο θα λέγατε ότι σας έχουν βοηθήσει εσάς προσωπικά οι διαφημίσεις/διαφημιστικά σποτ πολιτικών κομμάτων στο να διαμορφώσετε γνώμη για ένα συγκεκριμένο πολιτικό κόμμα;

ΕΡΩΤΗΣΗ 19β

Και πόσο θα λέγατε ότι σας έχουν βοηθήσει, εσάς προσωπικά, οι συνεντεύξεις, συζητήσεις, μεταδόσεις που αφορούν τις Εκλογές της 9ης Απριλίου στο να διαμορφώσετε γνώμη για ένα συγκεκριμένο κόμμα;

ΠΟΛΥ ΑΡΚΕΤΑ ΛΙΓΟ ΚΑΘΟΛΟΥ

ΕΡΩΤΗΣΗ 24

Θα ήθελα να μου πείτε σε ποιο από τα τηλεοπτικά κανάλια προτιμάτε και βλέπετε συνήθως το κεντρικό δελτίο ειδήσεων των οκτώ παρά τέταρτο;

ΕΡΩΤΗΣΗ 25

Στη συνέχεια θα σας διαβάσω ορισμένα από τα κεντρικά δελτία ειδήσεων των καναλιών. Με τη βοήθεια αυτής της κλίμακας, όπου η μία άκρη σημαίνει ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΑΠΟΛΥΤΑ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ, και η άλλη άκρη ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΑΠΟΛΥΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ Ν.Δ., θα ήθελα να αξιολογήσετε κάθε ένα από τα κεντρικά δελτία ειδήσεων των τηλεοπτικών σταθμών που θα σας διαβάσω σε σχέση με το πόσο υπέρ του ΠΑΣΟΚ ή υπέρ της Ν.Δ. θεωρείτε ότι είναι; Οι ενδιάμεσες θέσεις χρησιμοποιούνται για τη διαβάθμιση των απόψεων σας.

ΑΠΟΛΥΤΑ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

ΑΠΟΛΥΤΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ Ν.Δ.

A B Γ Δ E A B Γ Δ E

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANSOLABEHERE, S. - IYENGAR, S. (1995), *Going Negative: How Political Advertisements Shrink and Polarize the Electorate*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- BARTOLINI, S. - MAIR, P. (1990), *Identity, Competition and Electoral Availability*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BERELSON, B. - LAZARSFELD, P. - MCPHEE, W. (1954), *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*, Chicago University Press, Σικάγο.

- BLUMLER, G.J. - MCQUAIL, D. (1968), *Television in Politics. Its Uses and Influences*, Faber and Faber, Λονδίνο.
- CREWE, I. - DENVER, D. (επιμ.) (1985), *Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Instability*, Croom Helm, Λονδίνο.
- FRANKLIN - MACKIE - VALEN κ.ά. (1992), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- GLASGOW MEDIA GROUP (1976), *Bad News*, Routledge and Kegan, Λονδίνο.
- GLASGOW MEDIA GROUP (1980), *More Bad News*, Routledge and Kegan, Λονδίνο.
- GLASGOW MEDIA GROUP (1982), *Really Bad News*, Routledge and Kegan, Λονδίνο.
- HEATH, A. - JOWELL, R. - CURTICE, J. (1991), *Understanding Political Change. The British Voter 1964-1987*, Pergamon, Λονδίνο.
- HELLWEG, A.S. - PFAU, M. - BRYDON, S. (1992), *Televised Presidential Debates. Advocacy in Contemporary America*, Praeger, Νέα Υόρκη.
- KLAPPER, J. (1960), *The Effects of Mass Communication*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- LANE, J. E. - ERSSON, S. (1994), *Politics and Society in Western Europe*, Sage, Λονδίνο.
- LAZARSFELD, F.P. - BERELSON, B. - GAUDET, H. (1948), *The People's Choice. How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη.
- LIPSET, S. - ROKKAN, S. (1967), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο.
- MACALLISTER, I. (2000), «Rational or Capricious? Late Deciding Voters in Australia, Britain and the United States», Workshop: «Do Campaigns Matter? The Political Consequences of Modern Electioneering», ECPR Joint Sessions, Κοπενγχάγη, 14 - 19 Απριλίου 2000.
- MAIR, P. - SMITH, G. (1990), *Understanding Party System Change in Western Europe*, Frank Cass, Λονδίνο.
- MCCOMBS, M.E. - SHAW, D. (1972), «The Agenda-Setting Function of the Mass Media», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 36, σ.176-187.
- MILLER, W. (1990), *How Voters Change: The 1987 General Election Campaign in Perspective*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- NORRIS, P. (2000), *A Virtuous Circle? Political Communications in Post-Industrial Democracies*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη (υπό έκδοση).
- NORRIS, P. κ.ά. (1999), *On Message. Communicating the Campaign*, Sage, Λονδίνο.
- PESMAZOGLOU, S. (1993), «The 1980s in the Looking-Glass: PASOK and the Media», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981 -1989. The Populist Decade*, St Martin's Press, Λονδίνο.
- SWANSON, D. - MANCINI, P. (1996), *Politics, Media and Modern Democracy*.

An International Study of Campaign Innovations in Election Campaigning and their Consequences, Praeger, Westport, Conn.

- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν. - ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π. (1996), «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974 -1994*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π. (1996), «Πολιτική επικοινωνία», στο *Πολίτες, πολιτική και πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα, 1985-1990*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π. (1997), «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 9, σ. 169-178.
- ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Μ. (1990), «Κρίση του Τύπου - Κρίση εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελιξείς και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Μ. (1988), «Κριτικός διάλογος ή κρίση του λόγου; ερμηνεία για τη διαφορετική θεωρητική προσέγγιση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στη Δύση και στην Ελλάδα», στο Μ. Κομνηνού - Χ. Λυριντζής (επιμ.), *Κοινωνία, εξουσία & Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1997), «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 9, σ. 179-196.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1997), «“Αποφασισμένοι” και “αναποφάσιστοι”»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 9, σ. 197-207.
- ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ, Σ. (1984), «Σχήμα ερμηνείας της προεκλογικής λειτουργίας του Τύπου», στο Ν. Διαμαντούρος - Π. Κιτρομηλίδης - Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι Εκλογές του 1981*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εστία, Αθήνα.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

<http://www.essex.ac.uk/ecpr/jointsessions/Copenhagen/papers/ws3/mcallister.PDF>

<http://www.ksg.harvard.edu/people/pnorris/book2.htm>

ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1981-2001

Το άρθρο αποτελεί μια προσπάθεια αναθεώρησης της κρατούσας στη σχετική βιβλιογραφία άποψης, σύμφωνα με την οποία το σύγχρονο κομματικό σύστημα, αφενός μεν, αποτελεί συνέχεια του προδικτατορικού συστήματος, αφετέρου δε, χαρακτηρίζεται από (περιορισμένο) πολυκομματισμό και ισχυρή πόλωση. Αντίθετα, υποστηρίζει αυτό το άρθρο, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις εκλογές του 1981 και εξακολουθεί να παραμένει σε ισχύ είναι κλασικός δικομματισμός. Στο πρώτο μέρος, αναπτύσσεται μια κριτική θεώρηση της κρατούσας αντίληψης στη βάση τριών ερωτημάτων: εμπειρικού, θεωρητικού και ερμηνευτικού χαρακτήρα. Στη συνέχεια επιχειρείται η καταμέτρηση των «σημαντικών» κομμάτων που διαθέτει το σύγχρονο κομματικό σύστημα. Η καταμέτρηση αποδίδει δύο μόνο σημαντικά κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., πράγμα που θεμελιώνει την υπόθεση περί δικομματισμού. Στο τρίτο μέρος, η συζήτηση εστιάζεται στα χαρακτηριστικά του εκλογικού ανταγωνισμού στο δικομματικό σύστημα. Η μεγάλη και συνεχής εξασθένηση της πόλωσης στοιχειοθετείται από τρεις κατηγορίες εμπειρικού υλικού: (α) τη σύγκλιση των δύο σημαντικών κομμάτων όσον αφορά τις ιδεολογικές τους θέσεις, καθώς και τις πολιτικές που εφαρμόζουν· (β) την περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει το κομματικό σύστημα· (γ) τη συμπεριφορά των εκλογέων, η οποία χαρακτηρίζεται από μη-συμμετοχική δράση, έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική και αυξανόμενο κυνισμό.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά την εγκαθίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας αποτελεί συνέχεια του προδικτατορικού κομματι-

* Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

κού συστήματος. Παρόμοια με εκείνο, το σύγχρονο σύστημα θεωρείται *πολυκομματικό*, δηλαδή περιέχει περισσότερα των δύο σημαντικών κομμάτων, και *πολωμένο*, δηλαδή χαρακτηρίζεται από μεγάλη ιδεολογική απόσταση ανάμεσα στα κόμματα. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, η αντίληψη αυτή δεν είναι σωστή. Εάν ως κομματικό σύστημα εννοούμε «το σύστημα αλληλεπιδράσεων που προκαλείται από τον μεταξύ κομμάτων ανταγωνισμό» (Sartori, 1976, σ. 44), αλλαγή κομματικού συστήματος υπάρχει όταν «εξαιτίας ιδεολογικών, στρατηγικών ή εκλογικών μεταβολών, μεταβάλλεται [και] η κατεύθυνση του εκλογικού ανταγωνισμού» (Maier, 1997, σ. 52). Τέτοιες μεταβολές είναι δυνατόν να αφορούν είτε τα επιμέρους κόμματα (αλλαγές μεγέθους, αυξομειώσεις του αριθμού των κομμάτων, της μεταξύ τους ιδεολογικής απόστασης, κλπ.) είτε το ίδιο το σύστημα στο σύνολό του, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, μετά από αλλαγές σε ισχύοντα εκλογικό νόμο (Pennings - Lane, 1998, σ. 5-6). Πράγματι, ανάμεσα στα προ και μετά τη δικτατορία κομματικά συστήματα, τέτοιες μεταβολές αφθονούν. Αρκεί απλώς να αναφέρω τον συνεχώς φθίνοντα ρόλο της κομμουνιστικής Αριστεράς, την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ, ενός αρχικά «μη-κατεστημένου» κόμματος, σε μακρόβιο κυβερνητικό κόμμα, καθώς και –ιδίως μετά το 1981– τη δραστική μείωση των κομμάτων. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω μεταβολών, ο εκλογικός ανταγωνισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μείωση της πόλωσης και την σταθεροποίηση κεντρομόλου εκλογικής δυναμικής, πράγμα που επέφερε τη διακοπή της συνέχειας από την προηγούμενη περίοδο και τη δημιουργία νέου τύπου κομματικού συστήματος.¹

Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στην πρώιμη περίοδο της Μεταπολίτευσης παραμένει αμετάβλητο. Στην πραγματικότητα, από το 1974 μέχρι σήμερα, έχουν αναπτυχθεί στην Ελλάδα, όχι ένας αλλά δύο τύποι κομματικού συστήματος. Ο πρώτος τύπος είχε τα χαρακτηριστικά πολωμένου πολυκομματισμού και συνέπεσε με τη διαπλαστική περίοδο του νέου πολιτικού συστήματος (1974-1981). Ο δεύτερος τύπος κομματικού συστήματος συμπίπτει με την παγίωση του δημο-

1. Όπως σημειώνουν χαρακτηριστικά οι συγγραφείς ενός πρόσφατου άρθρου (Bruneau κ.ά., 2001), στην Ελλάδα, «αυτό που πάνω απ' όλα διαφοροποιεί το ασταθές προδικτατορικό πολιτικό σύστημα από τη δημοκρατία που το διαδέχτηκε μετά το 1974 είναι η σταδιακή αλλά σαφέστατη μείωση της πόλωσης στην άσκηση πολιτικής».

κρατικού πολιτεύματος που διαμορφώθηκε μετά τις εκλογές του 1981 και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη δύο σημαντικών κομμάτων και (με εξαίρεση την περίοδο 1981-85, για την οποία περισσότερα παρακάτω) τον σταδιακό περιορισμό της πόλωσης.

Αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης είναι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις εκλογές του 1981 και, ήδη επί μια εικοσαετία, παραμένει σε ισχύ. Βασική της θέση είναι ότι αυτό το σύστημα δεν είναι ούτε πολυκομματικό ούτε πολωμένο. Αντίθετα, πρόκειται για ένα τυπικά μη πολωμένο δικομματικό σύστημα. Στο θεωρητικό μέρος, υιοθετώ την τυπολογία κομματικών συστημάτων που έχει προτείνει ο Giovanni Sartori (1976) και, σε μεγάλο βαθμό, ακολουθώ την αναλυτική του προσέγγιση. Αυτή, σε σχέση με άλλες προσεγγίσεις (χαρακτηριστικότερες είναι εκείνες των: Duverger, 1954· Dahl, 1966· Blondel, 1968· Rokkan, 1968· Lijphart, 1977), παραμένει η πλέον χρήσιμη, αφού αναλύει τον πολιτικό ανταγωνισμό (και, συνεπώς, ολόκληρη τη δομή του κομματικού συστήματος) αξιοποιώντας τόσο τον αριθμό των διαθέσιμων κομμάτων όσο και τη μεταξύ τους ιδεολογική πόλωση.

Το άρθρο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, εκτίθεται η κρατούσα αντίληψη για το σύγχρονο ελληνικό κομματικό σύστημα και εντοπίζονται ορισμένα ζητήματα που προκαλούν προβληματισμό. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται η καταμέτρηση των «σημαντικών» κομμάτων που διαθέτει το κομματικό σύστημα. Προκύπτει ότι τέτοια κόμματα είναι μόνον δύο, το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ., πράγμα που θεμελιώνει την υπόθεση περί του δικομματικού χαρακτήρα του συστήματος. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, η συζήτηση επικεντρώνεται στη λειτουργία του πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα. Όπως τυπικά συμβαίνει στα δικομματικά συστήματα, η μείωση της ιδεολογικής πόλωσης οδηγεί στη διεύρυνση του μεσαίου χώρου και σε πολιτική μετριοπάθεια. Αυτό κάνει τη σύγχρονη πολιτική λιγότερο ίσως ενδιαφέρουσα απ' ό,τι παλαιότερα· προφυλάσσει όμως το δημοκρατικό πολίτευμα από επικίνδυνους κλυδωνισμούς, όπως εκείνους που στο παρελθόν είχαν οδηγήσει στην κατάλυσή του.

2. ΚΡΑΤΟΥΣΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ, ΑΝΑΠΑΝΤΗΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Σε τρία σημαντικά άρθρα γραμμένα προς τα μέσα της δεκαετίας του '80, πρώτος ο Γιώργος Μαυρογορδάτος πρότεινε μια ολοκλη-

ρωμένη θεωρητική ανάλυση του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος, η οποία, μέχρι σήμερα, έχει ελάχιστα αμφισβητηθεί (Μανρογορδάτος, 1983β, 1983γ, 1984).² Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, μετά την πτώση της δικτατορίας, σχηματίστηκαν στην Ελλάδα τρία σημαντικά κόμματα, η Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, κάθε ένα από τα οποία αντιστοιχεί σε μία από τις τρεις πολιτικές παρατάξεις που αναπτύχθηκαν στη χώρα μετά τη δεκαετία του '40, δηλαδή τη Δεξιά, το Κέντρο και την Αριστερά (Μανρογορδάτος, 1983β, σ. 3-5 και 1984, σ. 156, 168). Βασιζόμενος σε μια τέτοια «τριπολική» αντίληψη του σύγχρονου κομματικού συστήματος, ο Μαυρογορδάτος δεν είχε δυσκολία να υποστηρίξει τη «δομική συνέχεια» από το προδικτατορικό ή ακόμη και παλαιότερα συστήματα, αφού, όπως γράφει, η «ιστορική τριπολική δομή [...] έχει υπάρξει το σταθερότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού πολιτικού τοπίου από την αρχή του [20ού] αιώνα» (Μανρογορδάτος, 1984, σ. 163). Η συνέχεια του κομματικού συστήματος αποκαταστάθηκε «πλήρως» στις εκλογές του 1981, όταν, μετά την κατάρρευση της ΕΔΗΚ, το ΠΑΣΟΚ κατέλαβε το κέντρο, αναδεικνυόμενο έτσι σε αποκλειστικό φορέα της κεντρικής ιδεολογίας και επικρατούμενη των ψήφων των κεντρικών οπαδών.

Εντούτοις, συνεχίζει ο ίδιος συγγραφέας, παρά την τριπολική του δομή, το σύστημα εμφανίζεται πολωμένο μεταξύ των μεγαλύτερων μόνο κομμάτων, ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., αφού η Αριστερά βρίσκεται αποκλεισμένη από την εξουσία. «Είναι σε αυτό ακριβώς το σημείο», γράφει ο Μαυρογορδάτος (1983β, σ. 17), «που η δομική συνέχεια [του μεταπολιτευτικού από το προδικτατορικό κομματικό σύστημα] εμφανίζεται περισσότερο εντυπωσιακή [...] [αφού] ο διπολικός ανταγωνισμός έχει υπάρξει μόνιμο χαρακτηριστικό του ελληνικού κομματικού συστήματος». Επιχειρώντας να προσαρμόσει την παραπάνω αντίληψη στην τυπολογία του Sartori, ο Μαυρογορδάτος χαρακτηρίζει το σύγχρονο κομματικό σύστημα στην Ελλάδα ως «περιορισμένο αλλά πολωμένο πολυκομματισμό» (limited

2. Από τις ελάχιστες αναθεωρητικές απόψεις, βλ. ιδίως Seferiades (1986) και Πάσχος (1984), οι οποίοι όμως καταλήγουν σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. Για τον πρώτο συγγραφέα, το σύγχρονο κομματικό σύστημα ανήκει στην κατηγορία του «ακραίου και πολωμένου πολυκομματισμού», ενώ ο δεύτερος συγγραφέας θεωρεί το σύστημα ως δικομματικό, πράγμα που, στο βαθμό που γνωρίζω, αποτέλεσε στη σχετική βιβλιογραφία την πρώτη (και μόνη;) μη δημοσιογραφική πρόταση περί δικομματικού συστήματος.

but polarized pluralism), μια κατηγορία που απλώς αναφέρεται, δίχως περαιτέρω επεξηγήσεις, στο έργο του Sartori (1976, σ. 289) ως «παρεκκλίνουσα περίπτωση».³

Σε παρόμοιο με τον Μαυρογορδάτο μήκος κύματος, ο Ηλίας Νικολακόπουλος θεωρεί ότι το σύγχρονο κομματικό σύστημα ανήκει στην κατηγορία του «απόλυτου» (1990, σ. 203) και «πολωμένου τρικομματισμού» (1989, σ. 100), δηλαδή ένα σύστημα βασισμένο στους τρεις πόλους που διαμορφώθηκαν κατά την προδικτατορική περίοδο. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Όσον αφορά τον αριθμό των κομμάτων δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ελληνικό σύστημα παρέμεινε σταθερά, τα τελευταία τριάντα χρόνια, στην κατηγορία του περιορισμένου πολυκομματισμού, ο οποίος μάλιστα, κατά τη μεγαλύτερη χρονική περίοδο, ταυτίστηκε ουσιαστικά μ' έναν σχεδόν απόλυτο τρικομματισμό» (Νικολακόπουλος 1989, σ. 100-101).

Εμφανής είναι και εδώ, όπως στον Μαυρογορδάτο, η έμφαση στην τριπαραταξιακή λογική προηγούμενων συστημάτων, η οποία άρχισε να μορφοποιείται στη δεκαετία του '30 και αποκρυσταλλώθηκε μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Έκτοτε, η συνέχεια του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος από το προδικτατορικό σύστημα, η οποία «πραγματοποιήθηκε μέσα από την εξαναγκαστική συγχώνευση της κάθε παραδοσιακής πολιτικής οικογένειας σε έναν κομματικό σχηματισμό» (Νικολακόπουλος, 1989, σ. 102, 1984, σ. 109), θεωρείται ως αναμφισβήτητο δεδομένο.

Η αντίληψη ότι το κομματικό σύστημα που σχηματίστηκε μετά το 1974 αποτελεί συνέχεια του προδικτατορικού συστήματος και χαρακτηρίζεται από πολυκομματική (τριπολική) δομή και διπολικό ανταγωνισμό δημιουργεί τρία αναπάντητα ερωτήματα: ένα εμπειρικό, το δεύτερο θεωρητικό, το τελευταίο ερμηνευτικό.

α) Ξεκινώ με το εμπειρικό ερώτημα: Εάν το σύγχρονο κομματικό σύστημα είναι πράγματι δομικά παρόμοιο (και συνεχές) με εκείνο που ίσχυε πριν από το 1967, πώς εξηγούνται οι σημαντικές διαφορές, αφενός ως προς την εκάστοτε ισχύ και θέση των τριών

3. Ο Sartori θεωρεί ως «παρεκκλίνουσες» εκείνες τις περιπτώσεις όπου, σύμφωνα με την τυπολογία που ο ίδιος προτείνει, ο αριθμός των κομμάτων (π.χ. τρία κόμματα) δεν ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά του εκλογικού ανταγωνισμού που αυτά αναπτύσσουν (π.χ. διπολικός ανταγωνισμός).

«πόλων» στα αντίστοιχα κομματικά συστήματα και, αφετέρου, ως προς τα χαρακτηριστικά του πολιτικού ανταγωνισμού σε κάθε ένα σύστημα; Γίνομαι αμέσως συγκεκριμένος:

Στο χώρο της Αριστεράς, πρώτα, η πλήρης νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας το 1974, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ, συνέβαλαν στη δραστική μείωση του ρυθμιστικού ρόλου που κατείχε το ΚΚΕ ήδη από τον Μεσοπόλεμο και, αργότερα ως ΕΔΑ, έως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.⁴ Στα χρόνια που ακολούθησαν την παλινόρθωση της δημοκρατίας – με μόνη ίσως εξαίρεση τις σύντομες συγκυβερνήσεις στα τέλη της δεκαετίας του '80– το ΚΚΕ και τα άλλα κόμματα της Αριστεράς απώλεσαν τη δυνατότητα καθοριστικού ρόλου στις σημαντικές εξελίξεις, πράγμα που τελικά τα οδήγησε σε εκλογική συρρίκνωση και πολιτική περιθωριοποίηση.

Αλλά και στο χώρο της Δεξιάς, οι αλλαγές δεν ήταν μικρότερης σημασίας. Η πολιτική εξουδετέρωση πρώην ισχυρών εξωθεσμικών παραγόντων (παλάτι, στρατός, παρακράτος), καθώς και η θεσμική νομιμοποίηση της Αριστεράς επέφεραν το ιστορικό τέλος της μετεμφυλιακής Δεξιάς – δηλαδή, της ενιαίας κοινωνικής και πολιτικής παράταξης, με κύρια συνδυετική ύλη τον αντικομμουνισμό. Στις νέες συνθήκες της Μεταπολίτευσης, η Ν.Δ., κύριος εκφραστής του ελληνικού συντηρητισμού, παρουσιάστηκε ως απλό κόμμα (και

4. Η πρώτη φορά που το ΚΚΕ αναδείχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων ήταν το 1936, όταν τα εκλογικά αποτελέσματα εκείνης της χρονιάς ανέδειξαν ισοδύναμες τις δύο κυρίαρχες πολιτικές παρατάξεις, το Βενιζελισμό και τον Αντιβενιζελισμό, οδηγώντας έτσι σε αδιέξοδο τον ως τότε κυρίαρχο δικομματισμό. Το αδιέξοδο ξεπεράστηκε προσωρινά με την εκλογή ως Προέδρου της Βουλής του Θεμιστοκλή Σοφούλη, η οποία πραγματοποιήθηκε χάρη στη συμφωνία του Κόμματος Φιλελευθέρων με το ΚΚΕ, γνωστή ως σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα (Μανρογordatos, 1983α, σ. 53, 347-348· Νικολακόπουλος, 1985, σ. 108). Στην επόμενη πολιτική περίοδο, και ειδικά μετά τη δημιουργία της ΕΔΑ, το 1951, η εκλογική επιρροή της Αριστεράς επέδειξε μεγάλη σταθερότητα και, συγχρόνως, σημαντική ικανότητα επηρεασμού των πολιτικών εξελίξεων. Το 1951, η τακτική της ΕΔΑ –το περίφημο «Τι Πλαστήρας, τι Παπάγος»– διευκόλυνε «την εγκαθίδρυση αυτού που ονομάστηκε κράτος της Δεξιάς» (Νικολακόπουλος, 1985, σ. 199)· το 1956, η ΕΔΑ συνέπραξε εκλογικά με τη Δημοκρατική Ένωση υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου· το 1958, υποστηριζόμενη από σχεδόν ένα τέταρτο του εκλογικού σώματος, αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση, προξενώντας έτσι, το 1961, τη δημιουργία της Ένωσης Κέντρου, άμεσος σκοπός της οποίας ήταν, σύμφωνα με τα λόγια του Γεωργίου Παπανδρέου, ο εκλογικός περιορισμός της ΕΔΑ, ώστε να παύσει αυτή να αποτελεί «ρυθμιστικό παράγοντα» (αναφέρεται στο Νικολακόπουλος, 1985, σ. 258).

όχι ως *παράταξη*), έχοντας μάλιστα συχνά να ανταγωνιστεί –με σημαντικότερες για την ίδια συνέπειες– κόμματα και άλλες πολιτικές δυνάμεις επίσης προερχόμενα από τη μήτρα της πρώην ενιαίας Δεξιάς.

Τέλος, η παραταξιακή ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με την Ένωση Κέντρου που προτείνει ο Μαυρογορδάτος και άλλοι συγγραφείς είναι μάλλον παρακινδυνευμένη. Παρά τις συχνές αναφορές του Ανδρέα Παπανδρέου κατά την πρώιμη περίοδο ανάπτυξης του Κινήματος στην ιδεολογική συγγένεια με το προδικτατορικό Κέντρο, το ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε ως –και πράγματι ήταν– ένα «γνήσια νέο» κόμμα (Diamandouros, 1991, σ. 19), αποτελούμενο από ανθρώπους νέους στην πολιτική, δημιουργός νέου τύπου κομματικής οργάνωσης, και φορέας νέας ιδεολογίας (Lyrintzis, 1983· Μοσχονάς, 1994, σ. 172-173). Είναι γι' αυτούς τους λόγους που, εκτός από την παράδοση του προδικτατορικού Κέντρου, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε σταδιακά να οικειοποιηθεί μέρος της παράδοσης και συμβολικής ισχύος της Αριστεράς – πράγμα που θα ήταν αδιανόητο για την Ε.Κ.

Εκτός όμως από τις διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό καθενός από τους τρεις «πόλους» του κομματικού συστήματος (σε μεγάλο δε βαθμό εξαιτίας τους), σημαντικές είναι και οι διαφορές στον τύπο του πολιτικού ανταγωνισμού που αναπτύχθηκε στις δύο περιόδους. Έτσι, στην πρώτη περίοδο της μετεμφυλιακής Ελλάδας, ο διπολισμός αναπτύχθηκε ανάμεσα στην κομμουνιστική Αριστερά και την αντικομμουνιστική Δεξιά, αυτή συχνά συνεργαζόμενη με τα μικρότερα κόμματα του Κέντρου. Ειδικά μεταξύ 1951 και 1961, σημειώνει ο Νικολακόπουλος (1985, σ. 82), το κομματικό σύστημα που είχε διαμορφωθεί ήταν «διαπαραταξιακό [...] με κύριους κομματικούς άξονες την ΕΡΕ και την ΕΔΑ· πρόκειται για την “πόλωση” σύμφωνα με την ορολογία της εποχής». Μετά το 1961, έτος ίδρυσης της Ένωσης Κέντρου και, μετά τις εκλογές του Οκτωβρίου, της επιτυχούς έναρξης του Ανένδοτου, ο διπολισμός αναπτύχθηκε κυρίως ανάμεσα στην ΕΡΕ και την Ε.Κ., *χωρίς όμως αυτό καθόλου να μειώνει τον καθοριστικό ρόλο και την πολιτική σπουδαιότητα της ΕΔΑ*. Αντίθετα, για τους λόγους που ήδη έχουμε αναφέρει (και στους οποίους θα επανέλθουμε), στη μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή, ο διπολισμός άφησε απέξω την κομμουνιστική Αριστερά και αναπτύχθηκε κυρίως ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και στη Ν.Δ. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για διπολισμό που δεν αφορά το σύνολο του κομματικού συστήματος, αλλά ένα μόνο μέρος του.

β) Τώρα, το θεωρητικό ερώτημα: Εάν το σύγχρονο κομματικό σύστημα είναι πράγματι πολυκομματικό –συνεπώς, φυγόκεντρο– πώς εξηγείται η ύπαρξη διπολικού μόνο ανταγωνισμού; Το παράδοξο έχουν επισημάνει αρκετοί συγγραφείς (Seferiades, 1986, σ. 85· Kalyvas, 1997, σ. 94), το αναγνωρίζει δε και ο ίδιος ο Μαυρογορδάτος, αφού, όπως γράφει, «ο διπολικός ανταγωνισμός ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ φαίνεται ασύμβατος με το χαρακτηριστικότερο δυναμικό γνώρισμα του [πολυκομματισμού], δηλαδή τις φυγόκεντρες τάσεις» (1984, σ. 168).⁵

Μια πιθανή απάντηση είναι ότι, απλούστατα, ο εκλογικός ανταγωνισμός δεν είναι διπολικός. Με μια τέτοια όμως παραδοχή, αναπόφευκτα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το σύγχρονο κομματικό σύστημα «αποτελεί τυπική περίπτωση ακραίου και πολωμένου πολυκομματισμού» (Seferiades, 1986, σ. 86), κάτι που δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα της τελευταίας εικοσαετίας. Άλλη πιθανή απάντηση είναι ότι ορισμένα πολυκομματικά συστήματα, ειδικά εκείνα που ανήκουν στον «περιορισμένο» μάλλον παρά «ακραίο» τύπο πολυκομματισμού, είναι δυνατόν να αναπτύξουν τάσεις μη φυγόκεντρες. Όπως εξηγεί ο Sartori (1976, σ. 178-79), η λειτουργία συστημάτων αποτελούμενων από τρία κόμματα τα οποία, λόγω της μικρής ιδεολογικής απόστασης που τα χωρίζει, βρίσκονται σε θέση σχηματισμού εναλλασσόμενων στην εξουσία κυβερνήσεων συνεργασίας, «τείνει να μοιάζει [...] με τη λειτουργία του [απλού] δικομματισμού, ειδικά όσον αφορά τη δομή τους η οποία παραμένει διπολική». Ούτε όμως αυτή η απάντηση κρίνεται ικανοποιητική, αφενός μεν, διότι δεν δικαιολογεί το δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο της κρατούσας θεωρίας, δηλαδή την πόλωση, αφετέρου δε, διότι δεν συμφωνεί με την πραγματικότητα της ελληνικής πολιτικής, δηλαδή τις μονοκομματικές κυβερνήσεις. Όπως σχολεύω να δείξω παρακάτω, μόνον αν θεωρήσουμε ότι το σύγχρονο κομματικό σύστημα είναι δικομματικό, με κύριο χαρακτηριστικό τον διπολικό ανταγωνισμό κατά κεντρομόλο φορά, είναι δυνατόν να αποφύγουμε τέτοιου είδους θεωρητικά παράδοξα.

γ) Τελειώνω με το ερμηνευτικό ερώτημα: Εάν το κομματικό σύστημα είναι πράγματι πολωμένο, πώς είναι δυνατόν να εξηγηθούν πολλά φαινόμενα της τελευταίας εικοσαετίας, τα οποία υποδει-

5. Πρβλ. «Συστήματα περιορισμένου πολυκομματισμού, εκείνα δηλαδή που λειτουργούν στη βάση τριών-τεσσάρων κομμάτων, [χαρακτηρίζονται από] διπολικό ανταγωνισμό και φυγόκεντρες τάσεις» (Sartori, 1966, σ. 139).

κνύουν τη δραστική ελάττωση, σχεδόν μέχρις εξαφανίσεως, αυτής ακριβώς της πόλωσης;⁶ Αν και πρόκειται να επανέλθω αναλυτικότερα, αναφέρω για παράδειγμα τη σχεδόν οριστική έλλειψη των έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων που χαρακτήριζαν το πρόσφατο πολιτικό παρελθόν· τη συνύπαρξη Ν.Δ. και ΚΚΕ σε κυβερνητικό σχήμα, πράγμα που προσέδωσε σημαντική δημοκρατική νομιμοποίηση στο δεύτερο από αυτά τα κόμματα και, επίσης, συνέβαλε στην περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού· την ουσιαστική εξομοίωση των προγραμμάτων των μεγαλύτερων κομμάτων και την κοινά επιδιωκόμενη από αυτά κατάληψη του Κέντρου. Προχωρώντας ακόμη παραπέρα, αποδεχόμενοι την πόλωση, πώς να εξηγήσουμε τη μη κατάτμηση του κομματικού συστήματος (την οποία είχε απαισιόδοξα προβλέψει ο Μαυρογορδάτος, 1984, σ. 168), καθώς και την αποτυχία όλων των μέχρι σήμερα προσπαθειών για την εδραίωση νέων κομμάτων; Κυρίως, όμως, πώς να εξηγήσουμε την αξιοσημείωτη σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος, αφού, όπως επισημαίνουν ο Sani και ο Sartori (1983, σ. 337), «[η] ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας και η [πολιτική] πόλωση βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση αντιστρόφως ανάλογη»; Για να επιλυθούν τα παρόντα ερμηνευτικά προβλήματα, όπως και τα προηγούμενα θεωρητικά παράδοξα, είναι ανάγκη να αναθεωρήσουμε την κρατούσα άποψη περί ενός κομματικού συστήματος, το οποίο περιέχει παραπάνω από δύο σημαντικά κόμματα και χαρακτηρίζεται από έντονη πόλωση.

Η κρατούσα αντίληψη για τον τύπο του κομματικού συστήματος εξηγείται αν σκεφτούμε ότι αυτή, αντλώντας εμπειρικό υλικό από

6. Η πόλωση «ορίζεται δυναμικά και νοείται ως μια φυγόκεντρος διαδικασία τείνουσα στη διάρρηξη της βασικής ομοφωνίας [consensus]» του πολιτικού συστήματος (Sartori, 1966, σ. 139). Η ύπαρξη πόλωσης θεμελιώνεται στη μεγάλη ιδεολογική απόσταση που φαίνεται να χωρίζει τους ψηφοφόρους της Ν.Δ. και του ΚΚΕ, η οποία μάλιστα εμφανίζεται να είναι μεγαλύτερη στην Ελλάδα από οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη (Μαντογορδάτος, 1984, σ. 168). Ωστόσο, τέτοιου είδους μετρήσεις οι οποίες βασίζονται αποκλειστικά στην αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων σε μια νοητή ιδεολογική κλίμακα, εκτός τού ότι στερούνται διαχρονικής αξίας, παρουσιάζουν προβλήματα συγκρισιμότητας, γι' αυτό και πρέπει να διαβάζονται με προσοχή. Αλλιώς, κινδυνεύουμε να δεχτούμε ως σωστό, για παράδειγμα, το αποτέλεσμα ορισμένης μελέτης η οποία παρουσιάζει τη Ν.Δ. ως το πλέον ακροδεξιό κόμμα στην Ευρώπη – δεξιότερο ακόμη και από το νεοφασιστικό Movimento Sociale Italiano (MSI) της Ιταλίας ή το Centro Democrático y Social (CDS) της Πορτογαλίας (βλ. Ignazi, 1992, σ. 26).

τις πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις της μεταπολιτευτικής περιόδου, διαμορφώθηκε μόλις προς τα μέσα της δεκαετίας του '80. Εκείνη όμως ήταν η διαπλαστική περίοδος της σύγχρονης δημοκρατίας και τα κύρια χαρακτηριστικά της –μεγάλη εκλογική ρευστότητα, εκτεταμένη ιδεολογική όξυνση και εντυπωσιακές πολιτικές μετατοπίσεις– δεν επαναλήφθηκαν έκτοτε. Κατά γενική συμφωνία, η ελληνική δημοκρατία παγιώθηκε με τις κρίσιμες εκλογές του 1981 (Gunther - Puhle - Diamandouros, 1995, σ. 7, 29· Pappas, 1999, σ. 171). Ταυτόχρονα, όμως, παγιώθηκε και ένα νέο κομματικό σύστημα, ριζικά διαφορετικό, τόσο από εκείνο των εκλογών του 1974 και 1977, όσο και εκείνου της προδικτατορικής περιόδου. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, βασιζόμενος στα αποτελέσματα των (οκτώ) εκλογικών αναμετρήσεων που έχουν διενεργηθεί από το 1981 έως το 2000, το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα και ισχύει κατά την τελευταία εικοσαετία είναι ένα υποδειγματικό δικομματικό σύστημα.

3. ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ

Δεδομένου ότι σε κάθε χώρα η λειτουργία του κομματικού συστήματος, καθώς και τα αποτελέσματα του πολιτικού ανταγωνισμού (*party system mechanics*), εξαρτώνται άμεσα από τον αριθμό των κομμάτων με αξιόλογη επίδραση στο εκλογικό αποτέλεσμα (*party system format*), είναι θεμελιώδες να συμφωνήσουμε για τον αριθμό των σημαντικών κομμάτων του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος. Πρέπει, με άλλα λόγια, να συμφωνήσουμε σε μια πρακτική μέθοδο καταμέτρησης των σημαντικών κομμάτων. Όπως επισημαίνει ο Sartori (1976, σ. 120), «το θέμα δεν είναι κατά πόσον ο αριθμός των κομμάτων ενδιαφέρει –που ασφαλώς ενδιαφέρει– αλλά ο βαθμός στον οποίο ένα αριθμητικό κριτήριο ταξινόμησης [κομμάτων] μάς διευκολύνει στην κατανόηση αυτού που είναι πράγματι ενδιαφέρον», δηλαδή του πολιτικού ανταγωνισμού και, ως εκ τούτου, της λειτουργίας ολόκληρου του πολιτικού συστήματος.

Γεννάται το ερώτημα: Ποια κόμματα κρίνονται «σημαντικά», έτσι ώστε να τα συμπεριλάβουμε στην καταμέτρηση.⁷ Όπως είναι

7. Αναφέρομαι στον όρο του Sartori «*relevant parties*» (1976, σ. 121), που όμως δεν έχει στα ελληνικά ακριβές εννοιολογικό αντίστοιχο. Πρβλ. ωστόσο και την α-

προφανές, η απλή απαρίθμηση όλων των κομμάτων που συμμετέχουν σε εκλογές δεν αποτελεί γόνιμη διαδικασία. Εξίσου άγονη είναι η καταμέτρηση των μεγαλύτερων μόνο κομμάτων και η παράλειψη των μικρότερων, αφού τότε θα έπρεπε να συνομολογήσουμε κατώτερα και ανώτερα κριτήρια μεγέθους – πράγμα όχι λιγότερο δύσκολο απ' όσο μάταιο, καθώς η σπουδαιότητα των κομμάτων είναι συχνά ανεξάρτητη του μεγέθους τους. Χρειαζόμαστε, συνεπώς, *ποιοτικά*, όχι μόνο ποσοτικά κριτήρια.⁸ Ποια από τα μικρά κόμματα μπορούν να θεωρηθούν σημαντικά; Και ποια από τα μεγαλύτερα κόμματα μπορούν, ενδεχομένως, να θεωρηθούν ως μη σημαντικά;

Μη σημαντικά κόμματα θεωρούνται, καταρχήν, εκείνα που συμμετέχουν μεν σε εκλογές αλλά αποτυγχάνουν να εκλέξουν αντιπροσώπους στο κοινοβούλιο, αφού, στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η αποτυχία κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης πρακτικά σημαίνει πολιτικό θάνατο. Η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, ωστόσο, δεν αποτελεί από μόνη της ικανή προϋπόθεση για την κατάταξη όσων κομμάτων τη διασφαλίζουν στην κατηγορία των σημαντικών πολιτικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τον Sartori (1976, σ. 121-124), από τα κόμματα με κοινοβουλευτική παρουσία, σημαντικά είναι μόνον αυτά που διαθέτουν μία από τις εξής δυνατότητες: (α) δυνατότητα σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης· (β) δυνατότητα συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας· (γ) δυνατότητα εκλογικού εκβιασμού. Η σημασία της πρώτης από τις παραπάνω δυνατότητες είναι αυτονόητη, καθότι μάλιστα αυτή προϋποθέτει κόμματα μεγάλου μεγέθους. Για τις άλλες δύο δυνατότητες, οι οποίες αφορούν κυρίως κόμματα μικρού ή μεσαίου μεγέθους, χρειάζεται περαιτέρω σχολιασμός.

Κυβερνήσεις συνεργασίας είναι αναγκαίες σε πολυκομματικά συστήματα, όταν κανένα κόμμα δεν είναι σε θέση να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Από τα διαθέσιμα κόμματα, εντούτοις, μόνον ορισμένα θεωρούνται ότι έχουν *δυνατότητα συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας* (coalition potential), πράγμα που τα καθι-

πόδοση του όρου από τον Νικολακόπουλο (1989, σ. 100) ως «αξιοσημείωτα» κόμματα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η απόδοση του όρου ως «σημαντικά» κόμματα δεν μειώνει βεβαίως την (ιδεολογική, συναισθηματική ή άλλη) σπουδαιότητα των μικρότερων κομμάτων.

8. Για ενδιαφέρουσες προσπάθειες αξιολόγησης κομμάτων αποκλειστικά βάσει κριτηρίων μεγέθους, βλ. Laasko - Taagepera (1979), καθώς και Molinar (1991).

στά σημαντικά.⁹ Ορισμένα άλλα κόμματα, έστω και με ισχυρή κοινοβουλευτική παρουσία, βρίσκονται εκ προοιμίου αποκλεισμένα από τέτοιες κυβερνήσεις, θεωρούμενα ως «αντι-συστημικά».¹⁰ Τέτοια είναι, για παράδειγμα, τα κομμουνιστικά, φασιστικά και υπέρ-εθνικιστικά κόμματα σε πολλά δημοκρατικά καθεστώτα.

Και όταν όμως στερούνται δυνατότητας διακυβέρνησης, είτε αυτοδύναμα είτε διαμέσου συμμετοχής σε κυβέρνηση συνεργασίας, ακόμη και τα μικρότερα κόμματα παραμένουν σημαντικά στο βαθμό που διαθέτουν την τρίτη από τις προαναφερθείσες δυνατότητες, δηλαδή τη *δυνατότητα εκλογικού εκβιασμού* (blackmail potential), την οποία χρησιμοποιούν με σκοπό να «εκβιάσουν» την πολιτική στάση άλλων κομμάτων ή και ολόκληρη την κατεύθυνση του πολιτικού ανταγωνισμού.¹¹ Αυτό συμβαίνει κυρίως με ορισμένα από εκείνα τα κόμματα που βρίσκονται εγκατεστημένα στις παρυφές του πολιτικού χώρου, είτε δηλαδή κοντά στην άκρα Δεξιά είτε κοντά στην άκρα Αριστερά, απ' όπου ασκούν έλξεις προς τα περισσότερο μετριοπαθή κόμματα, με αποτέλεσμα το κομματικό σύστημα να αποκτήσει φυγόκεντρο μάλλον παρά κεντρομόλο χαρακτήρα. Στην ελληνική πολιτική εμπειρία, κλασικά παραδείγματα κομμάτων με σημαντική δυνατότητα εκλογικού εκβιασμού υπήρξαν, προδικατορικά, η ΕΔΑ και, μεταπολιτευτικά, η ακροδεξιά Εθνική Παράταξη.

Ακόμη όμως και όταν υφίστανται, οι δυνατότητες συμμετοχής σε κυβερνήσεις συνεργασίας και εκλογικού εκβιασμού δεν είναι ικανές να καταστήσουν το κόμμα που τις διαθέτει σημαντικό, εφόσον η παρουσία τους είναι παροδική ή ευκαιριακή.¹² Προεκτείνο-

9. Κλασικά παραδείγματα τέτοιων κομμάτων έχουν υπάρξει το ιταλικό Ρεπουμπλικανικό Κόμμα που συμμετείχε σε όλες σχεδόν τις κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν στην Ιταλία μεταξύ 1948 και αρχών της δεκαετίας του '90, οι γερμανοί Φιλελεύθεροι, ή, πιο πρόσφατα, το καταλανικό Convergència i Unió, το οποίο έχει υποστηρίξει, ώστε να κάνει βιώσιμη, τόσο την τελευταία κυβέρνηση του σοσιαλιστή Felipe Gonzalez (1993-1996) όσο και την πρώτη κυβέρνηση του συντηρητικού José María Aznar (1996-2000).

10. Σχετικά με την έννοια των αντι-συστημικών κομμάτων, βλ. Sartori (1976, σ. 132-133). Για τις πιθανές συνέπειες αντι-συστημικών κομμάτων στη λειτουργία της δημοκρατίας, βλ. ιδίως Linz (1978).

11. Η έννοια του εκλογικού εκβιασμού σε δικομματικά συστήματα παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον Downs (1957, σ. 131-132). Στη συνέχεια, η εφαρμογή της επεκτάθηκε σε πολυκομματικά συστήματα, κυρίως από τον Sartori (1976, σ. 121-123), ο οποίος επίσης χρησιμοποιεί τον εύστοχο όρο «πολιτικός εκφοβισμός» (intimidation [potential]).

12. Πρβλ. «ένα δικομματικό σύστημα μπορεί, φυσικά, να περιέχει τρίτα κόμ-

ντας λοιπόν την ανάλυση του Sartori, δεν θα πρέπει να θεωρησούμε ως σημαντικά, έστω κι αν πληρούν κάποιο από τα παραπάνω κριτήρια: πρώτον, όσα κόμματα εμφανίζονται σε μία ή δύο εκλογικές αναμετρήσεις για να εξαφανιστούν αμέσως μετά (ας τα ονομάσουμε, «κόμματα-μετεωρίτες»); δεύτερον, εκείνα τα κόμματα που διαθέτουν σταθερή μεν παρουσία στην πολιτική, αλλά ευκαιριακή μόνο δυνατότητα συγκυβέρνησης ή επηρεασμού του εκλογικού αποτελέσματος (ας τα ονομάσουμε, «κόμματα-κομπάρσους»).

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουμε θέσει, δεν θεωρούνται σημαντικά –ούτε, συνεπώς, πρέπει να καταμετρούνται– τα κόμματα που, ακόμη και αν αντιπροσωπεύονται στο κοινοβούλιο, (α) στερούνται δυνατότητας συμμετοχής σε σχηματισμό κυβέρνησης, είτε αυτοδύναμα είτε ως συνασπισμένη δύναμη, καθώς και (β) τα κόμματα που στερούνται της δυνατότητας εκλογικού εμβιασμού. Επιπλέον, για να θεωρήσουμε κάποιο κόμμα που διαθέτει μία από τις παραπάνω δυνατότητες ως σημαντικό, (γ) αυτή η δυνατότητα πρέπει να αποτελεί μόνιμο και δομικό στοιχείο του κομματικού συστήματος. Απομένει να εφαρμόσουμε τα παραπάνω θεωρητικά στην ελληνική εμπειρία της τελευταίας εικοσαετίας.

Αν καταμετρήσουμε όλες τις πολιτικές δυνάμεις που έχουν κερδίσει έστω μια κοινοβουλευτική έδρα σε τουλάχιστον μία εκλογική αναμέτρηση από το 1981 μέχρι σήμερα, φαίνεται ότι το κομματικό σύστημα της χώρας αποτελείται από τρία έως επτά κόμματα, είναι δηλαδή πολυκομματικό (Πίνακας 1). Έχουμε όμως δεχθεί ότι όλα τα κόμματα δεν διαθέτουν την ίδια σπουδαιότητα. Πόσα και ποιά, λοιπόν, από τα κόμματα του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος θεωρούνται πράγματι σημαντικά;

Με βάση όσα προηγήθηκαν, μπορούμε καταρχήν να θεωρήσουμε ως μη σημαντικές τις ανεξάρτητες πολιτικές δυνάμεις που εμφανίστηκαν στις εκλογικές αναμετρήσεις της διετίας 1989-1990. Στην πραγματικότητα, δεν επρόκειτο καν για κόμματα αλλά για τοπικούς συνδυασμούς (μουσουλμάνοι Θράκης), ομάδες διαμαρτυρίας (Οικολόγοι-Εναλλακτικοί) ή ανεξάρτητους πολιτευτές, η εμφάνιση των οποίων προήλθε από συγκυριακά φαινόμενα, κυρίως την εισαγωγή του αναλογικού εκλογικού νόμου 1847/89 ο οποίος ουσια-

ματα» (Sartori, 1976, σ. 346), όπως είναι, για παράδειγμα, το Φιλελεύθερο Κόμμα στην Αγγλία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κοινοβουλευτική παρουσία κομμάτων και κατανομή εδρών, 1981-2001

	1981	1985	1989-Ι	1989-Ν	1990	1993	1996	2000
ΠΑΣΟΚ	172	161	125	128	123	170	162	158
Ν.Δ.	115	126	145	148	150	111	108	125
ΚΚΕ	13	12	28 ^α	21 ^α	19 ^α	9	11	11
ΣΥΝ		1 ^β					10	6
ΠΟΛΑΝ						10		
ΔΗΚΚΙ							9	
ΔΗΑΝΑ			1		1			
Ανεξάρ.			1 ^γ	3 ^δ	7 ^ε			

α. Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου (ΚΚΕ, ΕΑΡ, ΕΔΑ, ΚΟΔΗΣΟ και άλλα μικρότερα κόμματα).

β. ΚΚΕ εσωτερικού.

γ. Μουσουλμανικός συνδυασμός «Εμπιστοσύνη».

δ. «Εμπιστοσύνη» (1 έδρα), Οικολόγοι-Εναλλακτικοί (1 έδρα), Απόστολος Λάζαρης (έδρα Λευκάδας).

ε. Μουσουλμανικοί συνδυασμοί «Εμπιστοσύνη» και «Πετρωμένο» (από 1 έδρα), Οικολόγοι-Εναλλακτικοί (1 έδρα), τοπικοί συνδυασμοί σε μονοεδρικές περιφέρειες (4 έδρες).

στικά αφαιρούσε από το πρώτο κόμμα τη δυνατότητα σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης. Όσο επέζησαν, εκείνοι οι εκλογικοί σχηματισμοί παρέμειναν πολιτικά περιθωριοποιημένοι, εξαφανίστηκαν δε εντελώς με τη λήξη της συγκυρίας που είχε επιτρέψει την εμφάνισή τους. Επίσης μη σημαντική αποδείχτηκε η Δημοκρατική Ανάπτυξη (ΔΗΑΝΑ), το κόμμα που ίδρυσε το 1985 ο Κωστής Στεφανόπουλος, αφού αυτή ουδέποτε μπόρεσε να αποκτήσει καθοριστική πολιτική ισχύ και μόνιμη θέση στο κομματικό σύστημα.¹³

Διαφορετική είναι η περίπτωση μιας άλλης ομάδας κομμάτων που την απαρτίζουν ο Συνασπισμός (ΣΥΝ), η Πολιτική Άνοιξη

13. Σε αντίθεση με τα άλλα μικρά κόμματα, η ΔΗΑΝΑ παρουσιάζει, ωστόσο, ι-διαίτερο ενδιαφέρον γιατί ο πολιτικός χώρος που επιδίωξε να καταλάβει ήταν ακριβώς *ανάμεσα* στα δύο μεγάλα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., και όχι πέραν ενός από αυτά (στην οποία περίπτωση θα μπορούσε ίσως να ακολουθήσει τακτική «πολιτικού εκφοβισμού»). Η σύνθλιψη της ΔΗΑΝΑ από τα μεγάλα κόμματα ήταν φυσικό επακόλουθο της κεντρομόλου φοράς του εκλογικού ανταγωνισμού. Στις παραμονές των εκλογών του Απριλίου 2000, οι Φιλελεύθεροι του Στέφανου Μάνου επιχείρησαν ένα παρόμοιο τόλμημα που όμως έμεινε ανολοκλήρωτο, αφού, τελικά, αποφάσισαν τη μη συμμετοχή στις εκλογές.

(ΠΟΛΑΝ) και το Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα (ΔΗΚΚΙ), κάθε ένα από τα οποία έχει κατά καιρούς καταλάβει κοινοβουλευτικές έδρες (Πίνακας 1). Εκτός όμως της περιστασιακής και όχι μόνιμης παρουσίας τους στο κοινοβούλιο, αυτά δεν διαθέτουν καμία από τις δυνατότητες που καθιστούν τα κόμματα σημαντικά. Αν και όλα θεωρούνται συστημικά κόμματα, η δυνατότητα συμμετοχής τους σε κυβερνήσεις συνεργασίας είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, εφόσον όλοι οι εκλογικοί νόμοι της Μεταπολίτευσης (με μόνη εξαίρεση, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τον σύντομη διάρκειας αναλογικό νόμο του 1989) έχουν ευνοήσει το σχηματισμό μονοκομματικών κυβερνήσεων. Για τον ίδιο λόγο, η δυνατότητα αποτελεσματικού πολιτικού εκβιασμού είναι εξαιρετικά περιορισμένη, πράγμα που εξηγεί κιάλας την αποτυχία των ΠΟΛΑΝ και ΔΗΚΚΙ για μονιμοποίηση της παρουσίας τους στο κοινοβούλιο. Όσο για τον Συνασπισμό, αυτός διατηρεί προς το παρόν μια μικρή αλλά, όπως δεν παύει να υπενθυμίζει η εκλογική αποτυχία του 1993, επισφαλή κοινοβουλευτική παρουσία, ανίκανη ωστόσο να επηρεάσει τη στρατηγική των μεγαλύτερων κομμάτων και, συνεπώς, το συνολικό κομματικό σύστημα.

Τέλος, όσον αφορά το ΚΚΕ, κατά την τελευταία εικοσαετία το κόμμα αυτό είχε συνεχή, αξιόλογη και, κυρίως, αρκετά σταθερή κοινοβουλευτική παρουσία (13 έδρες το 1981, 11 σήμερα, βλ. Πίνακα 1). Επιπλέον, μετά τις εκλογές του Ιουνίου 1989, το ΚΚΕ (κυριότερος τότε εταίρος του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου) συμμετείχε στη σύντομη κυβέρνηση συνεργασίας με τη Ν.Δ. και, κατόπιν, στην ακόμη συντομότερη Οικουμενική Κυβέρνηση. Αρκούν όμως αυτές οι προϋποθέσεις για να καταμετρηθεί το ΚΚΕ ως σημαντικό κόμμα; Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική για δύο, συναφείς μεταξύ τους, λόγους. Πρώτον, οι συγκυβερνήσεις της διετίας 1989-1990 προέκυψαν από συγκυριακές καταστάσεις και εξαιρετικά γεγονότα (όπως ήταν τα σκάνδαλα, η ασθένεια του Ανδρέα Παπανδρέου, ο εκλογικός νόμος του 1989) που είχαν οδηγήσει τη χώρα σε πραγματικό πολιτικό αδιέξοδο. Καθώς η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα, οι θνησιγενείς εκείνες κυβερνήσεις συνεργασίας επιβεβαίωσαν εκ νέου ότι, στη Μεταπολίτευση, «το αμετάβλητο, το μόνιμο θεσμικό γνώρισμα της κοινοβουλευτικής λειτουργίας του πολιτεύματος [...] είναι οι σταθερές μονοκομματικές κυβερνήσεις» (Πάσχος, 1984, σ. 195). Δεύτερον, η συμμετοχή στις δύο κυβερνήσεις συνεργασίας, επικύρωσε την ολοκληρω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ποσοστά ψήφων ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., 1981-2001

	1981	1985	1989-Ι	1989-Ν	1990	1993	1996	2000
ΠΑΣΟΚ	48,1	45,8	39,1	40,7	38,6	46,9	41,5	43,8
Ν.Δ.	35,9	40,8	44,3	46,2	46,9	39,3	38,1	42,7
Σύνολο	84,0	86,6	83,4	86,9	85,5	86,2	79,6	86,5

τική ενσωμάτωση του ΚΚΕ στο πολιτικό σύστημα (Bosco, 2001), πράγμα όμως που, όπως ήταν φυσικό, οδήγησε στην απώλεια σημαντικού τμήματος των ψηφοφόρων του προς όφελος του ΠΑΣΟΚ. Πράγματι, ήδη από το 1981, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να παρουσιάζει εκλογική στασιμότητα, ειδικά στο «εαμογενές» τμήμα του εκλογικού σώματος, μεγάλο μέρος του οποίου στη συνέχεια απορροφήθηκε οριστικά από το ΠΑΣΟΚ (Νικολακόπουλος 1984, 1990, σ. 215). Εκτός λοιπόν από τη σταθερή δυνατότητα συμμετοχής σε κυβερνήσεις συνεργασίας, το ΚΚΕ στερείται και αξιόλογης δυνατότητας πολιτικού εκβιασμού του όμορου ΠΑΣΟΚ. Πολιτικά απομονωμένο, εκλογικά περιχαρακωμένο και σταθερά συρρικνούμενο, το ΚΚΕ δεν είναι έτσι σε θέση να παίξει «συστατικό ρόλο στη συγκρότηση και στη λειτουργία του κομματικού συστήματος» (Πάσχος 1984, σ. 198). Πάνω απ' όλα, το ΚΚΕ δεν επηρεάζει μακροπρόθεσμα την αυτοδύναμη εναλλαγή στην εξουσία των μεγαλύτερων από αυτό κομμάτων, την ουσία δηλαδή της δικομματικής λειτουργίας.

Έχοντας έτσι αποκλείσει τα λιγότερο σημαντικά κόμματα, απομένουν το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ., πράγμα που οδηγεί στην κατάταξη του σύγχρονου ελληνικού κομματικού συστήματος στην κατηγορία των δικομματικών συστημάτων. Παρατηρώντας τις εκλογικές εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας (Πίνακες 2 και 3), διαπιστώνου-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αριθμός και ποσοστό εδρών (αθροιστικά για ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.), 1981-2001

	1981	1985	1989-Ι	1989-Ν	1990	1993	1996	2000
Αριθμός εδρών	287	287	270	276	273	281	270	283
% επί συνόλου	95,7	95,7	90,0	92,0	91,0	93,7	90,0	94,3

με ότι τα δύο αυτά κόμματα ελέγχουν από κοινού σημαντικότερα ποσοστά ψήφων (84,8% κατά μέσον όρο στην περίοδο 1981-2001), καθώς και βουλευτικών εδρών (92,8% κατά μέσον όρο στην ίδια περίοδο).¹⁴ Στον Πίνακα 4, εμφανίζονται οι κυβερνήσεις μετά το 1981, καθώς και η διάρκεια παραμονής τους στην εξουσία. Όπως φαίνεται, με μόνη εξαίρεση τους δέκα μήνες διακυβέρνησης της χώρας από συνασπισμούς κομμάτων (Ιούνιος 1989-Απρίλιος 1990), σε όλη την τελευταία εικοσαετία κυβέρνησαν ισχυρές, και συνήθως μακρόβιες, μονοκομματικές κυβερνήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Κυβερνήσεις και διάρκεια παραμονής τους στην εξουσία,
Οκτώβριος 1981 - Μάιος 2001*

Κόμματα και κυβερνήσεις	Χρονολόγιο	Διάρκεια (μήνες)
ΠΑΣΟΚ (κυβερνήσεις Α. Παπανδρέου)	10/1981-6/1989	92
Ν.Δ.-ΣΥΝ (κυβέρνηση Τζ. Τζανετάκη)	6/1989-11/1989	5
«Οικουμενική» (κυβέρνηση Ξ. Ζολώτα)	11/1989-4/1990	5
Ν.Δ. (κυβερνήσεις Κ. Μητσotάκη)	4/1990-10/1993	42
ΠΑΣΟΚ (κυβερνήσεις Α. Παπανδρέου & Κ. Σημίτη)	10/1993-παρόν*	92>

* Μάιος 2001. Δεδομένου ότι οι επόμενες εκλογές είναι προγραμματισμένες για το έτος 2004, η αυτοδύναμη παραμονή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία πρόκειται κατά πολύ να ξεπεράσει σε διάρκεια κάθε προηγούμενο.

Ο επί μακρόν έλεγχος μεγάλου αριθμού εδρών και από τα δύο κόμματα, σε συνδυασμό με την εφαρμογή της ενισχυμένης αναλογικής, δίνει τη δυνατότητα στο κόμμα που κάθε φορά πλειοψηφεί να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση δίχως την ανάγκη προσφυγής σε κοιμματικές συμμαχίες. Πρόκειται για κλασική δικομματική λειτουργία, αφού, όπως διευκρινίζει ο Sartori (1976, σ. 186), «δικομματισμός υπάρχει όταν η ύπαρξη τρίτων κομμάτων δεν παρεμποδίζει τα δύο μεγαλύτερα κόμματα να σχηματίζουν αυτοδύναμες κυβερνήσεις, όταν δηλαδή συνασπισμοί εξουσίας περιττεύουν».

14. Ο Jean Blondel (1968) κατατάσσει στα δικομματικά συστήματα εκείνες τις χώρες όπου το ποσοστό ψήφων των δύο μεγαλύτερων κομμάτων υπερβαίνει το 80%. Την εποχή που πραγματοποιήθηκε, η καταμέτρηση του Blondel απέδωσε πέντε μόνο περιπτώσεις δικομματισμού: ΗΠΑ, Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία, Αγγλία και Αυστρία.

Εντούτοις, το γεγονός ότι δύο μόνο κόμματα διαθέτουν δυνατότητα αυτοδύναμης διακυβέρνησης δεν επαρκεί από μόνο του για να χαρακτηρίσει το σύστημα ως δικομματικό. Επιπλέον, είναι απαραίτητη η εναλλαγή των δύο αυτών κομμάτων στην εξουσία – αυτό δηλαδή που αποτελεί το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της λειτουργίας του δικομματισμού.¹⁵ Αλλιώς, σε περίπτωση μακρόχρονης και αποκλειστικής παραμονής στην εξουσία ενός μόνο από τα δύο κόμματα, ο δικομματισμός ουσιαστικά καταργείται, αντικαθίσταται δε από το λεγόμενο «σύστημα του επικυρίαρχου κόμματος» (pre-dominant party system, βλ. σχετικά στο Sartori, 1976, σ. 192-201).

Με βάση τα προηγούμενα, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο δικομματισμός του ελληνικού συστήματος κινδυνεύει. Βεβαίως, την παραμονή της επόμενης εκλογικής αναμέτρησης (η οποία αναμένεται να διεξαχθεί το 2004), το ΠΑΣΟΚ θα βρίσκεται ήδη στην εξουσία για ένδεκα συνεχή έτη, ενδέχεται δε να εξασφαλίσει την ανανέωση της κυβερνητικής του θητείας για μιαν ακόμη τετραετία. Ακόμη όμως κι έτσι, και εφόσον δεν έχουν στο μεταξύ δημιουργηθεί άλλα σημαντικά κόμματα, το σύστημα θα παραμείνει δικομματικό, στο βαθμό που το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης διατηρεί *πραγματική* προσδοκία κατάληψης της εξουσίας. Όπως έδειξε η πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση του Απριλίου 2000, το τελικό αποτέλεσμα της οποίας κρίθηκε από ελάχιστη διαφορά ψήφων, τέτοια προσδοκία εκ μέρους της Ν.Δ. υφίσταται και είναι απολύτως πραγματική.

4. Ο ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ: ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΩΣΗΣ

Έχοντας καταδείξει ότι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα μετά τις καθοριστικές εκλογές του 1981 είναι δικομματικό, είμαστε τώρα σε θέση να κατανοήσουμε καλύτερα τη λειτουργία του. Το θεωρητικό μοντέλο πολιτικού ανταγωνισμού σε δικομματικά συστήματα έχει αναπτυχθεί από τον Anthony Downs

15. Στο δικομματισμό, συγκυβέρνηση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων είναι εκτός λογικής, πράγμα που εξηγεί και την άμεση αποτυχία του όπου επιχειρήθηκε (για παράδειγμα, στην Ελλάδα, με την Οικουμενική Κυβέρνηση του 1990). Ενδιαφέρουσα παραμένει, ωστόσο, η περίπτωση της συγκυβέρνησης Σοσιαλδημοκρατών και Χριστιανοδημοκρατών κατά την περίοδο 1966-1969 στη Γερμανία (παρόλο που το κομματικό σύστημα της χώρας αυτής δεν ήταν απολύτως δικομματικό).

στο κλασικό *An Economic Theory of Democracy* (1957), το οποίο εξελίσσει προηγούμενες ιδέες των οικονομολόγων Hotelling (1929) και Smithies (1941). Στο δικομματισμό, εξηγεί ο Downs, τα κόμματα είναι υποχρεωμένα να κινούνται σταθερά προς το κέντρο του εκλογικού χώρου (κεντρομόλος ανταγωνισμός), ακριβώς επειδή ο μεσαίος χώρος υπόσχεται τα περισσότερα εκλογικά οφέλη. Αυτό συμβαίνει διότι μεγάλοι αριθμοί ψηφοφόρων (πολλοί ανάμεσα στους οποίους είναι οι συνήθεις αναποφάσιστοι), συνωστιζονται στο χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο κόμματα – πράγμα που, σε γραφικές αναπαραστάσεις αυτοτοποθέτησης ψηφοφόρων σε δικομματικά συστήματα, εμφανίζεται ως κωδωνοειδής (bell-shape) καμπύλη. «Εάν η πλειονότητα των αναποφάσιστων ψηφοφόρων ανήκε στα άκρα [...] ο κεντρομόλος ανταγωνισμός θα έπαυε να είναι αποδοτικός», διευκρινίζει ο Sartori (1976, σ. 191).

Συνοψίζοντας τη θεωρία, η λειτουργία του δικομματισμού προϋποθέτει τα εξής: (i) στον εκλογικό ανταγωνισμό, τόσο τα πολιτικά κόμματα όσο και οι εκλογείς δρουν κατά βάσιν ορθολογικά· (ii) η μάζα των αναποφάσιστων εκλογέων βρίσκεται στον μεσαίο χώρο και αποτελείται από μετριοπαθείς ψηφοφόρους· (iii) κάθε ένα από τα σημαντικά κόμματα (τα λεγόμενα «κόμματα εξουσίας») επιδιώκει τη μεγιστοποίηση των εκλογικών του κερδών ώστε να αποκτήσει την πλειοψηφία εδρών στο κοινοβούλιο· (iv) το κόμμα που διαθέτει την πλειοψηφία των κοινοβουλευτικών εδρών είναι σε θέση να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση· (v) κύριο μέλημα του κόμματος που σχηματίζει κυβέρνηση είναι η επανεκλογή του. Οι παραπάνω συνθήκες εξηγούν γιατί, σε δικομματικά συστήματα, «και τα δύο [σημαντικά] κόμματα σχεδόν πάντοτε υιοθετούν όποια πολιτική φαίνεται περισσότερο αρεστή στην πλειοψηφία των εκλογέων [...] Κόμμα που υποστηρίζει μειοψηφικές απόψεις δεν μπορεί να κερδίσει την εξουσία, εκτός εάν η άποψη της πλειοψηφίας απολαμβάνει χλιαρής μόνο υποστήριξης. Αυτός είναι και ο λόγος που την πολιτική καθορίζουν οι σθεναρές πλειοψηφίες» (Downs, 1957, σ. 64). Κατά συνέπεια, λοιπόν, δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του δικομματισμού, τα οποία μάλιστα και βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης: πρώτον, η εξασθένηση της πόλωσης και, δεύτερον, η διεύρυνση του μεσαίου χώρου. Τα χαρακτηριστικά αυτά εξετάζονται στη συνέχεια.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, όλες σχεδόν οι μελέτες για το μεταπολιτευτικό κομματικό σύστημα βασίζουν τα θεωρητικά τους συμπεράσματα στην παραδοχή ενός έντονα πολωμένου κομματικού τοπίου. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, ότι το ελληνικό κομματικό σύστημα είναι «αναμφίβολα πολωμένο» (Μανρογορδάτος, 1984, σ. 168) και ότι η ιδεολογική πόλωση, η οποία «δεν είναι νέο [φαινόμενο]» (Ραπαδόπουλος, 1989, σ. 62), «παραμένει το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ζωής» (Seferiades, 1986, σ. 87).¹⁶ Τόσο μεγάλη έμφαση στην πόλωση δεν συμφωνεί, ωστόσο, με το διαθέσιμο εμπειρικό υλικό της τελευταίας εικοσαετίας, το οποίο μάλλον τα αντίθετα υποδεικνύει. Πράγματι, με μόνη εξαίρεση την πόλωση της περιόδου 1981-1985 (η οποία όμως ήταν εξαιρετικής φύσεως και, μέχρι σήμερα, δεν έχει επαναληφθεί), το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά το 1981 χαρακτηρίζεται από τη συνεχή εξασθένηση της πόλωσης και τη σταθεροποίηση κεντρομόλου δυναμικής στο κομματικό σύστημα. Όπως θα προσπαθήσω να καταδείξω αμέσως παρακάτω, η μείωση της πόλωσης αντανακλά τόσο στις στρατηγικές των κομμάτων όσο και στην πολιτική στάση και συμπεριφορά των ψηφοφόρων.

Σε σχέση με την πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης –ειδικότερα δε την περίοδο 1974-1981, όταν το ΠΑΣΟΚ ήταν στην αντιπολίτευση– παρατηρείται, ήδη από την αρχή της δεκαετίας του '80, συνεχής άμβλυνση των διαφοροποιήσεων στις θέσεις των δύο μεγαλύτερων κομμάτων στα σημαντικά θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής (Kalyvas, 1997· Bruneau κ.ά., 2001). Για παράδειγμα, ο δυτικός προσανατολισμός της χώρας και η πολιτική σύνδεση με την Ευρώπη δεν ήταν ανέκαθεν ζητήματα τόσο κοινά αποδεκτά όσο είναι σήμερα, η αμυντική πολιτική και το Κυπριακό δεν αποτελούν πλέον τα συνήθη πεδία διαφωνίας, ενώ η πρόσφατη ομοφωνία και κοινή υποστήριξη των δύο μεγάλων κομμάτων για την ένταξη της Ελλάδας στην ενιαία οικονομική ευρωπαϊκή ζώνη είναι

16. Επαναλαμβάνεται εδώ το σφάλμα της θεώρησης του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος κατά γραμμική και αδιάσπαστη συνέχεια από το (αναμφισβήτητα πολωμένο) προδικτατορικό σύστημα. Εν μέρει, αυτό δικαιολογείται από τη συγκυρία της δεκαετίας του '80, κυρίως δε από την εκλογική αναμέτρηση του 1985, η οποία δημιούργησε «μια πόλωση κατά πολύ οξύτερη των μετά το 1974 προεκλογικών περιόδων» (Μαυρογορδάτος κ.ά., 1988, σ. 14). Ωστόσο, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις (βλ., για παράδειγμα, τη συμβολή του Διαμαντούρου στο Bruneau κ.ά., 2001), η εμμονή στην πόλωση διατηρείται ακόμη και στην πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία (για παράδειγμα, Μενδρινού, 2000, σ. 291).

φαινόμενο ενδιαφέρον όσο και ενδεικτικό. Αντίθετα από τα αρχικά χρόνια της δημοκρατίας, όπου ο «σοσιαλισμός» του πρώιμου ΠΑΣΟΚ και η «βαρβαρότητα» της μετεμφυλιακής Δεξιάς συνυπήρξαν¹⁷ –ο πρώτος ως ουτοπία, η δεύτερη ως φάντασμα– δημιουργώντας έντονη πόλωση, η σημερινή διαμάχη μεταξύ Κεντροαριστεράς και Κεντροδεξιάς δεν είναι τίποτε άλλο από την εδραίωση ευρείας συναίνεσης στα βασικά θέματα της πολιτικής πράξης.

Εξίσου ενδιαφέρουσα με την αποκλιμάκωση της πόλωσης μεταξύ των δύο μεγαλύτερων κομμάτων είναι και η προσπάθεια προσέγγισης ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΚΚΕ, με αποτέλεσμα την περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού. Η προσπάθεια αυτή χρονολογείται από το 1986, όταν, στον δεύτερο γύρο των δημοτικών εκλογών εκείνης της χρονιάς, το ΚΚΕ, αντίθετα με την πάγια αντιδεξιά τακτική του, αρνήθηκε να υποστηρίξει τους υποψηφίους δημάρχους του ιδεολογικά όμορου ΠΑΣΟΚ, με αποτέλεσμα την εκλογή νεοδημοκρατών δημάρχων στους μεγαλύτερους δήμους της χώρας. Τρία χρόνια αργότερα, πραγματοποιήθηκε ο ασυνήθιστος για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα σχηματισμός κυβέρνησης από τη Ν.Δ. και τον Συνασπισμό (παρά τη μεγάλη ιδεολογική απόσταση που υποτίθεται ότι χωρίζει τα δύο αυτά κόμματα), ερήμην του χωροταξικά μεσαίου ΠΑΣΟΚ (Pridham - Verney, 1991). Όπως λοιπόν φαίνεται, τόσο από τη μείωση της ιδεολογικής απόστασης ανάμεσα στα δύο κόμματα εξουσίας όσο και από την –εκλογικά μεν ευκαιριακή, πολιτικά όμως ουσιαστική– προσέγγιση της Ν.Δ. με το ΚΚΕ, η σταδιακή εξασθένιση της πόλωσης αποτελεί πράγματι τη σημαντικότερη εξέλιξη στο σύγχρονο πολιτικό σύστημα.¹⁸

Όσον αφορά τώρα την πολιτική στάση και συμπεριφορά των ψηφοφόρων κατά την τελευταία εικοσαετία, ποικίλοι δείκτες συνηγορούν στη διαρκή και σταθερή μείωση της πόλωσης. Τέτοιους δείκτες αποτελούν το ενδιαφέρον για την πολιτική, η πολιτική συμμετοχή και δράση, καθώς και ο πολιτικός κνισμός. Σε συνθήκες πόλωσης, θα περίμενε κανείς να υπάρχει αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική, ισχυρή συμμετοχική δράση και ελάχιστη εκλογι-

17. Δανείζομαι, με λογοπαικτική διάθεση, από τον γνωστό τίτλο του περιοδικού *Socialisme ou Barbarie*, το οποίο εξέδιδε ο Κορνήλιος Καστοριάδης στη Γαλλία.

18. Ανάμεσα από πολλούς λόγους που συνέβαλαν στην αποκλιμάκωση της πόλωσης κατά την τελευταία εικοσαετία, σημαντικότετος ήταν η παρακμή, και τελική έκλειψη, των χαρισματικών ηγετών. Για μια ανάλυση του ρόλου του χαρισματικού στην πολιτική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά τον 20ό αιώνα, βλ. Παπλάς (2001).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ενδιαφέρον για την πολιτική, 1985-1996

Έτος	Μεγάλο	Αρκετό	Περιορισμένο	Καθόλου
1985	23,1	34,7	27,0	14,9
1990	21,2	33,3	28,2	17,3
1996	15,6	25,3	31,9	27,0

Πηγή: Για το 1985: Δώδος κ.ά. (1990, σ. 115)· για το 1990: Καφετζής (1994, σ. 245) και για το 1996: Καφετζής (1997, σ. 170). Όταν οι τιμές δεν αθροίζουν στο 100 είναι γιατί παραλείπεται το (εξαιρετικά μικρό) ποσοστό όσων δεν γνωρίζουν ή δεν απαντούν.

κή ρευστότητα. Πράγματι, αυτό δείχνουν όλοι οι διαθέσιμοι δείκτες για το 1985, εκλογική χρονιά με έντονη πόλωση. Από και πέρα, όμως, η μείωση της πόλωσης παρουσιάζεται θεαματική. Ήδη το 1996, το ποσοστό εκείνων που δείχνουν από περιορισμένο έως κανένα ενδιαφέρον για την πολιτική υπερβαίνει το ήμισυ του εκλογικού σώματος (58,9%, Πίνακας 5). Την ίδια χρονιά, λιγότερο από το ένα τέταρτο του συνόλου των ψηφοφόρων δηλώνει πολιτική συμμετοχή (Πίνακας 6), ενώ το ποσοστό όσων δραστηριοποιούνται υπέρ κάποιου κόμματος έχει μειωθεί, από 31,7% που ήταν το 1985, σε μόλις 12,6% (Πίνακας 6γ). Η έντονη αποξένωση από την πολιτική συνδυάζεται, όπως είναι φυσικό, με αυξανόμενο κυνισμό για τη δημόσια ζωή, ο οποίος «κατανέμ[εται] εξίσου και σε υψηλά ποσοστά στους ψηφοφόρους όλων των κομμάτων, σε όλες τις ο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δείκτες πολιτικής συμμετοχής/αποξένωσης από την πολιτική, 1985-1996

	Έτος	<i>α</i>	<i>β</i>	<i>γ</i>
		Παρακολούθηση κομματικής συγκέντρωσης	Άσκηση επιρροής σε ψηφοφόρους	Δραστηριότητα υπέρ κάποιου κόμματος
ΝΑΙ	1985	36,0	31,9	31,7
	1996	24,9	16,5	12,6
ΟΧΙ	1985	63,7	67,6	68,0
	1996	75,1	83,5	87,4

Πηγή: Για το 1985: Δώδος κ.ά. (1990, σ. 136)· για το 1996: Καφετζής (1997, σ. 176).

μάδες που συγκροτούνται με βάση το συνεχές της κλίμακας Αριστερά-Δεξιά» (Καφετζής, 1997, σ. 175· Κυπριανός, 1997, σ. 115-119· Δεμερτζής - Καφετζής, 1996· Δεμερτζής, 1994, σ. 67).

Αντίστοιχα είναι τα ευρήματα αλληπάλληλων μετρήσεων κοινής γνώμης, οι οποίες δείχνουν ότι το μεγαλύτερο τμήμα των ψηφοφόρων, όταν καλούνται να αυτοτοποθετηθούν στο πολιτικό φάσμα, επιλέγουν τον μεσαίο χώρο (Πίνακας 7).¹⁹ Σύμφωνα με όλες τις μετρήσεις, ο μεσαίος χώρος συνεχώς διογκώνεται, έχει μάλιστα υπολογιστεί ότι αυτός «[αποτελέσει] κατά τη δεκαετία του '90 το χώρο αυτοτοποθέτησης για το 45% του εκλογικού σώματος, ενώ

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Πολιτική αυτοτοποθέτηση ψηφοφόρων, 1981-1996

	1-2 (Αριστερά)	3-4 (Κεντροαριστερά)	5-6 (Κέντρο)	7-8 (Κεντροδεξιά)	9-10 (Δεξιά)
1981	9,1	17,7	32,9	19,6	20,8
1985	18,0	22,0	35,0	10,0	14,0
1989	9,8	18,2	39,7	16,6	14,0
1996	7,0	24,0	40,0	17,0	12,0

Πηγή: Για το 1981: αθροιστικά στοιχεία από τα Eurobarometer 14 και 15 (αναφέρεται στο Μανρογδάτος, 1983, σ. 14)· για το 1985: *The Four-Nation Study* (αναφέρεται στο Gunther - Montero, 2000)· για το 1989 (Μάιος): πανελλήνια έρευνα ΕΚΚΕ (αναφέρεται στο Βούλγαρης 1990, σ. 255)· για το 1996: *The Comparative National Election Project Sets* (Gunther - Montero, 2000).

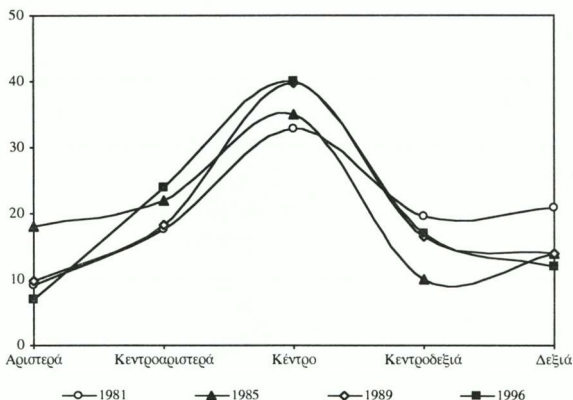
στο μέσο της δεκαετίας του '80 το ίδιο ποσοστό ήταν 36,2%» (Βερναρδάκης, 1999, σ. 23). Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 1, η κατανομή των αυτοτοποθετούμενων ψηφοφόρων σχηματίζει κωδωνοειδή καμπύλη που αναπτύσσεται σχεδόν απολύτως συμμετρικά γύρω από το μετρικό κέντρο – με την εξαίρεση μιας μόνο μικρής, αλλά σημαντικής ανακαμπής προς το δεξιό άκρο.²⁰ Τέτοιου είδους κατανομή είναι τυπική σε δικομματικά συστήματα (Lijphart, 1984, σ. 109) και, αφενός μεν, υποδηλώνει μικρή διασπορά ιδεολογικών και πολιτικών απόψεων, αφετέρου δε, υποδεικνύει την κεντρομο-

19. Σε αντίστοιχα ευρήματα καταλήγουν οι πανελλαδικές μετρήσεις της MRB, οι οποίες αναλύονται στα Λούλης (1995, σ. 452) και Λούλης (2000).

20. Αντίθετα, ήδη από το 1985, γίνεται ορατή η μείωση των ψηφοφόρων που τοποθετούνται στο αριστερό άκρο της κλίμακας (πρβλ. Βούλγαρης, 1990, σ. 253).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Αυτοτοποθέτηση ψηφοφόρων, 1981-1996

Πηγή: Στοιχεία Πίνακα 7.

λο τάση του εκλογικού ανταγωνισμού. Αντίθετα, η μεγάλη διασπορά απόψεων που χαρακτηρίζει τα πολυκομματικά και πολωμένα συστήματα, δημιουργεί φυγόκεντρες τάσεις οι οποίες εμφανίζονται γραφικά με την ασύμμετρη κατανομή των εκλογέων σε σχήματα με έντονα νοειδείς (U-shape) διαμορφώσεις.

Παραμένει η εξής απορία: Αν η ανάλυση που προηγήθηκε είναι σωστή, αν δηλαδή πράγματι το κομματικό σύστημα που διαμορφώθηκε στη χώρα μετά τις εκλογές του 1981 είναι δικομματικό, με κύρια χαρακτηριστικά την εξασθένηση της πόλωσης και την κεντρομόλο διεύθυνση του εκλογικού ανταγωνισμού, πώς εξηγείται η ιδιαίτερα έντονη πόλωση του πρώτου μισού της δεκαετίας του '80; Χωρίς αμφιβολία, η περίοδος 1981-1985 αποτέλεσε το κορυφαίο σημείο της μεταπολιτευτικής πόλωσης, καθώς το ΠΑΣΟΚ, στενά παρακολουθούμενο από τη Ν.Δ., και «διαμέσου ενός [πολιτικού] λόγου ο οποίος παρουσίαζε το κοινωνικό και πολιτικό πεδίο διχοτομημένα σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα» (Lyrintzis, 1987, σ.

671), οδήγησαν σε πολιτική όξυνση, με κύριο χαρακτηριστικό την προσωποποίηση των κομματικών επιλογών (Μπεχράκης - Νικολακόπουλος, 1988, σ. 84).

Η αφετηρία της μεταπολιτευτικής πόλωσης βρίσκεται στη δεκαετία του '70. Το αντιπολιτευόμενο τότε ΠΑΣΟΚ επιχείρησε την πορεία προς την εξουσία, εφαρμόζοντας αυτό που ονομάστηκε «δομική αντιπολίτευση» (Σημίτης, 1978) – με απλά δηλαδή λόγια, την καθολική, αδιάκριτη και άνευ ορίων αντιπολίτευση (Τσεμπελής, 1984). Παραδόξως, όμως, το ΠΑΣΟΚ συνέχισε την πολωτική στρατηγική ακόμη κι όταν ο σκοπός του είχε πλέον εκπληρωθεί, δηλαδή και μετά την κατάληψη της εξουσίας τον Οκτώβριο του 1981. «Η πόλωση στο κομματικό σύστημα είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένη με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία», επισημαίνει ο Καλύβας (1997, σ. 89). Έτσι, οι εκλογές του 1984 για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο «διεξήχθησαν σε κλίμα πρωτοφανούς φανατισμού και πόλωσης» (Katsoudas, 1987, σ. 100). Η στρατηγική της πόλωσης εντάθηκε ακόμη περισσότερο μετά το 1984, όταν ο παλιός αντίπαλος του Παπανδρέου, Κώστας Μητσotάκης, ανέλαβε την αρχηγία της Ν.Δ. Ήδη στις παραμονές των εκλογών του 1985, ο διαχωρισμός της κοινωνίας ανάμεσα στις «δυνάμεις του φωτός» (που σύχναζαν στα «πράσινα» καφενεία) και τις «δυνάμεις του σκότους» (αυτές σύχναζαν στα «μπλε» καφενεία) ήταν σχεδόν απόλυτος.

Πώς δικαιολογείται το πολωτικό κλίμα του πρώτου μισού της δεκαετίας του '80, εφόσον αυτό δεν ανταποκρινόταν στη λογική του κομματικού συστήματος; Θα ήταν φυσικά δυνατόν να παραβλέψουμε το ζήτημα, απλώς θεωρώντας ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μια από τις «παρεκκλίνουσες περιπτώσεις» που αναφέρει δίχως όμως να επεξηγεί ο Sartori (1976, σ. 289, βλ. και σημ. 3), τον «πολωμένο δικομματισμό». Υπάρχει, όμως, καλύτερη απάντηση. Όπως εξηγεί ένας οξυδερκής παρατηρητής του φαινομένου, η πόλωση δεν ήταν δομικό στοιχείο του συστήματος, αλλά απλή «κομματική στρατηγική με στόχο τη διατήρηση της κυριαρχίας [των δύο μεγαλύτερων κομμάτων]», δεδομένου μάλιστα ότι «η δραματοποίηση τής μεταξύ τους σύγκρουσης [...] άφηνε ελάχιστα περιθώρια επιτυχίας σε ακραία κόμματα» (Papadopoulos, 1989, σ. 62, 63). Στο ίδιο μήκος κύματος, σε ένα περισσότερο θεωρητικό άρθρο, ο Στάθης Καλύβας (1995) διευκρινίζει ότι «η πόλωση είναι στρατηγική που επιλέγουν κόμματα ευρισκόμενα υπό πίεση», ειδικά όταν πρόκειται για «νέα και ανασφαλή κόμματα που όμως διαθέτουν σημα-

ντικούς [οικονομικούς, οργανωτικούς ή συμβολικούς] πόρους». Αυτή ακριβώς ήταν η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, το οποίο, αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας το 1981 και ενώ είχε ήδη διαμορφωθεί δικομματικό σύστημα, επέλεξε ως κύρια στρατηγική τη διατήρηση της πόλωσης, με σκοπό την παγίωση της εκλογικής του βάσης, την κομματική διείσδυση στον κρατικό μηχανισμό, και την απομόνωση της Ν.Δ. στην αντιπολίτευση. Ωθούμενη από λανθασμένους εσωτερικούς χειρισμούς, η Ν.Δ. εγκατέλειψε τη μετριοπάθεια της προηγούμενης περιόδου και ακολούθησε την πολωτική τακτική του αντιπάλου της. Η πόλωση διήρκεσε μέχρι τις εκλογές του 1985, τις οποίες κέρδισε το ΠΑΣΟΚ, σταθεροποιώντας έτσι τη θέση του στην εξουσία. Μόνον τότε, μετά δηλαδή από τη δεύτερη συνεχόμενη εκλογική νίκη, η στρατηγική της πόλωσης έγινε για το κυβερνητικό κόμμα ασύμφορη (Kalyvas, 1995). Η πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ για αποκλιμάκωση της πόλωσης σύντομα οδήγησε τη Ν.Δ. σε παρόμοια τακτική. Σταδιακά, η καθιέρωση δικομματισμού επρόκειτο να απαλλάξει το πολιτικό σύστημα από την έντονη πόλωση, αρχική αιτία της οποίας ήταν –οι πλέον ξεπερασμένες– διαιρετικές τομές του παρελθόντος.

5. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Στην αφετηρία ακόμη της Μεταπολίτευσης, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε συλλάβει την ιδέα ενός δικομματικού συστήματος αποτελούμενου από ένα κόμμα της κεντροδεξιάς (τη Ν.Δ.) και ένα κόμμα της κεντροαριστεράς (χρόμα ίσως της τότε ΕΔΗΚ και μετριοπαθών στοιχείων προερχόμενων από το ΠΑΣΟΚ), με αυτόν τον τρόπο αποκλείοντας τα εξτρεμιστικά κόμματα τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς (Καραμανλής, 1977, σ. 674). Περισσότερο όμως από τον Καραμανλή, ήταν το ίδιο το ΠΑΣΟΚ – πρωταίτιο της σταδιακής εκλογικής και πολιτικής περιθωριοποίησης της κομμουνιστικής Αριστεράς στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, καθώς και, αφότου κατέλαβε την εξουσία, σταθερά απρόθυμο για μόνη εφαρμογή αναλογικού εκλογικού νόμου²¹ – που συνέβαλε στην

21. Η δικομματική συστημική ισορροπία είναι βεβαίως δυνατόν να διαταραχθεί από την αλλαγή του εκλογικού νόμου και την καθιέρωση της αρχής της αναλογικότητας –όπως, για παράδειγμα, συνέβη πρόσφατα ακόμη στη Νέα Ζηλανδία (βλ. σχετικά Barker - McLeay, 2000). Ωστόσο, αλλαγή εκλογικού νόμου είναι δύ-

εδραίωση ενός υποδειγματικού δικομματικού συστήματος.

Τα δικομματικά συστήματα είναι εξαιρετικά σπάνια, γεγονός ό-χι εντελώς άσχετο με τις δυσκολίες διαμόρφωσής τους (για μια συζήτηση, βλ. Sartori, 1976, σ. 190-191). Όταν όμως εδραιωθούν, αποδεικνύονται εξαιρετικά σταθερά, ακριβώς εξαιτίας της δημιουργίας του περίφημου «μεσαίου χώρου», ο οποίος σωστό είναι να γίνεται κατανοητός ως *ένα ευρύ χωροταξικό διάστημα στο μέσον περίπου της κλίμακας πολιτικού ανταγωνισμού όπου και συνωθείται η μεγάλη μάζα των ψηφοφόρων*. Είναι αυτοί οι ιδεολογικά μετριοπαθείς ψηφοφόροι που δίνουν τη νίκη στις εκλογές. Και είναι για τον ίδιο ακριβώς λόγο που, στον σύγχρονο ελληνικό δικομματισμό, τα κόμματα εξουσίας έχουν κατά την τελευταία εικοσαετία κινηθεί κατά κεντρομόλο φορά με στόχο να κερδίσουν τους ψηφοφόρους του μεσαίου χώρου.

Από τα δύο κόμματα, το ΠΑΣΟΚ βρέθηκε (και ακόμη παραμένει) στην εξουσία κατά το μεγαλύτερο μέρος της τελευταίας εικοσαετίας ακριβώς διότι έχει πετύχει, εκτός από την αρχική είσοδό του στον κρίσιμο μεσαίο χώρο, τη συνεχή επέκταση της παρουσίας του σε αυτόν. Ο λόγος αυτής της επιτυχίας πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι, από την ίδρυσή του έως σήμερα, το ΠΑΣΟΚ, προοδευτικά αλλά χωρίς παρεκκλίσεις, ακολούθησε τακτική μετριασμού της αρχικής «σοσιαλιστικής» ιδεολογικής εικόνας του και τακτική πολιτικού ρεαλισμού. Αντίθετα, η Ν.Δ., αναγκασμένη από εκλογική σκοπιμότητα να συγκρατεί στους κόλπους της στοιχεία μη μετριοπαθή και μάλλον ακραία, συχνά ακολούθησε παλίνδρομη τακτική (Pappas, 1996, 1998, 2001), η οποία την έχει αποξενώσει από σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων του μεσαίου χώρου. Όπως δε φαίνεται να δείχνει η παρούσα πολιτική συγκυρία, η Ν.Δ., παρά τις προσπάθειες της ηγεσίας της, θα δυσκολευτεί να επανακτήσει τον χαμένο μεσαίο χώρο (συνεπώς, και την εξουσία), όπου πλέον το

σκολο να συμβεί σε περιβάλλον γαλιωμένου δικομματισμού, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν και τα δύο σημαντικά κόμματα διατηρούν περίπου ίσες πιθανότητες για την κατάληψη της εξουσίας (Boix, 1999, σ. 611, σημ. 7). Η συνθήκη όμως αυτή παύει να ισχύει σε δύο περιπτώσεις: (α) όταν το κόμμα που βρίσκεται στην αντιπολίτευση βλέπει την πιθανότητα εκλογικής νίκης του να μειώνεται κάτω από το 50%, οπότε έχει σοβαρό κίνητρο για να επιδιώξει μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος· (β) όταν εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή ένα τρίτο κόμμα το οποίο φαίνεται ικανό να διαταράξει το υπάρχον δικομματικό σύστημα, εις βάρος φυσικά των δύο προηγουμένων κυρίαρχων κομμάτων.

ΠΑΣΟΚ φαίνεται σταθερά εδραιωμένο. Αυτό όμως είναι αντικείμενο μιας επόμενης ανάλυσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BARKER, FIONA - MCLEAY, ELIZABETH (2000), «How Much Change? An Analysis of the Initial Impact of Proportional Representation on the New Zealand Parliamentary Party System», *Party Politics*, τόμ. 6, τχ. 2, σ. 131-154.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ (1999), «Το κομματικό σύστημα 1995-1998: Ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κοιμητικού ανταγωνισμού», στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα, 1999-2000*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα, σ. 17-43.
- BLONDEL, JEAN (1968), «Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies», *Canadian Journal of Political Science*, τόμ. 1, τχ. 2, σ. 180-203.
- BOIX, CARLES (1999), «Setting the Rules of the Game: The Choice of Electoral Systems in Advanced Democracies», *American Political Science Review*, τόμ. 93, τχ. 3, σ. 609-624.
- BOSCO, ANNA (σε συνεργασία με Gaspar Carlos) (2001), «Four Actors in Search of a Role: Southern European Communist Parties», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 329-387.
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (1990), «Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 249-278.
- BRUNEAU, THOMAS C. - DIAMANDOUROS, NIKIFOROS P. - GUNTHER, RICHARD - LUPHART, AREND - MORLINO, LEONARDO - BROOKS, RISA A. (2001), «Democracy, Southern-European Style», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 16-82.
- DAHL, ROBERT A. (1966), «Patterns of Opposition», στο Robert A. Dahl (επιμ.), *Political Oppositions in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven, σ. 332-347.
- DUVERGER, MAURICE (1964), *Political Parties: Their Organization and Activities in the Modern State*, Methuen, Λονδίνο.

- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΝΙΚΟΣ (1994), «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, σ. 41-74.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ΝΙΚΟΣ - ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1996), «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος - Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 174-218.
- DIAMANDOUROS, NIKIFOROS P. (1991), «PASOK and State-Society Relations in Post-Authoritarian Greece (1974-1988)», στο Speros Vryonis Jr. (επιμ.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, Aristide Karatzas, Νέα Υόρκη, σ. 15-35.
- DOWNS, ANTHONY (1957), *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, Νέα Υόρκη.
- ΔΩΔΟΣ, Δ. - ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π. - ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛ. - ΠΑΠΛΙΑΚΟΥ Β. (επεξεργασία πινάκων) (1990), «Η πολιτική κουλτούρα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: συγκριτικοί πίνακες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75Α, σ. 107-151.
- GUNTHER, RICHARD - PUHLE, HANS-JÜRGEN - DIAMANDOUROS, P. NIKIFOROS (1995), «Introduction», στο Richard Gunther - P. Nikiforos Diamandouros - Hans-Jürgen Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 1-32.
- GUNTHER, RICHARD - MONTERO, JOSÉ RAMON (2000), «The Anchors of Partisanship: A Comparative Analysis of Voting Behavior in Four Southern European Democracies», Working Paper 150, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Μαδρίτη.
- HOTELLING, HAROLD (1929), «Stability in Competition», *The Economic Journal*, τόμ. XXXIX, σ. 41-57.
- IGNAZI, PIERO (1992), «The Silent Counter-Revolution: Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe», *European Journal of Political Research*, τόμ. 22, σ. 3-34.
- KALYVAS, STATHIS N. (1995), «Towards a Comprehensive Approach to Democratic Breakdown and Consolidation: The Theoretical Implications of the Greek "Paradox"», Ανακοίνωση στο Symposium of the Modern Greek Studies Association, 2-5 Νοεμβρίου, Cambridge, Mass.
- KALYVAS, STATHIS N. (1997), «Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years, 1981-1985», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 23, τχ. 1, σ. 83-104.
- ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (1977), «Ομιλία στο προσυνέδριο της Ν.Δ.», *Οι λόγοι του Κ. Καραμανλή*, τόμ. 4, Αθήνα, χ.χ., σ. 672-682.
- KATSODAS, DIMITRIOS K. (1987), «The Conservative Movement and New Democracy: From Past to Present», στο Kevin Featherstone - Dimitrios

- K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο, σ. 85-111.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1994), «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, σ. 217-251.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (1997), «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 (Απρίλιος), σ. 168-178.
- ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, ΠΑΝΤΕΛΗΣ (1997), *Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής*, Πλέθρον, Αθήνα.
- LAASKO, MARKKU - TAAGERPERA, REIN (1979), «“Effective” Number of Parties: A Measure with Application to West Europe», *Comparative Political Studies*, τόμ. 12, τχ. 1, σ. 3-27.
- LIPHART, AREND (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven.
- LIPHART, AREND (1984), *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, Yale University Press, New Haven.
- LINZ, JUAN J. (1978), *The Breakdown of Democratic Regimes; Crisis, Breakdown, and Reequilibration*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο.
- ΛΟΥΛΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (1995), *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις, 1980-1995*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα.
- ΛΟΥΛΗΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ (2000), «Η “μάχη του μεσαίου χώρου”»: Πώς κρίθηκε εκλογικά, και πού θα κριθεί μετεκλογικά», *Το Βήμα*, 14 Μαΐου.
- LYRINTZIS, CHRISTOS (1983), «Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement», Αδημοσίευτη διατριβή, London School of Economics, Λονδίνο.
- LYRINTZIS, CHRISTOS (1987), «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, σ. 667-686.
- MAIR, PETER (1997), *Party System Change: Approaches and Interpretations*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ. κ.ά. (1988), «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69Α, σ. 5-23.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983α), *Stillborn Republic; Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983β), *The Rise of the Green Sun; The Greek Election of 1981*, Centre of Contemporary Greek Studies, King's College. Occasional Paper no. 1, Λονδίνο.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1983γ), «The Emerging Party System», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 70-94.

- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, GEORGE TH. (1984), «The Greek Party System: A Case of "Limited but Polarized Pluralism"?», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 4, σ. 156-169.
- ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, ΜΑΡΙΑ Μ. (2000), *Η εκλογική πολιτική στο ελληνικό πολιτικό σύστημα: Εσωτερικές και ευρωπαϊκές παράμετροι, 1974-2000*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΜΟΛΙΝΑΡ, JUAN (1991), «Counting the Number of Parties: An Alternative Index», *American Political Science Review*, τόμ. 83, σ. 1383-1391.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ (1994), «Η διαριετική τομή Δεξιός-Αντιδεξιός στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, σ. 159-215.
- ΜΠΕΧΡΑΚΗΣ, Θ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1988), «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69Α, σ. 82-125.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1984), «Τα εκλογικά αποτελέσματα και η επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, σ. 109-125.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1989), *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, ΗΛΙΑΣ (1990), «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρήστος Λυριντζής - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 203-237.
- ΠΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, ΓΑΝΝΙΣ (1989), «Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change», *Western European Politics*, τόμ. 12, τχ. 2, σ. 55-71.
- ΠΑΠΠΑΣ, ΤΑΚΗΣ Σ. (2001), «Το τέλος του χαρισματικού; Πολιτική κρίση, χαρισματική ηγεσία και δημοκρατία στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (υπό έκδοση).
- ΡΑΡΡΑΣ, ΤΑΚΙΣ S. (1996), *Grand Designs, Narrow Choices: Conservatives and Democracy in Southern Europe*, European University Institute, Working Paper 7, Φλωρεντία.
- ΡΑΡΡΑΣ, ΤΑΚΙΣ S. (1998), «*Nea Demokratia: Party Development and Organizational Logics*», στο Piero Ignazi - Colette Ysmal (επιμ.), *The Organization of Political Parties in Southern Europe*, Praeger, Westport, Conn., σ. 221-237.
- ΡΑΡΡΑΣ, ΤΑΚΙΣ S. (1999), *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan, Λονδίνο.

- PAPPAS, TAKIS S. (2001), «In Search of the Center: Conservative Parties, Electoral Competition, and Political Legitimacy in Southern Europe's New Democracies», στο P. Nikiforos Diamandouros - Richard Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, σ. 224-267.
- ΠΑΣΧΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1984), «Δικομματισμός και λειτουργία του πολιτεύματος», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, σ. 192-211.
- PENNINGS, PAUL - LANE, JAN-ERIK (19980), «Introduction», στο Paul Pennings - Jan-Erik Lane (επιμ.), *Comparing Party System Change*, Routledge, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, σ. 1-19.
- PRIDHAM, GEOFFREY - VERNEY, SUSANNAH (1991), «The Coalitions of 1989-1990 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», *West European Politics*, τόμ. 14, τχ. 4, σ. 42-69.
- ROKKAN, STEIN (1968), «The Growth and Structuring of Mass Politics in Smaller European Democracies», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 10, τχ. 2, σ. 173-210.
- SANI, GIACOMO - SARTORI, GIOVANNI (1983), «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies», στο Hans Daalder - Peter Mair (επιμ.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*, Sage, Λονδίνο, σ. 307-343.
- SARTORI, GIOVANNI (1966), «European Political Parties: The Case of Polarized Pluralism», στο Joseph LaPalombara - Myron Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton.
- SARTORI, GIOVANNI (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SEFERIADES, SERAPHIM (1986), «Polarization and Non-Proportionality; The Greek Party System in the Postwar Era», *Comparative Politics*, τόμ. 19, τχ. 1, σ. 69-93.
- ΣΗΜΙΤΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ (1979), *Η δομική αντιπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- SMITHIES, ARTHUR (1941), «Optimum Location in Spatial Competition», *The Journal of Political Economy*, τόμ. XLIX, σ. 423-439.
- ΤΣΕΜΠΕΛΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ (1984), «Κυβέρνηση, αντιπολίτευση και "δίλημμα φυλακισμένου"», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι Εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα, σ. 167-180.

ΚΕΝΤΡΟΔΕΞΙΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΤΑΞΗΣ

Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο η δεκαετία του '90 χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατών στο κομματικό επίπεδο, ενώ στο ιδεολογικό το επίκεντρο έχει μετακινηθεί περισσότερο προς τις ιδέες και της αρχής του φιλελεύθερου χώρου, της κεντροδεξιάς ιδεολογίας. Στο άρθρο αυτό επισημαίνονται οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του '90, κυρίως όσον αφορά τον πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό της, και διερευνώνται οι πιθανές επιρροές αυτών των μεταβολών στη διαμόρφωση του κομματικού πολιτικού σκηνικού, με έμφαση στον κεντροδεξιό πόλο. Υποστηρίζεται ότι για να μπορέσει η Ν.Δ., ως η κατεξοχήν εκπρόσωπος της συντηρητικής παράταξης, να αναλάβει επιτυχώς τη συσπείρωση και εκπροσώπηση των κεντροδεξιών πολιτικών δυνάμεων στη χώρα μας θα πρέπει να πληροί δύο σημαντικές προϋποθέσεις: πρώτον, να παρουσιάσει ένα συγκεκριμένο και πειστικό πρόγραμμα πολιτικών και ιδεολογικών αρχών σε σχέση με την κοινωνία που οραματίζεται και, δεύτερον, να ανταποκρίνεται πρώτη εκείνη σε όσα θα επαγγέλλεται, επιστρατεύοντας από τη μια τα πρόσωπα εκείνα που θα εγγυώνται την επιτυχία του εγχειρήματος και απομακρύνοντας, από την άλλη, όλα εκείνα τα στοιχεία, αναχρονιστικά κατάλοιπα του παρελθόντος, που μέχρι σήμερα της στερούν την ανάληψη πρωταγωνιστικού ρόλου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από το 1979 και μετά, τα συντηρητικά κόμματα σε πολλά μέρη του κόσμου κέρδισαν μια σειρά εκλογικών αναμετρήσεων, γεγονός που οδήγησε πολλούς στο συμπέρασμα ότι η δεκαετία του 1980 σήμανε την πολιτική κυριαρχία των συντηρητικών. Χαρακτηριστικά

* Διδάσκει Πολιτική Επιστήμη στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

παραδείγματα αποτελούν μεταξύ πολλών άλλων το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα του Ρόναλντ Ρήγκαν στις ΗΠΑ το οποίο κέρδισε τις εκλογές του 1980 και του 1984, οι συντηρητικοί της Μάργκαρετ Θάτσερ στη Βρετανία οι οποίοι κέρδισαν τρεις συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, ενώ παρόμοια ήταν η εικόνα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως στη Γερμανία, τη Γαλλία και αλλού.¹ Ίσως πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι όλες αυτές οι εκλογικές νίκες ενισχύονταν και από μια σειρά αλλαγών πολιτικής σε όλο τον δημοκρατικό κόσμο, αλλαγών που συχνά αντανάκλασαν συντηρητικές επιρροές. Έτσι οι ιδιωτικοποιήσεις κέρδιζαν έδαφος παντού, οι κυβερνητικές και, γενικότερα, οι κάθε είδους δημόσιες δαπάνες περικόπτονταν ενώ επίσης τροποποιούνταν και η φορολογική πολιτική. Σε πολλούς τομείς της κοινωνικής πολιτικής, η κολλεκτιβιστική αντιμετώπιση του κράτους πρόνοιας εγκαταλείπονταν. Ήταν δε τόσο σημαντικές όλες αυτές οι αλλαγές ώστε τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αναγκάστηκαν –ως ένα βαθμό– να ενσωματώσουν στα προγράμματά τους κάποιες από τις πολιτικές των αντίπαλων συντηρητικών, προκειμένου να επανακτήσουν το χαμένο έδαφος και να έχουν ελπίδες να ξανακερδίσουν την εξουσία.²

Με τη σιγουριά που παρέχει η χρονική απόσταση που έχει διανυθεί, μπορεί βάσιμα νομίζουμε να υποστηριχτεί ότι, με τον ίδιο τρόπο που η δεκαετία του '80 χαρακτηρίστηκε από την πολιτική κυριαρχία των συντηρητικών κομμάτων και πολιτικών, η επόμενη δεκαετία ανήκε στους σοσιαλδημοκράτες. Για λόγους που δεν μπορούν να αναπτυχθούν στο πλαίσιο αυτού του άρθρου, γεγονός είναι ότι το ένα μετά το άλλο τα συντηρητικά κόμματα καταψηφίζονταν και στη θέση τους στην κυβερνητική εξουσία τα διαδέχονταν τα σοσιαλδημοκρατικά. Έτσι, στις ΗΠΑ, τους Ρεπουμπλικάνους του Μπους διαδέχθηκαν οι Δημοκρατικοί με τον Κλίντον, στη

1. Η πολιτική κυριαρχία των συντηρητικών κομμάτων καθ' όλη τη δεκαετία του '80 χαρακτηρίζει τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, με μόνες εξαιρέσεις την Ισπανία και την Ελλάδα, όπου κυβερνούσαν σοσιαλιστικά κόμματα. Για την ελληνική περίπτωση θα γίνει λόγος στη συνέχεια, ενώ για την ισπανική, βλ. J.R. Montero, «More than Conservative, Less than Neoconservative: Alianza Popular in Spain», στο B. Girvin (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988, σ. 145-63.

2. Για μια γενικότερη παρουσίαση αυτών των επιχειρημάτων, βλ. B. Girvin, «Introduction: Varieties of Conservatism», στο B. Girvin (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1-12, καθώς και D.G. Green, *The New Right: The Counter-Revolution in Political, Economic and Social Thought*, Wheatsheaf Books Ltd., Λονδίνο 1987.

Βρετανία, το Νέο Εργατικό Κόμμα του Μπλαιρ τερμάτισε την πολιτική κυριαρχία των Tories, στη Γερμανία και τη Γαλλία οι σοσιαλδημοκράτες και οι σοσιαλιστές κατέλαβαν, αντίστοιχα, την κυβερνητική εξουσία.³ Το σημαντικότερο γεγονός που σκίασε την κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατών σε ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί αναμφισβήτητη η αναμέτρηση για τις ευρωεκλογές του 1999, οπότε για πρώτη φορά μετά από είκοσι ολόκληρα χρόνια οι Συντηρητικοί και το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα (ΕΛΚ) αποτελούν την πλειοψηφία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.⁴

Το αν απειλείται ή όχι η πολιτική κυριαρχία των σοσιαλιστικών και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στην Ευρώπη είναι θέμα που δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί είναι πως η σοσιαλδημοκρατία που κυριαρχεί τη δεκαετία του 1990 δεν είναι ίδια με εκείνη που δέσποζε στο προσκήνιο πριν από το 1979. Η υιοθέτηση από μέρους της και η ενσωμάτωση στην πολιτική της πλατφόρμα ιδεών, θέσεων και πολιτικών, που στο παρελθόν ανήκαν στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του φιλελεύθερου συντηρητικού χώρου, είναι πιθανό να δυσκολέψει τα ευρωπαϊκά συντηρητικά κόμματα να κερδίσουν το χαμένο έδαφος και να διεκδικήσουν με αξιώσεις την εξουσία. Το δε αποτέλεσμα των πρόσφατων ευρωεκλογών μπορεί να θεωρηθεί ότι, από τη μια μεριά, σηματοδοτεί την αρχή της επιστροφής της Κεντροδεξιάς στο επίκεντρο της πολιτικής σκηνής, μπορεί όμως και να οδηγήσει προς την αντίθετη κατεύθυνση, λειτουργώντας προειδοποιητικά για τους σοσιαλδημοκράτες, όπως π.χ. να τους κατευθύνει σε κάποιου είδους αναπροσανατολισμό της δράσης τους και επαναδιαμόρφωσης της πολιτικής τους.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, και πέρα από τις όποιες μελλοντικές πιθανές πολιτικές εξελίξεις και ανακατατάξεις, η βασική αντίθεση που φαίνεται να διαπερνά την πολιτική σκηνή όχι μόνο της Ευρώπης αλλά και άλλων χωρών δεν είναι αυτή ανάμεσα στους σοσιαλδημοκράτες και τους συντηρητικούς ή, για να το εκφράσουμε αλλιώς, ανάμεσα στην Κεντροαριστερά και την Κεντροδεξιά, αλλά

3. Εξάιρεση αποτελεί και πάλι η περίπτωση της Ισπανίας, όπου το συντηρητικό Λαϊκό Κόμμα του Αθνάρ εξακολουθεί και διατηρεί την πρωτοκαθεδρία στην πολιτική σκηνή, συνεχώς από τότε που διαδέχθηκε στην κυβέρνηση τους σοσιαλιστές του Γκονζάλες.

4. Για μια αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των ευρωεκλογών του Ιουνίου του 1999, βλ. Σ. Ευσταθόπουλος, «Οι ευρωεκλογές στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1999, σ. 114-143.

μια περισσότερο θεμελιακή διάκριση, εκείνη ανάμεσα στις περισσότερο συλλογικές (collectivism) και τις περισσότερο ατομικιστικές (individualism) πολιτικές. Με άλλα λόγια, ενώ στην προ του 1979 πολιτική σκηνή –και κυρίως τις δεκαετίες του '50 και του '60– ο πολιτικός διάλογος κυριαρχούνταν και καθορίζονταν από το αν θα έπρεπε να εφαρμοστούν αργές και προσεκτικές ή γρήγορες και ριζοσπαστικές κεντσιανές πολιτικές, σήμερα η συζήτηση επικεντρώνεται στη διάκριση ανάμεσα στην ανάγκη εφαρμογής περισσότερο αργών και προσεκτικών ή αντίθετα περισσότερο ραγδαίων και άμεσων ατομικιστικών πολιτικών.⁵ Έτσι, ενώ πριν από το 1979 η πολιτική-κομματική κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατών συνοδευόταν από μια αντίστοιχη κυριαρχία κεντσιανών πολιτικών στο ιδεολογικό επίπεδο, σήμερα αυτή η ίδια πολιτική-κομματική κυριαρχία, χωρίς να έχει αποκηρύξει και εγκαταλείψει τις ιδεολογικές της ρίζες, έχει πάντως στραφεί και υιοθετήσει σε σημαντικό βαθμό κάποιες από τις ιδέες και τις αρχές του φιλελεύθερου συντηρητικού χώρου, της κεντροδεξιάς ιδεολογίας.

Στην Ελλάδα, η παραπάνω εικόνα αντανακλάται εν μέρει, παρουσιάζονται όμως και σημαντικές διαφορές. Καταρχήν, λόγος για ομαλό πολιτικό βίο και λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών –επομένως και για συγκρίσεις με άλλες χώρες– μπορεί να γίνει μόνο μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974. Από τότε και μέχρι το 1981, για ιδιαίτερους κοινωνικούς και ιστορικούς λόγους, κυρίαρχο κόμμα στην πολιτική σκηνή είναι η συντηρητική Νέα Δημοκρατία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ενώ στο ιδεολογικό επίπεδο κυριαρχούν οι ιδέες της κομμουνιστικής αριστεράς και του σοσιαλιστικού ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου,⁶ κόμμα

5. Βλ. B. Girvin, «Introduction: Varieties of Conservatism», *ό.π.*, σ. 6.

6. Για την κυριαρχία των αριστερών ιδεών στη μεταπολίτευση, ο Γεώργιος Ράλλης δίνει την παρακάτω εξήγηση: «...ένα από τα χειρότερα τραύματα που προκάλεσε η χουντική δικτατορία είναι ότι για τους περισσότερους νέους ανθρώπους που αναπτύσσονταν ψυχολογικά εκείνη την περίοδο, ο αυταρχισμός, η καταπάτηση βασικών ελευθεριών και η απώλεια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ταυτίστηκαν αποκλειστικά με τη δικτατορική Δεξιά. Σαν προέκταση του γεγονότος αυτού (μια τόσο αυθαίρετη όσο όμως και αναπόφευκτη προέκταση), το αντίθετο όλων αυτών των αρνητικών, η πιο πολύτιμη απ' όλες τις αξίες, η ελευθερία, ταυτίστηκε με την κομμουνιστική Αριστερά». Αναφέρεται στο J. Loulis, «The Greek conservative movement in transition: From paternalism to neo-liberalism», στο *New Liberalism: The Future of Non-Collectivist Institutions in Europe and the U.S.*, Centre for Political Research and Information, International Symposium, Μάιος 1981, σ. 17.

το οποίο μετά από μια θεαματική ανοδική πορεία έγινε τελικά κυβέρνηση το 1981.⁷

Έχοντας υπόψη την εικόνα που πολύ αδρά περιγράψαμε παραπάνω αναφορικά με τις κυρίαρχες τάσεις στον διεθνή και τον ευρωπαϊκό χώρο, θα επιχειρήσουμε στο άρθρο αυτό, να παρακολουθήσουμε την πορεία της ελληνικής συντηρητικής παράταξης τις δεκαετίες του 1980 και, ιδιαίτερα, του 1990. Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί πρωτίστως γύρω από την ιδεολογική της ταυτότητα, τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες στηρίζεται για την άντληση ψήφων και, τέλος, την εκλογική της παρουσία στις διάφορες αναμετρήσεις. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις κοινωνικές και πολιτικοϊδεολογικές μεταβολές που παρατηρούνται στην ελληνική κοινωνία κατά τα τελευταία χρόνια, όπως τις αποτυπώνουν όλο και πιο έντονα οι διάφορες έρευνες και δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να αποτιμήσουμε το βαθμό στον οποίο η Ν.Δ. ανταποκρίνεται και παρακολουθεί τις μεταβολές τόσο στον ευρωπαϊκό όσο και στον ελληνικό χώρο, τη σχετική επιτυχία/αποτυχία του κόμματος να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην έκφραση των νέων τάσεων και απαιτήσεων του εκλογικού σώματος, καθώς και τις προοπτικές που διανοίγονται γι' αυτό ενόψει της νέας χιλιετίας, της πορείας της παγκοσμιοποίησης και της θέσης της χώρας μας στην Ενωμένη Ευρώπη.

2. 1981-2000: ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ, ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ Ν.Δ.

α. Δεκαετία του '80: η συντηρητική παράταξη στο περιθώριο

Η θριαμβευτική επιστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Ιούλιο του 1974, η αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών και η πρωτοφανής εκλογική πλειοψηφία της Ν.Δ. στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου εκείνου του χρόνου σήμαναν την απαρχή της κυριαρχίας

7. Όπως εύστοχα υποστηρίχτηκε λίγα χρόνια αργότερα: «Οι εκλογικές νίκες λοιπόν της Νέας Δημοκρατίας –και αυτό δυστυχώς δεν γίνεται ευρύτερα αντιληπτό στους χώρους της– δεν ήταν προϊόν της κυριαρχίας και επιβολής των φιλελεύθερων ιδεών επί των σοσιαλιστικών ιδεών [...] Έτσι η αριστερή ιδεολογική κυριαρχία των ετών 1974-1981 τελικά μετετράπη εντελώς φυσιολογικά σε πλήρη εκλογική κυριαρχία το 1981». Βλ. Γ. Λούλης, «Ν.Δ. και ιδεολογία: Πώς χάθηκε και πώς μπορεί να κερδηθεί η μάχη των ιδεών», *Επίκεντρα*, τχ. 34, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1983, σ. 26 και 27.

χίας της Ν.Δ. και, κυρίως, του αρχηγού της στην πολιτική σκηνή της χώρας. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε άλλες λεπτομέρειες, αρκεί να πούμε ότι το κύρος και η χαρισματική προσωπικότητα του ηγέτη της σε συνδυασμό με την ιστορική συγκυρία αρκούσαν για να μείνει η Ν.Δ. επί μία επταετία στην εξουσία χωρίς να χρειαστεί ούτε να διαμορφώσει μια σαφή ιδεολογική φυσιογνωμία ούτε και να αναπτύξει καμία ιδιαίτερη κομματική οργάνωση στα πρότυπα των δημοκρατικά οργανωμένων κομμάτων –του τότε– δυτικοευρωπαϊκού τύπου.⁸ Έτσι, όταν αποχώρησε από την ηγεσία της ο αρχηγός της (για να εκλεγεί το 1980 στο ύπατο πολιτειακό αξίωμα) και, ιδίως, όταν η Ν.Δ. υπό την ηγεσία του Γ. Ράλλη έχασε τις εκλογές από το ΠΑΣΟΚ ένα χρόνο αργότερα, το συντηρητικό κόμμα βρέθηκε ξαφνικά απροετοίμαστο για τον νέο του ρόλο και βυθίστηκε σε μια κρίση που θα το ταλανίζει από τότε, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό.

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή αυτού του άρθρου, η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίζεται, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, σαν μια περίοδος κυριαρχίας των συντηρητικών κομμάτων αφενός, και της ιδεολογίας του νεοφιλελευθερισμού, αφετέρου. Στην Ελλάδα, αντίθετα, το ΠΑΣΟΚ κερδίζει δύο συνεχόμενες τετραετίες και βρίσκεται στην εξουσία, ενώ στο χώρο των ιδεών σημειώνεται μια σταδιακή υποχώρηση από τις ακραίες αριστερές και σοσιαλιστικές διακηρύξεις της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου προς περισσότερο πραγματιστικές και μετριοπαθείς θέσεις, που πάντως κάθε άλλο παρά νεοφιλελεύθερες μπορούν να χαρακτηριστούν. Έτσι, από τις μάλλον απλουστευτικές διακηρύξεις του τύπου «κοινωνικοποίηση του χρηματοδοτικού συστήματος στο σύνολό του»⁹ ή «ακύρωση των διεθνών συμβάσεων και συμφωνιών που έχουν οδηγήσει την Ελλάδα σε οικονομική, πολιτική και στρατιωτική εξάρτηση από τα μονοπωλιακά συγκροτήματα της Δύσης και ιδιαίτερα του αμερικανικού

8. Για την περίοδο της μεταπολίτευσης (1974-1981) υπάρχουν, γενικά, εκτενέστατες αναφορές. Όσον αφορά ειδικότερα τη Ν.Δ. και τα χαρακτηριστικά της, ο αναγνώστης μπορεί, μεταξύ άλλων, να ανατρέξει στις μελέτες των Ε.Γ. Alexakis, *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, LSE, Νοέμβριος 1993, και Τ.Σ. Pappas, *The Making of Party Democracy in Greece*, διδακτορική διατριβή, Yale University, 1995.

9. Βλ. Ιδρυτική Διακήρυξη 3ης Σεπτεμβρίου 1974 του ΠΑΣΟΚ στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 337-343.

νικού ιμπεριαλισμού»¹⁰ κλπ., το κέντρο βάρους τώρα μετατίθεται προς μία περισσότερο ρεαλιστική αντιμετώπιση τόσο των εσωτερικών προβλημάτων όσο και των διεθνών σχέσεων της χώρας. Έτσι γίνεται λόγος, π.χ., για δικαιότερη αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος, για εύρυθμη λειτουργία του κράτους πρόνοιας, και για επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων της χώρας με την Ευρώπη και τις ΗΠΑ με στόχο την περισσότερο εξισορροπημένη κατανομή των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτές.

Από την άλλη μεριά, και ενώ στην Ευρώπη έχουν αρχίσει να προχωρούν οι ιδιωτικοποιήσεις, να περικόπτονται οι δημόσιες δαπάνες και να μειώνεται το κράτος πρόνοιας, στην Ελλάδα η Ν.Δ. όχι μόνο αδυνατεί εντελώς να παρακολουθήσει τις εξελίξεις αλλά κινείται και προς την αντίθετη κατεύθυνση.¹¹ Αφού έχει αλλάξει τον αρχηγό της προχωρεί προς την υιοθέτηση ακόμα περισσότερο συντηρητικών θέσεων, εξαπολύοντας ταυτόχρονα μια πολεμική εναντίον του ΠΑΣΟΚ η οποία ελάχιστα ηχεί πειστική, αφού το τελευταίο έχει ήδη μετακινηθεί, όπως είπαμε, προς μετριοπαθέστερες θέσεις. Επιπλέον, την ήττα στις εθνικές εκλογές ακολουθούν αλεπάλληλες ήττες και στις δημοτικές εκλογές του 1982 αλλά και στις ευρωεκλογές του 1984, βυθίζοντας τη Ν.Δ. ακόμα περισσότερο στην κρίση και το πολιτικό περιθώριο.¹²

Η πρώτη προσπάθεια ανάκαμψης και εξόδου από την κρίση σημειώνεται μετά την ανάληψη της ηγεσίας της Ν.Δ. από τον Κ. Μητσοτάκη, και ιδίως μετά τη δημοσίευση στις 3 Φεβρουαρίου 1985 ενός ιδεολογικού маниφέστου που έμεινε γνωστό ως «Μια νέα πρόταση ελευθερίας».¹³ Η πεμπτοσύνη του κειμένου αυτού ήταν, με δυο λόγια, αφενός λιγότερο κράτος και περισσότερη οικονομία της αγο-

10. Στο ίδιο.

11. Για τα εσωτερικά του κόμματος εκείνη την περίοδο, σημαντικές μαρτυρίες μπορεί κανείς να βρει σε αρχικά βιβλία του Γ. Ράλλη, και ιδίως στο *Ωρες Ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.

12. Στις εθνικές εκλογές του 1981, η Ν.Δ. πήρε το 35,87%· στις ευρωεκλογές που διεξήχθησαν ταυτόχρονα το 31,53% ενώ στις ευρωεκλογές του 1984 το 38,05% (τα αντίστοιχα ποσοστά για το ΠΑΣΟΚ είναι 48,07%, 40,29% και 41,58%).

13. Για μια λεπτομερειακή παρουσίαση και ανάλυση αυτού του маниφέστου, βλ. Γ. Λομβέρδος, «Μια νέα πρόταση ελευθερίας»: Η φιλελεύθερη φυσιογνωμία της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 44-50· Κ. Χρησιτίδης, «Η ιδεολογική διακήρυξη της Ν.Δ.: Ένα εμπνευσμένο κείμενο», *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 51-57· E.G. Alexakis, *Conservatives and Ideology: The Case of the New Democracy Party in Greece, 1974-1998*, CPR, Paper 2, Αθήνα 1998.

ράς, αφετέρου μεγαλύτερη οικονομική ελευθερία και δυνατότητα προσωπικής επιλογής για τον πολίτη. Ήταν η πρώτη προσπάθεια της Ν.Δ. να παρακολουθήσει τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, αλλά και να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στον καθορισμό της πολιτικής ατζέντας και την επιθετική πρωτοβουλία στη μάχη των ιδεών. Όπως ενθουσιωδώς υποστήριξε αργότερα ένα γνωστό στέλεχος της:

«Αυτό είναι, κατά τη γνώμη μου, το πιο σημαντικό πολιτικό κείμενο που έχει εκδώσει η Ν.Δ. στη δεκαπενταετή ιστορία της, διότι δημιούργησε μια τάση προς συγκεκριμένη κατεύθυνση, άλλο αν αυτή τηρείται στην πολιτική πρακτική [...] Το μανιφέστο ήταν ένα καθαρά δομημένο και με τη σωστή σειρά αρχών φιλελεύθερο κείμενο, το πρώτο του είδους του στην Ελλάδα» (η έμφαση στο πρωτότυπο).¹⁴

Η υιοθέτηση των φιλελεύθερων αρχών έβγαλε μεν τη Ν.Δ. από την αμυντική ιδεολογική της απομόνωση και της προσέδωσε τότε μια πιο σύγχρονη πολιτική ταυτότητα, αυτό όμως ταυτόχρονα δεν σήμαινε και ότι όλα τα μέλη και οι βουλευτές της συμμερίζονταν τις νέες αρχές. Διέκρινε κανείς ακόμη αρκετή σύγχυση, διότι στον φιλελευθερισμό –ως περιεχόμενο– δεν δινόταν η ίδια σημασία από όλους στη Ν.Δ., συγχρόνως δε στην πραγματικότητα σημαντική μάζα στελεχών και οπαδών της εξακολουθούσε να είναι βαθιά συντηρητική. Αυτό επιβεβαιώθηκε στο δεύτερο συνέδριο του κόμματος (το οποίο διεξήχθη μεταξύ 14 και 16 Φεβρουαρίου 1986, στη σκιά μιας ακόμα εκλογικής ήττας στις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 1985¹⁵) στο οποίο, χωρίς να εγκαταλειφθεί πλήρως αυτή η φιλελεύθερη ιδεολογική διακήρυξη, επιχειρήθηκε μια επιστροφή στις καραμανλικές ρίζες του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού», η οποία χαρακτηρίστηκε από μερικούς ως ιδεολογική υποχώρηση ή, από άλλους, ως μια τακτική παραχώρηση στην παλιά φρουρά της Ν.Δ.¹⁶

14. Βλ. Δ.Κ. Κατσούδας, «Συντηρητισμός και/ή φιλελευθερισμός; Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, σ. 227.

15. Η Ν.Δ. έλαβε το 40,84% των ψήφων έναντι του 45,82% του ΠΑΣΟΚ.

16. Βλ. D. Katsoudas, «The conservative movement and New Democracy: From past to present», στο K. Featherstone - D.K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, σ. 85-111· Κ. Χρηστίδης, «Πόσο φιλελεύθερη είναι η οικονομική πολιτική της Ν.Δ.», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 5, Άνοιξη 1989, σ. 112-118.

Χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία των θετικών βημάτων και της προόδου που σημείωσε η Ν.Δ. τόσο όσον αφορά την άρθρωση του ιδεολογικού της λόγου όσο και τη δημοκρατική της οργάνωση στο δεύτερο μισό της δεκαετίας που εξετάζουμε, πρέπει νομίζουμε να γίνει δεκτό ότι η –έστω και σύντομη– επιστροφή της στην κυβερνητική εξουσία την περίοδο 1990-1993 δεν θα συνέβαινε χωρίς την έκρηξη που προκάλεσε το τεράστιο πολιτικοοικονομικό σκάνδαλο ιδιοκτήτη ιδιωτικής τράπεζας που αποκαλύφθηκε στα τέλη της περιόδου αυτής, η εμπλοκή ηγετικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ σε αυτό, καθώς και η κλονισμένη υγεία του ηγέτη του Ανδρέα Παπανδρέου. Με άλλα λόγια, ήταν το ΠΑΣΟΚ που έχασε τις εκλογές του Ιουνίου και του Νοεμβρίου του 1989, καθώς και εκείνες του Απριλίου του 1990, και όχι η Ν.Δ. που τις κέρδισε.¹⁷ Αυτό δεν θα αργούσε να αποδειχθεί στη συνέχεια: η Ν.Δ. αναλάμβανε κυβερνητικά καθήκοντα χωρίς να έχει λύσει σημαντικά εσωκομματικά της προβλήματα, τόσο σε σχέση με την ύπαρξη συγκεκριμένων και σαφών ιδεολογικών αρχών και την ενιαία ιδεολογική της έκφραση, όσο και σε σχέση με τις προγραμματικές πολιτικές της δεσμεύσεις. Έτσι, η κρίση που σοβούσε στους κόλπους της ήδη από το 1981 έμελλε να αναζωπυρωθεί και να επηρεάσει αρνητικά την αξιοπιστία, τη σοβαρότητα και, γενικότερα, την ίδια την ιδεολογική και πολιτική της ταυτότητα.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να προσθέσουμε παρενθετικά το εξής: ήδη από το 1985 έχουν αρχίσει να συντελούνται στην ελληνική κοινωνία μεταβολές ιδίως αναφορικά με αυτό που αποκαλείται «πολιτική κουλτούρα», αλλά και όσον αφορά την εκλογική βάση τουλάχιστον των δύο μεγάλων κομμάτων (θα αναφερθούμε διεξοδικά στο θέμα αυτό στη συνέχεια). Οι μεταβολές αυτές δεν είναι τότε ακόμη εμφανείς, και δείχνουν να συντελούνται υπόγεια, ίσως επειδή στο προσκήνιο κυριαρχούσε ακόμη ο κεντροαριστερός πολιτικός λόγος αρχικά και στη συνέχεια, οι όποιες μεταβολές στην πολιτική κουλτούρα και την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής βάσης των κομμάτων βρέθηκαν σε δεύτερο πλάνο –αν δεν αγνοήθηκαν παντελώς– εξαιτίας της τεράστιας αναταραχής που προκάλεσε η έκρηξη του προαναφερθέντος πολιτικοοικονομικού σκανδάλου. Στην επιφάνεια εμφανίζονται καθαρά αρκετά

17. Τα ποσοστά για τη Ν.Δ. ήταν 44,25% τον Ιούνιο 1989, 46,19% το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου και 46,89% τον Απρίλιο του 1990 (για το ΠΑΣΟΚ 39,15%, 40,67% και 38,61% αντίστοιχα).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αστική, ημιαστική και αγροτική ψήφος για τη Ν.Δ. (%)
 στις εκλογές του 1977, 1981, 1985, 1989 (Ιούνιος), 1989 (Νοέμβριος)
 (σε παρενθέσεις στοιχεία για το ΠΑΣΟΚ)

Περιοχές	1977	1981	1985	1989 Ιούνιος	1989 Νοέμβριος
Αστικές	43,36 (25,25)	30,90 (48,20)	38,70 (44,90)	42,70 (36,40)	44,24 (39,19)
Ημιαστικές	41,18 (26,27)	39,30 (46,70)	43,30 (44,90)	46,30 (39,50)	48,21 (40,39)
Αγροτικές	41,15 (24,59)	39,60 (48,40)	42,20 (47,00)	45,30 (41,70)	47,54 (42,24)
Επιχορήγηση	41,84 (25,34)	35,87 (48,07)	40,84 (45,82)	44,25 (39,15)	46,19 (40,67)

Πηγή: Επίκεντρα, τχ. 1, Μάρτ.-Απρ. 1978, σ. 12-21· τχ. 22, Σεπτ.-Οκτ. 1981, σ. 4-72· τχ. 44, Μάιος-Ιούν. 1985, σ. 4-71· τχ. 58, αγρο-
 νόλογγο, σ. 5-59· τχ. 60, Δεχ. 1989, σ. 6-63, και τχ. 62, Ιούν. 1990, σ. 11-90.

χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Πάντως, όσον αφορά τη σύνθεση των κοινωνικών στρωμάτων από τα οποία αντλούσε ψήφους η Ν.Δ. την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, οι πίνακες που παρατίθενται είναι νομίζουμε αρκετά διαφωτιστικοί.¹⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Κοινωνικοοικονομική σύνθεση των ψηφοφόρων της Ν.Δ. (%)
στις εκλογές του 1977, 1981, 1985 και στις ευρωεκλογές του 1984
(σε παρενθέσεις στοιχεία για το ΠΑΣΟΚ)*

Κοινων. ομάδες ^α	1977	1981	1984	1985 ^β
A/B	46,9 (24,8)	25,0 (37,0)	43,7 (27,8)	65,3 (19,9)
Γ ₁	46,3 (26,9)	24,0 (39,0)	27,9 (38,9)	39,8 (38,5)
Γ ₂	46,5 (25,8)	28,0 (39,5)	37,9 (38,5)	39,9 (37,3)
Δ/Ε	36,8 (31,9)	18,0 (39,0)	31,3 (39,3)	32,1 (42,7)

α. A/B: υψηλές και ανώτερες τάξεις, Γ₁: μεσαία τάξη, Γ₂: ειδικευμένοι εργάτες, Δ/Ε: ημι-ειδικευμένοι/ανειδίκευτοι εργάτες.

β. Τα στοιχεία για το 1985 βασίζονται σε δημοσκοπήσεις για πρόθεση ψήφου που διεξήχθη από το ΚΠΕΕ λίγο πριν από τις εκλογές.

Πηγή: *Επίκεντρα*, τχ. 1, Μάρτ.-Απρ. 1978, σ. 12-21· τχ. 22, Σεπτ.-Οκτ. 1981, σ. 4-72· τχ. 44, Μάιος-Ιούν. 1985, σ. 4-71, και τχ. 58, αχρονολόγητο, σ. 5-59.

Όσον αφορά την κατανομή της ψήφου ανά αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, φαίνεται ότι η Ν.Δ. —η οποία στις εκλογές του 1974 είχε πάρει στα μεγάλα αστικά κέντρα 54,83%, στις ημιαστικές περιοχές 52,15% και στις αγροτικές το 56,62%— συνέχισε να παίρνει ελαφρώς υψηλότερα ποσοστά στις δύο τελευταίες σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές αναμετρήσεις (με την εξαίρεση των εκλογών του 1977, εξαιτίας της εντυπωσιακής τότε εκλογικής παρουσίας της άκρας Δεξιάς που κατέβηκε ανεξάρτητη και απορρόφησε τον κύριο όγκο των ψήφων στις περιοχές αυτές). Όμως το κόμμα

18. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται στους πίνακες αυτούς έχουν ληφθεί από ειδικές εκδόσεις-αφιερώματα του περιοδικού *Επίκεντρα* που εκδίδει το ΚΠΕΕ. Για αυτό το Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης, βλ. μεταξύ άλλων Δ. Μάρκου, «ΚΠΕΕ: Μια φάμπρικα ιδεολογίας της Δεξιάς», *Αντί*, τχ. 58, Περίοδος Β', 13 Νοεμβρίου 1976, σ. 8-10· Φ. Στράτος (πρώην πρόεδρος του ΚΠΕΕ), συνέντευξη στην *Πολιτική Εποπτεία*, τχ. 114, Ιουλ.-Αύγ. 1986, σ. 3-7.

καρπώνεται και ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό της αστικής ψήφου, το οποίο κυμαίνεται από το χαμηλότερο 30,9% του 1981 στο υψηλότερο 44,24% του Νοεμβρίου του 1989. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για το ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 1989, ενώ η εκλογική του παρουσία μέχρι τότε φαίνεται να διαμορφώνεται από μια κάπως περισσότερη ισομερή κατανομή των ψήφων στις διαφορετικές αυτές τρεις περιοχές.

Σε σχέση τώρα με την κοινωνική και οικονομική σύνθεση των ψηφοφόρων της Ν.Δ., η εικόνα που σχηματίζει κανείς από τα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 2 είναι πολύ σαφής και χαρακτηριστική. Σε όλες τις περιπτώσεις, η Ν.Δ. προσελκύει πολύ περισσότερους ψηφοφόρους από τις ανώτερες και ανώτατες κοινωνικές τάξεις, ενώ και ένας σημαντικός αριθμός οπαδών της –λιγότερος όμως από αυτόν του ΠΑΣΟΚ– προέρχεται από τις μεσαίες και χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες (Γ_1 και Γ_2 στον Πίνακα 2). Αυτή η κατάσταση παγιώνεται περαιτέρω λίγο πριν από τις εκλογές του 1985, όταν οι κοινωνικές ομάδες Α/Β και Δ/Ε τείνουν στην πλειοψηφία τους να προτιμούν αντίστοιχα το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ., ενώ τα δύο κόμματα σχεδόν μοιράζονται την ψήφο των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι σε όλες τις εκλογές μετά το 1974, οι νεότεροι στην ηλικία και οι ανώτερου μορφωτικού επιπέδου ψηφοφόροι τείνουν, γενικότερα, να προτιμούν το ΠΑΣΟΚ, ενώ η Ν.Δ. προσελκύει την πλειοψηφία των μεγαλύτερων και λιγότερο μορφωμένων γενεών. Τέλος, δεν υπάρχει ουσιώδης διαφοροποίηση στην ψήφο κατά φύλο, αφού άνδρες και γυναίκες ψηφίζουν εξίσου τόσο τη Ν.Δ. όσο και το ΠΑΣΟΚ (με τις τελευταίες να υπερτερούν αριθμητικά και στις δύο περιπτώσεις (όπως άλλωστε και σε όλο το εκλογικό σώμα συνολικά).

β. Δεκαετία του '90: επιστροφή στην εξουσία αλλά και υποτροπή της κρίσης της Ν.Δ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η δεκαετία του 1990 σήμανε, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, την κυριαρχία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, τα οποία διαδέχονταν στις κυβερνήσεις τα συντηρητικά που είχαν πρωταγωνιστήσει την προηγούμενη δεκαετία. Ήδη όμως οι σοσιαλδημοκράτες είχαν υιοθετήσει και ενσωματώσει στα προγράμματά τους πολλές από τις θέσεις και τις πολιτικές των συντηρητικών, με αποτέλεσμα το κέντρο βάρους στο ιδεολογικό επίπεδο να

τείνει προς περισσότερο φιλελεύθερες και κεντροδεξιές επιλογές. Στην Ελλάδα, η περίοδος αυτή ξεκίνησε με την επιστροφή της Ν.Δ. στην κυβέρνηση, η οποία προήλθε όχι τόσο από μια ξεχωριστή δυναμική που είχε δημιουργήσει η ίδια (όντας για μια μακρά περίοδο στην αντιπολίτευση) όσο από τα σφάλματα του αντίπαλου κόμματος και των αδυναμιών της ηγεσίας του.

Μπορεί η κυβερνητική πλειοψηφία της Ν.Δ. να ήταν οριακή, από την άλλη όμως πλευρά το πολιτικό κλίμα, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, ευνοούσε τις αλλαγές και τις μεταρρυθμίσεις εκείνες που θα αποσκοπούσαν τόσο στην κάθαρση της πολιτικής ζωής της χώρας όσο και στο να τεθεί η τελευταία σε μια τροχιά ευρωπαϊκής πορείας ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Σύμφωνα και με την ιδεολογική διακήρυξη της 3ης Φεβρουαρίου 1985, αλλά και με το λεπτομερές κυβερνητικό πρόγραμμα που είχε εκπονήσει η αρμόδια κοιμματική γραμματεία μετά το δεύτερο συνέδριο και που βασιζόταν στις γενικές κατευθύνσεις της εν λόγω διακήρυξης,¹⁹ η Ν.Δ. υποσχόταν να κινηθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Έτσι, ιδίως σε σχέση με τον δημόσιο τομέα, το κόμμα επαγγελλόταν τον περιορισμό των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του κράτους, τη μείωση των δημοσίων υπαλλήλων και των δημοσίων δαπανών και ταυτόχρονα τη βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών. Πράγματι, αμέσως μόλις ανέλαβε την εξουσία ίδρυσε μια ειδική επιτροπή, αποστολή της οποίας ήταν να αποφασίσει ποιες από τις κρατικές επιχειρήσεις ήταν προβληματικές προκειμένου να κλείσουν, και ποιες ήταν βιώσιμες και κερδοφόρες προκειμένου να ιδιωτικοποιηθούν.

Τα αποτελέσματα ήταν κάθε άλλο παρά εντυπωσιακά. Η κυβέρνηση της Ν.Δ. όχι μόνο δεν έκλεισε τις προβληματικές κρατικές επιχειρήσεις αλλά έκανε το αντίθετο, συγκεκριμένα προχώρησε στην ιδιωτικοποίηση μιας μη προβληματικής, της Επιχείρησης Αστικών Συγκοινωνιών (ΕΑΣ), δηλαδή των λεωφορείων της Αθήνας.²⁰ Επι-

19. Μετά το δεύτερο συνέδριο του 1986 δημιουργήθηκαν οκτώ ανεξάρτητες γραμματείες και οκτώ ειδικά γραφεία. Η γραμματεία που ήταν υπεύθυνη για την εκπόνηση του κυβερνητικού προγράμματος είχε επικεφαλής τον βουλευτή της Ν.Δ. Γ. Σουφλιά. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. E.G. Alexakis, *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, ό.π., κεφ. 4, τμήμα 3.3, και κεφ. 5, τμήματα 3.2 και 5.2.

20. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ΕΑΣ ιδιωτικοποιήθηκε μόνο αφού οι εργαζόμενοι σε αυτή απέρριψαν πρόταση της κυβέρνησης να απολυθεί ένας αριθμός τους έτσι ώστε να γίνει η επιχείρηση κερδοφόρα. Όπως σχολίασε τότε ένας ανα-

πλέον, ενώ με τα λόγια ισχυριζόταν ότι θα περιορίσει τις κρατικές παρεμβάσεις, στην πράξη δεσμεύτηκε να ιδρύσει την –εννοείται κρατική– Εταιρεία Φυσικού Αερίου και να προσλάβει για την επάνδρωσή της 6.000 ακόμα δημόσιους υπαλλήλους (αυξάνοντας έτσι τον συνολικό αριθμό τους κατά 1%). Όπως εύλογα αναμενόταν, ούτε η παραγωγικότητα ούτε η λειτουργία ούτε οι παντοειδείς υπηρεσίες του δημόσιου τομέα βελτιώθηκαν στο ελάχιστο, αν και οι δαπάνες γι' αυτόν αυξάνονταν συνεχώς.²¹

Στον ιδιωτικό τομέα, η προτεινόμενη από τη Ν.Δ. ελεύθερη οικονομία της αγοράς παρέμεινε κενό γράμμα. Αντί να απελευθερώσει την αγορά, όπως είχε δεσμευτεί, η κυβέρνηση διατηρούσε το προηγούμενο καθεστώς, δηλαδή κρατούσε τις τιμές των ενοικίων και άλλων οικονομικών αγαθών υπό κυβερνητικό έλεγχο, και όχι μόνο δεν προχώρησε στην αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος, αλλά ψήφισε και ένα νόμο σύμφωνα με τον οποίο οι ιδιωτικές επιχειρήσεις εκαλούντο να πληρώσουν έναν επιπλέον φόρο επί των κερδών τους και δη αναδρομικά. Ακόμη, η πολιτική της στη σχέση ισοτιμίας της δραχμής με τα ξένα νομίσματα δεν ευνοούσε το εξαγωγικό εμπόριο, κι έτσι η «μεγάλη εκτίναξη» της οικονομίας δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Συμπερασματικά, οι κρατικοί έλεγχοι και οι παρεμβάσεις στην οικονομία αυξήθηκαν τόσο πολύ ώστε, όπως υποστήριξε και ένας γνωστός βιομήχανος:

«...η ελληνική οικονομία έχει τόσο έντονα παραμορφωθεί [...] ώστε αποκλείεται πια το κράτος ή ο δημόσιος τομέας στο ορατό

λειτουργία: «Το επιχείρημα που επαναλαμβάνουν συνεχώς οι αρμόδιοι υπουργοί προς τους απεργούς είναι το εξής: Δεχτείτε τα μέτρα της εξυγίανσης της επιχείρησης (απολύσεις κ.τ.λ.) αλλιώς θα σας ιδιωτικοποιήσουμε! Η ιδιωτικοποίηση μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται ένας μπαμπούλας στον οποίο θα δώσεις τα άτακτα παιδιά αν δεν φάνε το φαί τους!». Βλ. Κ. Χρηστίδης, «Ο μπαμπούλας!», *Τα Νέα*, 8 Αυγούστου 1992, σ. 10, καθώς επίσης και Π. Βουρλούμης, «Γιατί αποτυγχάνει η ιδιωτικοποίηση», *Επίκεντρα*, τχ. 67, Σεπτ. 1991, σ. 28, ο οποίος επιπλέον διαπιστώνει ότι «...η αντίδραση στην ιδιωτικοποίηση και την εν γένει απελευθέρωση της οικονομίας δεν προέρχεται κυρίως από την σοσιαλιστική αντιπολίτευση αλλά μέσα από τις ίδιες τις τάξεις της κυβέρνησης».

21. Βλ. Κ. Κόλμερ, «Ο ψευτοφιλελευθερισμός», *Επίκεντρα*, τχ. 65, Μάρ. 1991, σ. 41, ο οποίος επισημαίνει ότι: «...οι δημόσιες δαπάνες στον προϋπολογισμό του 1990 που είναι ο κατεξοχήν "Νεοδημοκρατικός", αυξάνονται κατά 25% και προσεγγίζουν τα 6 τρις. δρχ. ή περίπου το 50% του ΑΕΠ. Αυτό είναι το ρεκόρ όλων των εποχών!».

μέλλον να παίξουν ρόλο θετικό, πόσο μάλλον ρόλο ορθού προσανατολισμού της Οικονομίας».²²

Φαίνεται λοιπόν ότι ο κρατικός πατερναλισμός και οι παρεμβάσεις στην οικονομία συνέχισαν να αποτελούν παραδοσιακά χαρακτηριστικά της πολιτικής της Ν.Δ., ακόμα και κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90, αν και είχαν δημιουργηθεί ελπίδες και αναμενόταν ότι η νέα κυβέρνηση θα απελευθέρωνε την αγορά και θα περιόριζε το κράτος σε έναν ποιοτικά ανώτερο και απλώς ρυθμιστικό ρόλο. Η αποτυχία αυτή στην εσωτερική πολιτική δημιούργησε αρνητικό κλίμα το οποίο επιβαρύνθηκε ακόμη περισσότερο από κάποιους χειρισμούς στις διεθνείς σχέσεις της χώρας και, τελικά, οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης και τη νέα ήττα στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1993.²³

Ακολούθησε μια περίοδος «επιστροφής στις ρίζες» της παράταξης και στην ιδεολογία του ιδρυτή της, όταν τον Κ. Μητσotάκη διαδέχθηκε στην ηγεσία ο Μ. Έβερτ. Με έντονα στοιχεία λαϊκισμού και δημαγωγίας που θύμιζαν την προδικτατορική Δεξιά, το εγχείρημα είχε σαν αποτέλεσμα το τέρας του κόμματος στην αποϊδεολογικοποίηση και τον εμπειρισμό, απεδείχθη θνησιγενές και καταγράφηκε ως μια «...“κακή στιγμή” στη διαδικασία ιδεολογικής διαμόρφωσης του δεξιού πόλου».²⁴ Ενώ, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, συντελούνταν βαθύτατες μεταβολές στην ελληνική κοινωνία, η Ν.Δ. έμενε προσκολλημένη σε ένα νεκρό παρελθόν αδυ-

22. Βλ. Θ. Παπαλεξόπουλος, «Η οικονομική και νομισματική ένωση και η Ελλάς», *Επίκεντρα*, τχ. 64, Δεκ. 1990, σ. 67. Για παρόμοια επιχειρήματα, βλ. επίσης Γ. Μπήτρος, «Από την κρίση της οικονομίας στην κρίση και της οικονομικής πολιτικής», στο *ίδιο*, σ. 51, ο οποίος υποστηρίζει ότι γενικά η κυβέρνηση «...ήταν περισσότερο φιλελεύθερη στο πρόγραμμα και τις μετεκλογικές διακηρύξεις και λιγότερο στα έργα».

23. Αναφερόμαστε εδώ στη διαφωνία πρωθυπουργού-υπουργού των εξωτερικών για τους χειρισμούς στις σχέσεις με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Αρκεί να υπενθυμίσουμε μόνο ότι το γεγονός αυτό προκάλεσε κατά σειρά την απομάκρυνση του υπουργού, την παραίτησή του από το βουλευτικό αξίωμα, την ίδρυση της ΠΟΛΑΝ, την προσχώρηση άλλων δύο βουλευτών της Ν.Δ. στο νέο κόμμα και, τελικά, την πτώση της κυβέρνησης. Στις εκλογές που ακολούθησαν το ΠΑΣΟΚ επέστρεψε στη κυβέρνηση παίρνοντας το 46,88% των ψήφων έναντι του 39,30% της Ν.Δ.

24. Βλ. Γ. Μοσχονάς, «Ν.Δ. και “μεσαίος χώρος”», *Τα Νέα*, 15 Ιανουαρίου 1999, σ. 6, και Δ. Α. Σέϊτανιδης, *Τα αίτια της χρόνιας κρίσης στην ελληνική Κεντροδεξιά*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, ιδιαίτερα σ. 100-104.

νατώντας να παρακολουθήσει –πόσο μάλλον να προσαρμοστεί και να ανταποκριθεί– τις εξελίξεις. Έτσι ήρθε φυσιολογικά και η νέα εκλογική ήττα το 1996, με τη Ν.Δ. «...να χάνει την εκπροσώπηση μιας μερίδας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που κατείχε μέχρι σήμερα», και μάλιστα προς όφελος του ΠΑΣΟΚ.²⁵ Ενώ, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος:

«...αν η προδικτατορική ΕΡΕ μπορούσε να κυβερνήσει, έχοντας ως προνομιά εκλογικά ακροατήρια τους αγρότες, τις εύπορες νοικοκυρές και τους σχετικά υψηλοσυνταξιούχους, ωστόσο, τα ίδια αυτά στρώματα δεν παρέχουν πλέον καμία δυναμική για να κυβερνηθεί η Ελλάδα στις παραμονές του 21ου αιώνα».²⁶

Η παραπάνω εικόνα της χρόνιας κρίσης της Ν.Δ. και του μόνιμου εξοβελισμού της στα έδρανα της αντιπολίτευσης φάνηκε ότι θα μπορούσε να ανατραπεί, όταν στο τέταρτο συνέδριο του κόμματος –21-23 Μαρτίου 1997– εξελέγη έκτος κατά σειρά αρχηγός της ο ανιψιός του ιδρυτή της, Κ. Καραμανλής. Όντας σχετικά άφθαρτος (αλλά για τους πολιτικούς του αντιπάλους επίσης αδοκίμαστος), και αναλαμβάνοντας την ηγεσία σε νεαρότατη ηλικία (ήταν μόλις 41 ετών όταν εξελέγη αρχηγός) επιχείρησε από την αρχή να προσεγγίσει τον μεσαίο πολιτικό χώρο συνδυάζοντας προτάσεις τόσο νεοφιλελεύθερης (ως προς την ανάγκη, π.χ., ιδιωτικοποιήσεων και περιορισμού του κρατισμού) όσο και σοσιαλδημοκρατικής προέλευσης (π.χ. κράτος πρόνοιας, δικαιότερη φορολογία).²⁷ Προσπάθησε επίσης να προσδώσει στο κόμμα ένα περισσότερο σύγχρονο και νεανικό προφίλ, προωθώντας σε ανώτερες κομματικές θέσεις νέα και σχετικά άγνωστα, ως τότε, πολιτικά στελέχη. Οι προσπάθειές του αυτές δεν ήταν χωρίς κόστος, αφού αναγκάστηκε σε κάποιο βαθμό να συγκρουστεί με την παλαιά φρουρά του κόμματος, ενώ δε δίστασε ακόμη και να φτάσει ως τη

25. Βλ. Γ. Μαυρή, «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 191. Στις βουλευτικές εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου 1996, η Ν.Δ. πήρε το 38,12% των ψήφων έναντι 41,49% του ΠΑΣΟΚ.

26. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, «“Αποφασισμένοι” και “αναποφάσιστοι”»: Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 207.

27. Βλ. Γ. Μοσχονάς, ό.π.

διαγραφή αρκετών επώνυμων στελεχών της Ν.Δ. όταν διαφοροποιήθηκαν από την επίσημη κοιμματική γραμμή.²⁸

Οι αλλαγές που στο μεταξύ καταγράφονταν σχετικά με την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας σε συνδυασμό με τις μεταβολές στη σύνθεση των κοινωνικών στρωμάτων από τα οποία αντλούσε ψήφους η Ν.Δ. και τη γενικότερη πολιτική συγκυρία, έδωσαν την εντύπωση ότι σχηματιζόταν μια δυναμική που θα ευνοούσε εκλογικά τη Ν.Δ.²⁹ Προσωρινά, η τάση αυτή επιβεβαιώθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τόσο στις νομαρχιακές εκλογές του 1998 όσο και στις ευρωεκλογές του 1999, για να διαψευσθεί τελικά, έστω και οριακά, στις πρόσφατες βουλευτικές εκλογές της 9ης Απριλίου 2000.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΪΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '90

Η εικόνα της ελληνικής κοινωνίας που βαδίζει προς τον 21ο αιώνα θυμίζει όλο και λιγότερο εκείνη της εποχής της μεταπολίτευσης. Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομερείς καταγραφές των διαφορών, μπορούμε γενικότερα να πούμε πως τα οράματα, οι ιδέες και οι ελπίδες που κατέκλυζαν το πολιτικό σκηνικό αμέσως μετά την κατάρρευση της χούντας το 1974 έχουν σήμερα δώσει τη θέση τους σε περισσότερο πραγματιστικές και εντονότερα ατομικιστικές επιδιώξεις και προτεραιότητες. Με άλλα λόγια, και ίσως κάπως υπεργενικεύοντας, ο «κοινωνικός ιδεαλισμός» των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης αντικαθίσταται σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό από έναν «ατομικιστικό ρεαλισμό» (ή, πιο απαισιόδοξα, από έναν «ατομικιστικό αμοραλισμό»), ακολουθώντας τις αντίστοιχες τάσεις που ήταν κυρίαρχες –όπως ήδη έγινε λόγος– στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Η διαδικασία αυτή σε μεγάλο βαθμό υποβοηθείται, διαγράφεται εναργέστερα και κερδίζει γρηγορότερα έδαφος από το 1980 κι ύστερα, οπότε η χώρα εντάχθηκε πλήρως στην τότε ΕΟΚ,

28. Στις 3 Φεβρουαρίου 1998 διεγράφησαν οριστικά από τη Ν.Δ. ο Γ. Σουφλιάς (κύριος αντίπαλος του Καραμανλή για την ηγεσία του κόμματος στο συνέδριο σχεδόν ένα χρόνο νωρίτερα), ο Σ. Μάνος και ο Β. Κοντογιαννόπουλος, ενώ με προσωρινή διαγραφή ενός χρόνου τιμωρήθηκαν και οι βουλευτές Ν. Κάκκαλος, Α. Παπαληγούρας και Π. Τατούλης.

29. Βλ. μεταξύ άλλων Γ. Λούλης, «Το νέο πολιτικό τοπίο: Νέα δεδομένα, νέα δυναμική», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, ιδιαίτερα σ. 33-34.

σήμερα Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν λάβει κανείς υπόψη του και την παράλληλη πορεία εξορθολογισμού και εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, τότε ο γενικότερος κοινωνικός και πολιτικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας θυμίζει αυτό που ο Μαξ Βέμπερ διακρίνει ως συνέπεια της καπιταλιστικής οργάνωσης και της γραφειοκρατικοποίησης των κοινωνιών και το οποίο αποκαλεί «απομάγευση του κόσμου» (*Die Entzauberung der Welt*).

Η ελληνική κοινωνία του σήμερα, λοιπόν, διαφέρει σημαντικά από εκείνη των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης, ενώ ο σύγχρονος μέσος Έλληνας, κυρίως όσον αφορά τις αντιλήψεις του, δεν έχει καμία σχέση με τον Έλληνα του 1980.³⁰ Όπως παρατηρεί ο Μ. Κεφαλογιάννης, ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους η Ν.Δ. έχασε τις βουλευτικές εκλογές του 1996 ήταν «η παντελής έλλειψη στρατηγικής προσέγγισης των νέων ψηφοφόρων, που το 1993 ήταν κάτω των 18 ετών (1996: ΠΑΣΟΚ 38,8% - Ν.Δ. 32,2%)»,³¹ ενώ άλλος ένας εξίσου σημαντικός λόγος ήταν ακριβώς «η παραγνώριση των αποτελεσμάτων του “κοινωνικού μετασχηματισμού” που επέτυχε το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1980».³² Κοινωνικός μετασχηματισμός που εν μέρει επιτεύχθηκε χάρη στην επιλεκτική κατανομή πόρων από την κρατική μηχανή σε κοινωνικές τάξεις και ομάδες φιλικά προσκείμενες στο κυβερνών κόμμα: πρόκειται γι' αυτό που αποκαλείται σύστημα της «γραφειοκρατικής πατρωνίας» και που χρησιμοποιήθηκε από το ΠΑΣΟΚ κυρίως στη δεύτερη κυβερνητική του θητεία.³³

Οι σημαντικότερες αλλαγές, πάντως, σχετίζονται με τις πολιτικές αντιλήψεις που κυριαρχούν σήμερα στην ελληνική κοινωνία, με αυτό δηλαδή που ονομάζεται πολιτική κουλτούρα. Αυτό έχει να κάνει τόσο με το ενδιαφέρον ή/και την αδιαφορία των πολιτών για την πολιτική όσο και με τις μεταβολές που συντελέστηκαν από τη μεταπολί-

30. Βλ. Γ. Λούλης, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, Σιδέρης, Αθήνα 1995, σ. 542.

31. Βλ. Μ. Κεφαλογιάννης, «Το εκλογικό αποτέλεσμα της 22/9/96 και το μέλλον», στα *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 13.

32. Στο ίδιο, σ. 13.

33. Βλ. Χ. Λυριντζής, «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 80. Για το σύστημα της «γραφειοκρατικής πατρωνίας», βλ. C. Lyrintzis, «Political parties in post-junta Greece: A case of “bureaucratic clientelism”?», στο *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, Απρίλιος 1984, σ. 99-118.

τευση και μετά στις πολιτικές αντιλήψεις του εκλογικού σώματος. Παρατηρούμε έτσι ότι, ενώ μέχρι και το 1985 η ελληνική πολιτική κουλτούρα χαρακτηριζόταν από τα υψηλότερα επίπεδα πολιτικοποίησης και ενδιαφέροντος για την πολιτική στη Νότια Ευρώπη, στις εκλογές του 1996 καταγράφεται μια πρωτοφανής απογοήτευση του εκλογικού σώματος για την πολιτική και τα κόμματα, ένα

«σύνδρομο πολιτικού και κομματικού κυνισμού [...] το 50% του εκλογικά ενήλικου πληθυσμού συνδυάζει μια έντονη στάση πολιτικής αποξένωσης, με παραστάσεις διαφθοράς στον δημόσιο χώρο και την πολιτική σφαίρα ή τα κόμματα».³⁴

Απόψεις του τύπου «όλοι τους ίδιοι είναι», «οι πολιτικοί είναι ανίκανοι, αναξιόπιστοι και αδιάφοροι», «σε όλα τα πολιτικά κόμματα υπάρχει διαφθορά» κλπ. καταγράφονται πλέον όλο και συχνότερα στις διάφορες δημοσκοπήσεις της κοινής γνώμης. Από την άλλη μεριά, αυτό που επίσης φαίνεται να αποκραυγαλώνεται στη δεκαετία του 1990 είναι η αύξηση του λεγόμενου «μεσαίου» πολιτικού χώρου και η αντίστοιχη εξασθένηση των άκρων του πολιτικού συνεχούς, ιδίως δε του αριστερού άκρου. Όπως παρατηρεί ο Λούλης, «η κοινή γνώμη [...] έχει μετακινηθεί δεξιότερα παρά ποτέ».³⁵ Ενώ δηλαδή πριν από το 1985 αυτός ο μεσαίος πολιτικός χώρος είχε το κέντρο βάρους του προς τα Αριστερά, σήμερα έχει μετακινηθεί δεξιότερα εξαιτίας της κυριαρχίας «δεξιόστροφων» ιδεών, κυρίως όσον αφορά οικονομικά ζητήματα (αποστασιοποίηση της κοινής γνώμης από τον κρατισμό) που είναι και τα πιο κρίσιμα εκλογικά.³⁶ Ακόμα, σύμφωνα με τον ίδιο αναλυτή,

«...η κοινή γνώμη χαρακτηρίζεται από μια τάση απο-πολιτικοποίησης και κυρίως απο-ιδεολογικοποίησης. Δεν είναι μόνον ό,τι τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί οι ρευστοί “κεντρικοί”, αλλά πρόσφατα αυξήθηκαν δραματικά και οι απολιτικοί ψηφοφόροι».³⁷ Τέλος, συνολικά, «...η κοινωνία έχει αλλάξει με ρυθμούς κατά πολύ ταχύτερους απ’ ό,τι έχουν αλλάξει οι πολιτικές

34. Βλ. Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής: Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 175.

35. Βλ. Γ. Λούλης, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, ό.π., σ. 548.

36. Στο ίδιο, σ. 550.

37. Στο ίδιο, σ. 560.

ελίτ. Και αυτό είναι ασφαλώς ένα από τα πιο σημαντικά αίτια της σημερινής κρίσης, καθώς οι ελίτ έχουν μείνει στην οπισθοφυλακή της κοινωνίας».³⁸

Αυτό είναι σε αδρές γραμμές το πολιτικό τοπίο όπως διαμορφώνεται σήμερα, και σε αυτό το πλαίσιο γίνεται τελευταία λόγος για την κρίση του κομματικού συστήματος ή, γενικότερα, για την κρίση της πολιτικής. Χωρίς να μπορούμε στη συζήτηση για το πού οφείλεται αυτή η κρίση και πώς μπορεί καλύτερα να αντιμετωπιστεί,³⁹ ας περάσουμε τώρα στις μεταβολές που αφορούν την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής βάσης της Ν.Δ.

Ήδη από τις νομαρχιακές εκλογές της 11ης-18ης Οκτωβρίου 1998, όταν η Ν.Δ. σημειώνει την πρώτη της εκλογική νίκη απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, διαπιστώνεται ότι

«...η Ν.Δ. εμφανίζει (όπως δείχνουν οι δημοσκοπήσεις) διαταξική απήχηση και άνοδο σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Πιο κρίσιμη και εμφανής είναι η άνοδος της στα μεσαία στρώματα, ενώ ανοδική είναι η τάση της και στα λαϊκά στρώματα, όπου το 1996 εντοπίσθηκε η δύναμή της. Στα υψηλά εισοδήματα έχει κέρδη, αλλά ο κ. Σημίτης διατηρεί μεγάλο τμήμα των κερδών του 1996» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴⁰

Αυτή η άνοδος της απήχησης της Ν.Δ. στα μεσαία και τα λαϊκά στρώματα αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι ένας από τους λόγους που το ΠΑΣΟΚ είχε κερδίσει τις βουλευτικές εκλογές του 1996 ήταν ότι είχε κυριαρχήσει «...της Ν.Δ., στα μεσαία στρώματα (που, παγίως, από το 1981, δίνουν την εκλογική νίκη)» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴¹

Οι τάσεις αυτές επανεμφανίζονται και στις ευρωεκλογές της 13ης Ιουνίου 1999, οπότε η Ν.Δ. σημειώνει άλλη μια εκλογική νίκη (36% έναντι 32,92% του ΠΑΣΟΚ). Όπως και στις νομαρχιακές εκλογές οκτώ μήνες νωρίτερα, η Ν.Δ. κέρδισε τη μάχη στα μεσαία

38. Στο ίδιο, σ. 542.

39. Γι' αυτό το ζήτημα, βλ. Χ. Λυριντζής, «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού», *ό.π.*, και Γ. Λούλης, *στο ίδιο*.

40. Βλ. Θ. Μανωλόπουλος - Γ. Λούλης, «Εκλογική συμπεριφορά στις νομαρχιακές εκλογές: Δέκα επισημάνσεις», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, σ. 116.

41. Βλ. Γ. Λούλης, «Οι ευρωεκλογές σε επίπεδο στρατηγικής: Τι έκρινε τη μάχη ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 11.

και τα λαϊκά στρώματα, ενώ σημείωσε απώλειες στα υψηλά εισοδήματα και τις ανώτερες και ανώτατες κοινωνικές κατηγορίες.⁴² Αντίθετα το ΠΑΣΟΚ υπέστη καθίζηση, που θεωρήθηκε σαν το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας κοινωνικής αποδιάρθρωσης της εκλογικής του βάσης, η οποία είχε καταγραφεί αρχικά στις νομαρχιακές εκλογές ενώ τώρα συνεχίστηκε και εντάθηκε.⁴³

Το μόνο ίσως αδύναμο σημείο στο οποίο έμενε να ισχυροποιηθεί η Ν.Δ. ώστε να εκμεταλλευθεί την ευνοϊκή εκλογική δυναμική και να πετύχει τον κύριο στόχο της –που δεν ήταν άλλος από τη νίκη και στις βουλευτικές εκλογές του Απριλίου 2000– ήταν

«...η χαμηλή επιρροή που διαθέτει στα περισσότερα δυναμικά τμήματα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας, ιδίως στο χώρο της μισθωτής εργασίας, των ανώτερων ελεύθερων επαγγελματιών αλλά και των επιχειρηματιών» (η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴⁴

Συμπερασματικά, πάντως, παρατηρούμε μια τάση κοινωνικής ομογενοποίησης της Ν.Δ., αντίστοιχη με εκείνη του ΠΑΣΟΚ, το οποίο ήδη μετά τις ευρωεκλογές, έτεινε ως προς τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά «να μετεξελιχθεί, κυριολεκτικά, σε μια “μικρογραφία” του εκλογικού σώματος».⁴⁵ Προς αυτήν την κατεύθυνση δείχνει να κινείται και η Ν.Δ., η οποία διαφέρει πλέον σημαντικά, όσον αφορά τη σύνθεση της εκλογικής της βάσης, από την εικόνα που παρουσίαζε την προηγούμενη δεκαετία, όπως δείχνουν τα στοιχεία των Πινάκων 1 και 2 παραπάνω.

Παρ’ όλα αυτά, η εκλογική δυναμική τελικά δεν ευνόησε τη Ν.Δ. και στις πρόσφατες εκλογές το κόμμα βελτίωσε μεν εντυπωσιακά το εκλογικό του ποσοστό, δεν κατάφερε όμως να κερδίσει το ΠΑΣΟΚ, το οποίο επίσης βελτιώθηκε και κέρδισε –έστω και ορια-

42. Στο ίδιο, σ. 24-25. Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και μια άλλη μελέτη, περισσότερο περιορισμένη γεωγραφικά: βλ. Θ. Μανωλόπουλος, «Η εκλογική συμπεριφορά στη Β’ Αθηνών: Η “κοινωνική διάσταση”», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 56-73.

43. Βλ. Γ. Μαυρή, «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάι.-Ιούν. 1999, σ. 33.

44. Στο ίδιο, σ. 41. Βλ. επίσης και Τ. Γεωργιάδης - Ν. Καραγάλιος, «Γιατί η πολιτική και εκλογική δυναμική ευνοεί τη Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 84-97.

45. Βλ. Γ. Μαυρή, «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, ό.π., σ. 35.

κά- άλλη μια κυβερνητική τετραετία.⁴⁶ Στο υπόλοιπο του άρθρου αυτού, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε κάποιες από τις αιτίες που εξηγούν τη χρόνια κρίση της Ν.Δ. και που της στέρησαν, για άλλη μια φορά, τη νίκη στις εκλογές και την επιστροφή της στην κυβερνητική εξουσία.

4. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ: Η «ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ ΠΤΕΡΝΑ» ΤΗΣ Ν.Δ.

Το πρώτο σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι, νομίζουμε, το εξής: η αύξηση του λεγόμενου μεσαίου πολιτικού χώρου και η ταυτόχρονη κλίση του προς τα δεξιά αποτελεί εκ πρώτης όψεως γεγονός θετικότερο για τη Ν.Δ. επειδή: α) είναι ο μεσαίος χώρος που κλίνοντας άλλοτε προς τη μία και άλλοτε προς την άλλη κατεύθυνση προσδιορίζει αποφασιστικά το ποιο κόμμα θα κυβερνήσει· β) αυτός ο χώρος βρίσκεται πλέον πάρα πολύ κοντά στις αρχές και τις αξίες που θεωρητικά προεβύει η Ν.Δ. Όμως, εάν αυτά τα δύο αρκούσαν από μόνα τους, τότε η Ν.Δ. θα ήταν από το 1985 και μετά κυβέρνηση, αφού αυτή η μεταστροφή της κοινής γνώμης παρατηρείται και καταγράφεται από τότε, πράγμα που βεβαίως δεν συμβαίνει. Επομένως χρειάζεται και κάτι ακόμη ώστε να κερδίσει η Ν.Δ. αυτόν τον μεσαίο χώρο, με άλλα λόγια να πείσει ότι εκτός από την ιδεολογική εγγύτητα –στη θεωρία– μπορεί και πρακτικά και αξιόπιστα να τον εκπροσωπήσει.

Φαίνεται, όμως, πως στην πραγματικότητα η παρουσίαση ενός ελκυστικού ιδεολογικού προγραμματικού προφίλ, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με την πολιτική και κοινωνική σύνθεση του εκλογικού σώματος, αποτελεί ακόμη ζητούμενο για τη Ν.Δ. Για τους λόγους που θα εκθέσουμε με συντομία αμέσως παρακάτω, πιστεύουμε ότι αυτό το κόμμα αντιμετωπίζει προβλήματα που σχετίζονται αφενός με το πραγματικό περιεχόμενο του ιδεολογικού του οπλοστασίου και αφετέρου με τη δυνατότητα αξιόπιστης πρακτικής εφαρμογής του.

Η κληρονομιά του ιδρυτή της Ν.Δ. όσον αφορά την ιδεολογική θωράκιση του κόμματος υπήρξε πολύ φτωχή. Η επταετία 1974-

46. Η Ν.Δ. αύξησε το ποσοστό της σε σχέση με τις βουλευτικές εκλογές του 1996 κατά 4,5 ποσοστιαίες μονάδες συγκεντρώνοντας το 42,73% των ψήφων. Αντίστοιχα, το ΠΑΣΟΚ αύξησε το δικό του κατά 2,3 ποσοστιαίες μονάδες και έφτασε το 43,79%.

1981 σημαδεύτηκε περισσότερο από το κύρος και τη χαρισματική προσωπικότητά του και πολύ λιγότερο από τις αρχές και τις ιδέες του αποκαλούμενου «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού». Όπως συνέβαινε τότε στην Ευρώπη, και στην Ελλάδα που εκείνη την περίοδο έβγαινε από μια επτάχρονη αυταρχική στρατιωτική δικτατορία κυριαρχούσαν οι αριστερές και οι σοσιαλιστικές ιδέες. Από την πλευρά του ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός αποδείχθηκε κενός λόγος, διότι ουδέποτε προσδιορίστηκε θετικά όσον αφορά το θεωρητικό του περιεχόμενο, ενώ πρακτικά (δηλαδή κατά τη διάρκεια της επταετούς κυβερνητικής θητείας της Ν.Δ.) δεν ήταν τίποτε άλλο από διαχειριστικός εμπειρισμός, και μάλιστα επαμφοτερίζων, ανάλογα με τη φύση των ζητημάτων που έπρεπε κάθε φορά να αντιμετωπιστούν. Έτσι, όταν αποχώρησε ο ιδρυτής, η Ν.Δ. εκτός από το ηγετικό είχε να αντιμετωπίσει –για πρώτη φορά– και ένα οργανωτικό και ιδεολογικό κενό.

Και ενώ θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχτεί πως η Ν.Δ. ανταποκρίθηκε με σχετική επιτυχία τόσο στην εκλογή νέου ηγέτη όσο και στην κομματική της ανάπτυξη και οργάνωση στα πρότυπα των σύγχρονων ευρωπαϊκών συντηρητικών κομμάτων, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και σε σχέση με τον πολιτικό της λόγο και την ιδεολογική της έκφραση. Όπως υποστηρίξαμε ήδη, η δεκαετία του 1980 σημαδεύτηκε από την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ στο πολιτικό-κομματικό επίπεδο και των σοσιαλιστικών και ευρύτερα κεντροαριστερών ιδεών και θέσεων στο ιδεολογικό, αντίθετα με την κατάσταση που διαμορφώθηκε στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Εξάλλου και αναλυτές που πρόσκεινται ιδεολογικά στη Ν.Δ. παραδέχονται απερίφραστα ότι

«...η Ν.Δ. ήταν σε διαρκή κρίση από το 1981 και ένα σύντομο (με μη ευτυχές τέλος) διάλειμμά της στην εξουσία δεν ήταν αρκετό για να συγκαλύψει την κρίση αυτή. Έτσι, απέτυχε ακόμη και να εκμεταλλευθεί την παγκόσμια κυριαρχία των φιλελευθέρων ιδεών στη δεκαετία του 1980. Ταυτόχρονα, δεν είναι, απλώς, ότι το ΠΑΣΟΚ κυβέρνησε, με εξαίρεση την περίοδο '90-'93, από το 1981 και εντεύθεν. Είναι ότι αυτό έδινε πάντα τον ιδεολογικό τόνο, με τις όποιες αναπροσαρμογές του» ((η έμφαση στο πρωτότυπο).⁴⁷

47. Βλ. Γ. Λούλης, «Το νέο πολιτικό τοπίο: Νέα δεδομένα, νέα δυναμική», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, ό.π., σ. 28.

Μια σειρά από γεγονότα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 έδωσαν την εντύπωση ότι το δυσμενές για τη Ν.Δ. κλίμα άρχισε να ανατρέπεται. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση του μεσαίου πολιτικού χώρου στο εκλογικό σώμα και η ταυτόχρονη κλίση του προς τα δεξιά, η ανάληψη της ηγεσίας του κόμματος από τον Κ. Καραμανλή τον νεότερο, η διεύθυνση της Ν.Δ. στα μεσαία και κατώτερα λαϊκά στρώματα που αποτελούσαν σχεδόν αποκλειστικά δεξαμενή ψήφων του ΠΑΣΟΚ και, τέλος, η εκλογική της ανάκαμψη στις νομαρχιακές εκλογές του 1998 και τις ευρωεκλογές του 1999, καλλιέργησαν στα στελέχη και τους οπαδούς της την εντύπωση ότι η τελική νίκη είναι πια κοντά. Κατά τη γνώμη μας, ένας από τους λόγους που η νίκη αυτή δεν ήρθε και η Ν.Δ. έχασε τις εκλογές του 2000 είναι ότι, στο ιδεολογικό επίπεδο, αντιμετωπίζει ακόμη έλλειμμα ιδεολογίας και πειστικής εναλλακτικής πρότασης για την ελληνική κοινωνία του αύριο. Παρά την προσπάθεια προσέγγισης του μεσαίου χώρου, η απόσταση που μένει να καλυφθεί μέχρι τη σαφή διατύπωση του τι ακριβώς είναι και τι θέλει η Ν.Δ. είναι ακόμη πολύ μεγάλη. Δεν αρκεί πλέον για ένα κόμμα να οριοθετείται ιδεολογικά με αρνητικό τρόπο, όπως έκανε μέχρι σήμερα (προδικατορικά: αντι-κομμουνισμός, μεταδικτατορικά: αντι-σοσιαλισμός, και σήμερα απλώς αντι-ΠΑΣΟΚ),⁴⁸ και φαίνεται ότι πέρασε πια η εποχή των χαρισματικών ηγετών που από μόνοι τους μπορούν και δημιουργούν τις προϋποθέσεις νίκης και πολιτικής κυριαρχίας. Αυτό το τελευταίο δεν φαίνεται να γίνεται κατανοητό από τα στελέχη και τους οπαδούς της Ν.Δ., αφού το πρώτο και τελευταίο πράγμα που επιδιώκουν μετά από κάθε πολιτική ήττα είναι η αλλαγή του αρχηγού, με την έννοια της αναζήτησης σωτήρα. Ακόμα και στο τελευταίο τακτικό, τέταρτο συνέδριο του κόμματος (21-23 Μαρτίου 1997), ακολούθηθηκε η αντίστροφη διαδικασία και πριν από κάθε άλλη συζήτηση προηγήθηκε η εκλογή αρχηγού.

48. Αξίζει στο σημείο αυτό να τονιστεί πως ακόμα και το Κέντρο Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης (ΚΠΕΕ) –που έπαιξε σημαντικό ρόλο ως «think tank» παραγωγής πολιτικής και ιδεολογίας για τη Ν.Δ., ιδίως από το 1985 και μετά όταν το κόμμα στράφηκε προς τον νεοφιλελευθερισμό– δεν ήταν εξαρχής, από την ίδρυσή του (αρχές του 1976), σαφώς και απερίφραστα προανατολισμένο προς αυτή την ιδεολογία. Όπως παραδέχεται ο Φ. Στράτος που χρημάτισε στο παρελθόν πρόεδρος του: «Όταν ξεκινήσαμε, στην Ελλάδα υπήρχαν μόνο μαρξισμός και αντιμαρξισμός [...] Καθώς προχωρούσε η εργασία των επιστημόνων μας, αρχίσαμε να μπαίνουμε σιγά-σιγά στη φιλοσοφία του Φιλελευθερισμού». Βλ. Φ. Στράτος, συνέντευξη στην *Πολιτική Εποπτεία*, τχ. 114, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 3-7.

Αντί να ερευνηθούν πρώτα τα αίτια της χρόνιας κρίσης του κόμματος, να συζητηθεί το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996 και να αναζητηθούν τα αίτια της ήττας, να αποδοθούν πιθανόν ευθύνες και, πάντως, πριν από την εκλογή, να ζητηθεί από τους υποψηφίους για την ηγεσία του κόμματος να πάρουν θέση και να δεσμευτούν σαφώς για κάθε ζήτημα που τέθηκε στο συνέδριο παρουσιάζοντας τις προτάσεις τους για τη Ν.Δ. που οραματίζονται, προηγήθηκαν μόνο οι –εν κενώ– εικοσάλεπτες ομιλίες των υποψηφίων προέδρων και την πρώτη μέρα κιόλας του συνεδρίου ολοκληρώθηκε η διαδικασία ανάδειξης νέου αρχηγού. Όσα επακολούθησαν απετέλεσαν απλώς τυπική διεκπεραίωση του συνεδρίου, αφού το μέγα ζήτημα στη Ν.Δ. φαίνεται να εξακολουθεί να είναι το πρόσωπο του αρχηγού της περισσότερο από κάθε τι άλλο.

Χάθηκε έτσι μια ακόμη ευκαιρία ουσιαστικού προβληματισμού για τη διατύπωση σαφών ιδεολογικών αρχών και πειστικής εναλλακτικής πρότασης για την ελληνική κοινωνία, η οποία, όπως σημειώσαμε ήδη, έχει αλλάξει αρκετά. Πέρα από τις μεταβολές στην κοινωνική διαστρωμάτωση που συνεπάγονται αντίστοιχες αλλαγές στον τρόπο ζωής, στις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων, πράγμα που ένα κόμμα οφείλει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη και να προσπαθεί να ανταποκριθεί και να εκφράζει, το μείζον χαρακτηριστικό στην περίπτωσή μας, ιδιαίτερα όσον αφορά την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα, είναι όπως καταγράφεται στις δημοσκοπήσεις η αδιαφορία και η μη ενασχόληση με τα κοινά. Όσοι πάντως εξακολουθούν και μετέχουν στην πολιτική διαδικασία –πολύ δε περισσότερο οι αμφιταλαντευόμενοι και αναποφάσιστοι ψηφοφόροι του μεσαίου χώρου– φαίνεται πως όλο και λιγότερο πείθονται με συνθήματα ή δελεάζονται με γενικόλογες, αφηρημένες υποσχέσεις. Το ζητούμενο στις μέρες μας φαίνεται όλο και πιο πολύ να επικεντρώνεται γύρω από σαφείς προγραμματικές δεσμεύσεις, συγκεκριμένες προτάσεις και πρακτικές λύσεις τόσο σε απλά καθημερινά όσο και σε πιο σύνθετα κοινωνικά προβλήματα. Και είναι σε αυτόν ακριβώς τον τομέα που, τουλάχιστον ως τώρα, η Ν.Δ. δεν έχει καταφέρει να απαντήσει ικανοποιητικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της συνεχιζόμενης ασάφειας γύρω από το τί ακριβώς εκφράζει και αντιπροσωπεύει η Ν.Δ. αποτελεί ο «προσδιορισμός του μεσαίου χώρου», όπως διατυπώθηκε μετά την εκλογική ήττα στο τελευταίο έκτακτο συνέδριο του κόμματος (9-11 Ιουνίου 2000):

«Ο μεσαιός χώρος: α) εκφράζει το άνοιγμα της Ν.Δ. σε ολόκληρη την κοινωνία· β) υπογραμμίζει τη βούληση για αγώνα ενίσχυσης της ποιότητας της δημοκρατίας· γ) σε αντίθεση με το Κέντρο που απέκλειε την Αριστερά και τη Δεξιά, ο μεσαιός χώρος δεν εισάγει μια καινούρια γεωγραφία και δεν σηματοδοτεί ιδεολογική κατεύθυνση· δ) απορρίπτει περιχαρκαώσεις και διακρίσεις· ε) υπογραμμίζει την έμφαση της πολιτικής της Ν.Δ. στην αντιμετώπιση των καθημερινών προβλημάτων του πολίτη, στ) εκφράζει το όραμα για μια κοινωνία αλληλεγγύης και ανθρωπιάς· ζ) θέτει ως πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς τα: μέτρο, μετριοπάθεια, σύνεση, σοβαρότητα, ήθος, σεβασμό στον πολίτη· η) θέτει ως βασική αρχή τη συνεννόηση, τη σύνθεση απόψεων και ιδεών, την προώθηση της εθνικής ενότητας και συνοχής, θ) σηματοδοτεί τη σταθερή θέση να απευθύνεται η Ν.Δ. σε όλους, Ελληνίδες και Έλληνες· ι) είναι ο χώρος σύγκλισης όλων των σύγχρονων ρευμάτων της κοινωνίας».⁴⁹

Κατά τη γνώμη μας, η ιδεολογική ασάφεια και η αοριστία που χαρακτηρίζει τον πολιτικό λόγο της Ν.Δ. ευθύνεται, σε μεγάλο βαθμό, για τις αντιφάσεις και τις ανακολουθίες που παρουσιάζει η εικόνα της προς τα έξω, και που, με τη σειρά της, επιδεινώνει το ιδεολογικό της έλλειμμα. Μάλιστα, το χαρακτηριστικό αυτό γνώρισμα δεν είναι πρόσφατο αλλά εντοπίζεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής της.

Καταρχήν, όσο ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός παρέμενε απροσδιόριστος και ασαφής, τόσο συχνότερα διάφορα στελέχη της Ν.Δ. έσπευδαν αυτόκλητα να τον εξειδικεύσουν, με αποτέλεσμα απλώς να επιτείνεται η σύγχυση γύρω από το περιεχόμενό του.⁵⁰ Αργότερα, όταν η Ν.Δ. στράφηκε προς το νεοφιλελευθερισμό και ιδίως όταν επανήλθε στην εξουσία την τριετία 1990-1993, ήταν τόσο έντονες οι διχογνωμίες γύρω από την ιδεολογία της και την πολιτική που έπρεπε να εφαρμόσει, ώστε δημιουργήθηκε στους κόλπους της μια ξεχωριστή ιδεολογική τάση, το «Φιλελεύθερο Φόρουμ», η οποία υπήρξε και η μόνη που αναγνωρίστηκε de facto στην

49. Βλ. αποφάσεις του συνεδρίου, αναφέρεται στο Γ. Μοσχονάς, «Ν.Δ. και Όσκαρ Ουάιλντ», *Τα Νέα*, 4 Ιουλίου 2000, σ. 6.

50. Έτσι άλλο περιεχόμενο του προσέδιδε ο Κ. Καλλίας, άλλο ο Ε. Αβέρωφ, άλλο ο Κ. Λάσκαρης, κλπ. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. E.G. Alexakis, *Conservatives and Ideology: The Case of the New Democracy Party in Greece, 1974-1998*, CPR, ό.π., ιδιαίτερα σ. 7-17.

ιστορία του κόμματος.⁵¹ Τέλος, στις μέρες μας, το πρόβλημα εξακολουθεί και υφίσταται, ιδίως σε σχέση με τον ακριβή προσδιορισμό του λεγόμενου μεσαίου χώρου αλλά και με τη διατύπωση συγκεκριμένων πολιτικών από μέρους της Ν.Δ., ώστε να ικανοποιηθούν τα κοινωνικά στρώματα που συγκαταλέγονται σε αυτόν και να πεισθούν οι εκλογείς να την ψηφίσουν. Με άλλα λόγια, για να βελτιωθεί η αξιοπιστία και οι προοπτικές επιστροφής της Ν.Δ. στην εξουσία θα πρέπει, χωρίς να χάσει τον πολυσυλλεκτικό της χαρακτήρα και τους διαύλους επικοινωνίας που έχει εγκαινιάσει με τα μεσαία και τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, να επιτύχει μια ενιαία ιδεολογική έκφραση των στελεχών της προς τα έξω, περιορίζοντας τις ακραίες τοποθετήσεις προς κάθε κατεύθυνση. Και αυτό διότι, παρά την κυριαρχία –στη δεκαετία που διανύουμε– ενός πραγματισμού και ρεαλισμού (αντίθετα με τις έντονες ιδεολογικές φορτίσεις του παρελθόντος), παρά την αναμφισβήτητη υπεροχή των φιλελεύθερων ιδεών και της οικονομίας της αγοράς με κοινωνικό πρόσωπο και κοινωνική ευαισθησία, η Ν.Δ. εξακολουθεί να περιλαμβάνει στους κόλπους της ακραία στοιχεία, που αρκετά συχνά διατυπώνουν θέσεις και γνώμες που εξουδετερώνουν τις όποιες προσπάθειες του κόμματος να πείσει για την αξιοπιστία του και την ικανότητά του να αναλάβει κυβερνητικές ευθύνες. Αν και έχουν περάσει πολλά χρόνια, εξακολουθούν και αναδύονται στο πολιτικό προσκήνιο θέματα για τα οποία υποτίθεται ότι η ελληνική κοινωνία –και μάλιστα με πρωτοβουλία της ίδιας της Ν.Δ., όπως π.χ. το πολιτειακό και η τύχη των πρωταιτίων του πραξικοπήματος του 1967– έχει αποφανθεί οριστικά.

Είναι γεγονός ότι, μεταπολεμικά, η συντηρητική παράταξη στην Ελλάδα ταυτίστηκε με την κυβερνητική εξουσία και τον κρατικό μηχανισμό και εξέφρασε –οπωσδήποτε ως το πραξικόπημα του 1967, και σε μικρότερο βαθμό και μετά την μεταπολίτευση του 1974– τα πιο ακραία, αναχρονιστικά, οπισθοδρομικά και ανορθολογικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας.⁵² Λόγω της μακρόχρο-

51. Ιδρυτής και ηγέτης του ήταν ο Α. Ανδριανόπουλος, ενώ σκοπός του Φιλελεύθερου Φόρουμ ήταν η διατήρηση των φιλελεύθερων ιδεών που, σύμφωνα με τη γνώμη των μελών του, είχαν κάπως ξεθωριάσει στην παράταξη της Ν.Δ. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. *στο ίδιο*, ιδίως σ. 50-52.

52. Λίγο πριν από τις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, τα στοιχεία αυτά κάθουν και πάλι έντονη την παρουσία τους με αφορμή αυτή τη φορά το ζήτημα των ξένων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και την αντιμετώπισή τους τόσο από το κράτος όσο και από τους πολίτες. Όπως παρατηρεί ο Θ. Πάγκαλος, «...η ξενο-

νης παραμονής της στην εξουσία, ήταν φυσικό να παρεισφρήσουν στους κόλπους της και άτομα που καμία σχέση δεν είχαν με παραδοσιακές ιδεολογικές ταυτίσεις, αλλά το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν να επωφεληθούν της κατάστασης και να αποκομίσουν όσα περισσότερα μπορούσαν για τον εαυτό τους, συχνότατα αθέμιτα και εις βάρος του κοινωνικού συνόλου.⁵³ Στην περίπτωση της Ν.Δ. ο αριθμός των τελευταίων έχει μειωθεί σημαντικά, ιδιαίτερα από το 1981 και μετά όταν το κόμμα βρέθηκε στην αντιπολίτευση, παρ' όλα αυτά όμως η παρουσία τους γίνεται ακόμα κατά καιρούς αισθητή. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η Ν.Δ., «αρχάγγελος της κάθαρσης» του δημόσιου βίου την περίοδο 1989-1990 κατά τα λεγόμενα του τότε αρχηγού της (όταν βγήκαν στην επιφάνεια τα σκάνδαλα της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ με σημαντικότερο εκείνο του ιδιοκτήτη ιδιωτικής τράπεζας και προκάλεσαν την πτώση της κυβέρνησης), δεν έχει επιχειρήσει ποτέ η ίδια μέχρι σήμερα κάτι ανάλογο όσον αφορά το εσωτερικό της.

Μια τελευταία επισήμανση πριν προχωρήσουμε στις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις αφορά ακριβώς τα νέα πολιτικά πρόσωπα που, όπως δείχνουν οι δημοσκοπήσεις, αποτελεί μείζον αίτημα της ελληνικής κοινωνίας στις μέρες μας. Όπως καταγράφουν οι δημοσκοπικές έρευνες τη δεκαετία του '90,

«τα πρόσωπα στην πολιτική θα βαρύνουν πολύ περισσότερο α-

φοβία [...] δείχνει το απαίσιο πρόσωπό της και στα καθ' ημάς», και αποτελεί πολύ ανησυχητικό φαινόμενο, καθώς ενισχύεται, μεταξύ άλλων, και από την «... ύπαρξη, κυρίως στη Νέα Δημοκρατία στελεχών και βουλευτών με διαμορφωμένη και ολοκληρωμένη νεοφασιστική άποψη και συμπεριφορά». Βλ. Θ. Πάγκαλος, «Ψηφοθηρία με... φόντο την ξενοφοβία», *Τα Νέα*, 28 Φεβρουαρίου 2000, σ. 12-13. Ακόμη και πολύ πρόσφατα, με το θέμα που ανέκυψε γύρω από την εγγραφή ή όχι του θρησκευτήματος στις ταυτότητες και, γενικότερα, τις σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας, η Ν.Δ. απέτυχε να εμφανίσει προς τα έξω μια συμπαγή εικόνα. Χωρίς να μπούμε καθόλου στην ουσία του προβλήματος, αρκεί να επιστημόνουμε ότι κάποια από τα στελέχη της εκδηλώθηκαν απερίφραστα υπέρ του αρχιεπισκόπου και της Εκκλησίας και παρέστησαν στις λαοσυνάξεις που διοργανώθηκαν, ενώ άλλα επέλεξαν να σωπήσουν και απέφυγαν να δεσμευτούν δημόσια είτε υπέρ της μιας είτε υπέρ της άλλης πλευράς. Το αποτέλεσμα πάντως παραμένει ότι το κόμμα εμφανίστηκε για άλλη μια φορά διχασμένο, χωρίς σαφή προσανατολισμό, χωρίς συγκεκριμένες θέσεις και πολιτικές.

53. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται σήμερα –για τους ίδιους ακριβώς λόγους– και στο ΠΑΣΟΚ, το οποίο βρίσκεται ουσιαστικά στην εξουσία συνεχώς από το 1981 (με μια μικρή παρένθεση της τριετίας 1990-1993 της Ν.Δ.).

πό τις ιδέες. Ήδη από το 1993 [...] πρωταρχικό για την κοινή γνώμη, για την επόμενη δεκαετία, δεν ήταν ούτε η ανανέωση των ιδεολογιών, ούτε ο εκσυγχρονισμός των θεσμών, ούτε ο εκσυγχρονισμός των κομμάτων. Αντίθετα ήταν κυρίως (πέραν του εντονότατου αιτήματος για διαφάνεια στο δημόσιο βίο), η αναζήτηση “πολιτικών προσώπων που θα κυριαρχήσουν και θα αποδειχθούν ικανά, σύγχρονα και έντιμα”». ⁵⁴

Είναι βεβαίως γεγονός ότι ως προς την ηλικιακή, επαγγελματική και κοινωνική σύνθεση του πολιτικού της προσωπικού τόσο στο κοινοβουλευτικό όσο και στο κομματικό επίπεδο, η Ν.Δ. διαφέρει αρκετά από την αντίστοιχη εικόνα που παρουσίαζε τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Η πλειάδα των υπέργηρων, δικηγόρων, πρώην στελεχών και πολιτευτών της ΕΡΕ που προέρχονταν κατά πλειοψηφία από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της χώρας, ιδιαίτερο γνώρισμα των πρώτων μεταπολιτευτικών κοινοβουλευτικών ομάδων της Ν.Δ., έχει πάψει από καιρό να κυριαρχεί, προς όφελος μιας εικόνας περισσότερο νεανικής, και επαγγελματικά και κοινωνικά περισσότερο πλουραλιστικής, πολυσύνθετης και αντιπροσωπευτικής. Ακόμα, με την ανάπτυξη της οργανωμένης βάσης του κόμματος, κυρίως από τη δεκαετία του '80 και μετά, άρχισαν να συρρικνώνονται σε αριθμό και σημασία οι παραδοσιακοί κομματάρχες που αποτελούσαν τους μόνους διαμεσολαβητές μεταξύ κορυφής και βάσης της παράταξης, συντηρώντας εκτεταμένα πελατειακά δίκτυα. Στην εξασθένηση των τελευταίων συνέτεινε και ο γενικότερος εξορθολογισμός του πολιτικού συστήματος που εγκαινιάστηκε το 1974 και, αν και δεν έχουν εκλείψει εντελώς, πάντως ο ρόλος τους συνεχώς φθίνει και φαίνεται πως αποτελεί θέμα χρόνου η ολική τους εξαφάνιση. ⁵⁵

Παρ' όλα αυτά, η σύνθεση του πολιτικού προσωπικού της Ν.Δ. τόσο στο κοινοβουλευτικό όσο και στο κομματικό επίπεδο παρουσιάζει ακόμη συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που σε μεγάλο βαθμό αναιρούν τις θετικές κατακτήσεις του κόμματος στους τομείς αυτούς ως σήμερα, και εμποδίζουν σε σημαντικό βαθμό, αν δεν ακυ-

54. Παρατίθεται στο Γ. Λούλης, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, ό.π., σ. 561.

55. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. λεπτομερείς αναλύσεις στο E.G. Alexakis, *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, ό.π., ιδιαίτερα κεφ. 3 και 4.

ρώνουν κιόλας, τις όποιες πιθανότητες ανάληψης πρωταγωνιστικού ρόλου και διαμόρφωσης μιας γνήσια φιλελεύθερης, κεντροδεξιάς ιδεολογίας. Για να το διατυπώσουμε κάπως γενικότερα, πιστεύουμε ότι η Ν.Δ. δεν έχει επιχειρήσει καν –πόσο μάλλον καταφέρει– να απαλλαγεί από ακραία στοιχεία που θυμίζουν και συντηρούν μια κάθε άλλο παρά κολακευτική και ελκυστική εικόνα στο ευρύτερο σύνολο του εκλογικού σώματος.

Αυτό που σήμερα φαίνεται να επιθυμούν οι πολίτες είναι να έρθουν στο προσκήνιο άτομα που θα ανοίξουν νέους δρόμους και θα πολιτευτούν διαφορετικά από τους χαρισματικούς ηγέτες του κοντινού παρελθόντος, των οποίων η εποχή μάλλον τελείωσε. Εκείνο που κυρίως ζητείται είναι να είναι δυναμικοί και να παίρνουν δύσκολες αποφάσεις, να είναι αξιόπιστοι και πρακτικοί, να ασχολούνται με τα καθημερινά πρακτικά προβλήματα και να δίνουν λύσεις. Κατά τη γνώμη μας αυτό σημαίνει πως, πριν απ' όλα, τα νέα αυτά πολιτικά πρόσωπα θα πρέπει προηγουμένως να έχουν δοκιμαστεί κάπου αλλού (π.χ. στην κομματική οργάνωση ή στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία) έτσι ώστε να είναι ευχερές να διαπιστωθεί το κατά πόσο ανταποκρίνονται στα παραπάνω ζητούμενα. Μπορεί στο παρελθόν το εκλογικό σώμα να παρέδιδε «λενκές επιταγές» στους –χαρισματικούς ή όχι, αδιάφορο– ηγέτες του, φαίνεται πάντως εξαιρετικά αμφίβολο να είναι διατεθειμένο να κάνει το ίδιο και σήμερα: τότε πρώτα ψήφιζε και μετά πειθόταν ή απογοητευόταν, σήμερα (αν δεν αδιαφορεί εντελώς και δεν συμμετέχει) φαίνεται πως ισχύει το αντίστροφο.⁵⁶

Όσον αφορά τη Ν.Δ. και ειδικότερα το στελεχικό της δυναμικό, μαζί με την ανάγκη σαφούς ιδεολογικού στίγματος καθώς επίσης

56. Με την έννοια αυτή, η υψηλή δημοτικότητα την οποία απολαμβάνουν ορισμένα πρόσωπα της δημόσιας ζωής (π.χ. ο Δήμαρχος Αθηναίων, ο οποίος μάλιστα προέρχεται από τους κόλπους της Ν.Δ.) δείχνει, κατά την άποψή μας, τη βαθιά επιθυμία του εκλογικού σώματος για ανανέωση και οφείλεται στο γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά, λόγω της μη εμπλοκής τους στην αντιμετώπιση καθημερινών απλών ή και πιο σύνθετων πολιτικών ζητημάτων, κατόρθωσαν να παραμείνουν σχετικά άφθαρτα στο απυρόβλητο. Ο μετασχηματισμός της γενικής και αφηρημένης αυτής δημοτικότητας σε συγκεκριμένη πολιτική δυναμική με ενσυνείδητους οπαδούς προϋποθέτει, όπως έχουμε ήδη τονίσει, και κάτι παραπάνω που ως τώρα τουλάχιστον δεν έχει συμβεί: δηλαδή την *ανάληψη συγκεκριμένων θέσεων και δεσμεύσεων* βάσει των οποίων, αφενός μεν, θα διαφοροποιηθούν οι «συνδοκιπότες» από τους «αλλοδοξους», αφετέρου δε, θα κριθεί ουσιαστικά ο πολιτικός, ανάλογα με το βαθμό επιτυχούς ανταπόκρισής του στις αναληφθείσες υποχρεώσεις.

και την ανάγκη απαλλαγής από τα όποια ακραία και φανατικά στοιχεία για τα οποία κάναμε ήδη λόγο παραπάνω, οφείλει να προσελκύσει και να επιστρατεύσει νέα, άφθαρτα, συνεπή και αξιόπιστα στελέχη εάν πράγματι επιθυμεί να εκσυγχρονιστεί και να επανέλθει με αξιώσεις στην εξουσία.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να θεωρηθεί ότι όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω εμπεριέχουν μια βασική αντίφαση, ότι δηλαδή το ένα αναιρεί το άλλο. Πράγματι, δεν μοιάζει συνεπές από τη μια μεριά να υποστηρίζεται ότι η Ν.Δ. πρέπει να διατυπώσει ένα σαφή ιδεολογικό λόγο και να προτείνει πολύ συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις για την ελληνική κοινωνία που οραματίζεται, και από την άλλη να γίνεται εξίσου παραδεκτό ότι οι ιδέες δεν έχουν και τόση σημασία πια, αλλά είναι τα πρόσωπα που θα διαδραματίσουν τον πρώτο ρόλο. Νομίζουμε όμως ότι μια τέτοια εκτίμηση είναι βιαστική και λαθεμένη για τους παρακάτω λόγους.

Υπάρχουν σήμερα αρκετοί που πιστεύουν ότι οι ιδεολογίες έχουν χάσει τη δύναμη που είχαν στο παρελθόν, ότι η όποια σημασία που είχαν ως διαφοροποιητικός παράγων για τα κόμματα είναι ουσιαστικά από μηδαμινή έως ανύπαρκτη. Τα κόμματα, σύμφωνα με αυτούς, καλούνται πλέον να δράσουν ως απλοί διαχειριστές ζητημάτων που είναι λίγο-πολύ τα ίδια παντού, εξαιτίας των πιέσεων της αγοράς μιας περισσότερο διεθνοποιημένης σήμερα οικονομίας, επομένως έχουν ελάχιστα περιθώρια να εφαρμόσουν πολιτικές που να εκφεύγουν των πλαισίων που τίθενται στο διεθνές επίπεδο.⁵⁷ Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη σύγκλισή τους, τουλάχιστον στο είδος και το περιεχόμενο της διαχείρισης, μόλις αναλάβουν κυβερνητικά καθήκοντα. Ειδικότερα όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ και τη Ν.Δ. έχει, ίσως κάπως υπεραπλουστευτικά, υποστηριχτεί ό-τι:

«Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990, η διαφοροποίηση

57. Βλ. H. Kitschelt, «The socialist discourse and party strategy in West European Democracies», στο C. Lemce - G. Marks (επιμ.), *The Crisis of Socialism in Europe*, Duke University Press, Durham 1992, σ. 191-227. Παρατίθεται στο Χ. Λυριντζής, ό.π., σ. 78.

των δύο αστικών πολιτικών πόλων εντοπίζεται αποκλειστικά στους τρόπους της αποτελεσματικότερης και πλέον αποσταθεροποιημένης διαχείρισης της ίδιας κυβερνητικής πολιτικής των δημοσιονομικών περιορισμών, της εισοδηματικής καθήλωσης των εργαζομένων, της οικονομικής επικυριαρχίας του χρηματιστικού κεφαλαίου, των ιδιωτικοποιήσεων κοινωφελών επιχειρήσεων, της δρακόντειας αντιπληθωριστικής πολιτικής, της διατήρησης της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα [...] Οι αποχρώσεις δευτερογενών διαφοροποιήσεων που επιχειρούνται να καταγραφούν (πινελιές “κοινωνικής ευαισθησίας” από την πλευρά των σοσιαλιστών, πλήρης απελευθέρωση των ιδιωτικών επιχειρηματικών δυνάμεων της αγοράς από την πλευρά των δεξιών) έχουν τόσο αναμικά και ασθενή χαρακτηριστικά, που είναι εντελώς ανεπαρκείς να αποκρύψουν και να συσκοτίσουν την κυρίαρχη ταύτιση του αστικού δικομματισμού στις κεντρικές κατευθύνσεις του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού». ⁵⁸

Ακόμη και αν έτσι έχουν τα πράγματα, πιστεύουμε ότι τα κόμματα δεν απαλλάσσονται από την υποχρέωση σαφών και συγκεκριμένων προτάσεων αν όχι ιδεολογικού περιεχομένου, τουλάχιστον προτάσεων γι’ αυτή καθεαυτή τη διαχείριση των πραγμάτων όταν έρθουν στην εξουσία. Και σε αυτόν τον τομέα υστερεί η Ν.Δ., αφού διάχυτη είναι η εντύπωση πως και κυβέρνηση να ξαναγίνει τα ίδια θα κάνει με το ΠΑΣΟΚ, αφού αυτό απαιτεί η συμμετοχή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η πορεία μετά την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ. Το αξιοσημείωτο εδώ είναι ότι το ΠΑΣΟΚ έχει καταφέρει να ανταποκριθεί –αν όχι πλήρως– πάντως πολύ καλύτερα τόσο όσον αφορά την άρθρωση της ιδεολογίας του όσο και σε σχέση με τη στρατολόγηση και ανάδειξη πολιτικών στελεχών. Από τη μια μεριά, χωρίς να εγκαταλείπει τον σοσιαλισμό (που σήμερα διατηρείται μόνο στα χαρτιά και στον τίτλο του) προέταξε ως κεντρικό προγραμματικό του στόχο τον «εκσυγχρονισμό», αίτημα στο οποίο μπορούν «να χωρέσουν τα πάντα». Όπως πολύ σωστά, κατά τη γνώμη μας, παρατηρεί ο Λυριντζής, ο εκσυγχρονισμός:

«...μπορεί έτσι να δημιουργεί μια τεχνητή ενότητα και ένα ηγεμονικό πρόταγμα στην κοινωνία. Το περιεχόμενό του παραμέ-

58. Βλ. Α. Ταρπάγκος, «Η κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου δικομματισμού στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών 2000», *Θέσεις*, τχ. 71, Απρ.-Ιούν. 2000, σ. 109-110.

νει ασαφές, εξαρτημένο από την πολιτική συγκυρία και την υποκειμενική θέση κάθε ατόμου ή ομάδας. Με αυτή την έννοια, το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού πρόσφερε ταυτότητα και στρατηγική, όπως παλιότερα είχαν προσφέρει με ανάλογο τρόπο ο σοσιαλισμός –του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '70– και η “Αλλαγή”, στη δεκαετία του '80». ⁵⁹

Από την άλλη μεριά, το ΠΑΣΟΚ, δημιουργώντας και αναπτύσσοντας ήδη από την ίδρυσή του μια μαχητική και καλά οργανωμένη βάση, κατάφερε στην πορεία να δημιουργήσει νέα και άφθαρτα πολιτικά στελέχη που αναδείχθηκαν μέσα από τους κόλπους της και ανελίχθηκαν στη συνέχεια αναλαμβάνοντας και κυβερνητικές θέσεις. Σήμερα, και λόγω της μακράς παραμονής του στην εξουσία τα στελέχη του αυτά που μπορούν να διαχειριστούν τα προβλήματα της χώρας καθώς και τις μεγάλες αλλαγές που συμβαίνουν στην Ευρώπη και στον κόσμο είναι πολύ περισσότερα, πιο έμπειρα, πιο αξιόπιστα και πιο αποτελεσματικά από εκείνα της Ν.Δ. ⁶⁰ Η κομματική οργάνωση της τελευταίας, αν και έχει αναπτυχθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, εξακολουθεί πάντως να λειτουργεί πολύ λιγότερο αποτελεσματικά και αυτόνομα από εκείνη του ΠΑΣΟΚ και να συνυπάρχει με τους διάφορους κομματάρχες και τοπικούς βαρόνους που συντηρούν εξωθεσμικά πελατειακά δίκτυα – κληροδοτήματα της προδικτατορικής ΕΡΕ στη Νέα Δημοκρατία. Όπως άλλωστε ομολογείται και από στελέχη του κόμματος:

«Το λάθος της Κεντροδεξιάς ήταν και συνεχίζει να είναι ότι δεν βασίζεται στους ανθρώπους που την πιστεύουν. Δανείζεται και δεν φτιάχνει στελέχη. Κι όσα έχουν κτισθεί μέσα από τους μηχανισμούς της, π.χ. νεολαία, τα περιθωριοποιεί κατά κανόνα, γιατί ίσως οι διαχειριστές της κρίσης της τα θεωρούν επικίνδυνα να τα εκτοπίσουν. Δεν υπάρχει αξιολόγηση, δεν δίνονται οι ευκαιρίες, όλα λειτουργούν προσωποκεντρικά. Έτσι μειώνεται η αποτελεσματικότητα, η συλλογικότητα, η εσωτερική ανανέωση, η φρεσκάδα τής προς τα έξω έκφρασης». ⁶¹

59. Βλ. Χ. Λυριντζής, ό.π., σ. 83.

60. Βλ. Α. Χ. Παπανδρόπουλος, «Γιατί και πώς η Ν.Δ. εγκαταλείπει την εξουσία στο ΠΑΣΟΚ», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 48.

61. Βλ. Ε. Στυλιανίδης, «Ένα εθνικό-ποιοτικό άλμα-πρόκληση για την ελληνική Κεντροδεξιά», *Επίκεντρα*, τχ. 2ο, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ.-Απρ. 1997, σ. 83.

Σκοπός αυτού του άρθρου δεν ήταν να προτείνει εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ν.Δ. ούτε συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους το κόμμα θα καταφέρει τελικά να πείσει ότι μπορεί να αποτελέσει σοβαρή και αξιόπιστη εναλλακτική λύση σε αυτά που εφαρμόζει το ΠΑΣΟΚ.⁶² Αυτό θα πρέπει μάλλον να προβληματίσει τους υποστηρικτές και τα στελέχη του κόμματος αυτού και ίσως είναι, περισσότερο από κάθε άλλον, αρμοδιότητα των τελευταίων να ασχοληθούν σοβαρά και να επιχειρήσουν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία αυτά τα ζητήματα. Αυτό που επιχειρήσαμε να δείξουμε είναι απλώς ότι η συνολική άρνηση ή/και απόρριψη όσων επιχειρούν οι πολιτικοί αντίπαλοι δεν αρκεί για να επανακτήσει η Ν.Δ. ηγετικό ρόλο στον κεντροδεξιό πόλο και να επανέλθει με αξιώσεις στο πολιτικό προσκήνιο. Η επεξεργασία και η διατύπωση σαφών και συγκεκριμένων δεσμεύσεων (αν όχι ιδεολογικών τουλάχιστον διαχειριστικών) και ο τονισμός των διαφοροποιητικών της στοιχείων, η απαλλαγή από «υπολείμματα» του παρελθόντος τόσο στο θεωρητικό-ιδεολογικό όσο και στο συγκεκριμένο-στελεχικό επίπεδο καθώς και η επιστράτευση νέων πολιτικών δυνάμεων που να ανταποκρίνονται και να εκφράζουν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, ζητούμενα για τη Ν.Δ. Η ικανοποιητική τους αντιμετώπιση συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό της Ν.Δ., την ανάκτηση της αξιοπιστίας της και την πιθανή επιστροφή της στην εξουσία, όχι λόγω πιθανών αδυναμιών ή κυβερνητικών αποτυχιών του ΠΑΣΟΚ –ή τουλάχιστον όχι μόνο εξαιτίας τέτοιων λόγων– αλλά λόγω της θετικής εικόνας της ίδιας της Ν.Δ. και της πειστικής διατύπωσης συγκεκριμένων εναλλακτικών για την ελληνική κοινωνία τού αύριο.

62. Άλλωστε υπάρχουν και φωνές που υποστηρίζουν ότι «ο ευρύτερος κεντροδεξιός χώρος δεν είναι δυνατόν να ανασυνταχθεί κάτω από το όνομα της Νέας Δημοκρατίας». Βλ. Ν. Κακλαμάνης, «Η Κεντροδεξιά δεν μπορεί να ανασυνταχθεί κάτω από τη Νέα Δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 19· Ν. Μακρίδης, «Μήπως η διάσπαση είναι αναγκαία ή και χρήσιμη; Η κρίση στους κόλπους της Νέας Δημοκρατίας», *στο ίδιο*, σ. 57-59.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΟΥΡΛΟΥΜΗΣ, Π., «Γιατί αποτυγχάνει η ιδιωτικοποίηση», *Επίκεντρα*, τχ. 67, Σεπτέμβριος 1991, σ. 28-30.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Τ. - ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΣ, Ν., «Γιατί η πολιτική και εκλογική δυναμική ευνοεί τη Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 84-97.
- ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., «Οι ευρωεκλογές στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 114-143.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Ν., «Η Κεντροδεξιά δεν μπορεί να ανασυνταχθεί κάτω από τη Νέα Δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 17-19.
- ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ, Δ. Κ., «Συντηρητισμός και/ή φιλελευθερισμός; Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991, σ. 215-230.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π., «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής: Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 168-178.
- ΚΕΦΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Μ., «Το εκλογικό αποτέλεσμα της 22/9/96 και το μέλλον», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 12-14.
- ΚΟΛΜΕΡ, Κ., «Ο ψευτοφιλελευθερισμός», *Επίκεντρα*, τχ. 65, Μάρτιος 1991, σ. 40-42.
- ΛΟΜΒΕΡΑΟΣ, Γ., «“Μια νέα πρόταση ελευθερίας”: Η φιλελεύθερη φυσιογνωμία της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 44-50.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Ν.Δ. και ιδεολογία: Πώς χάθηκε και πώς μπορεί να κερδηθεί η μάχη των ιδεών», *Επίκεντρα*, τχ. 34, Σεπτ.-Οκτ. 1983, σ. 25-34.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές, κοινή γνώμη, πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, Σιδέρης, Αθήνα 1995.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Το νέο πολιτικό τοπίο: νέα δεδομένα, νέα δυναμική», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβ.-Μάρ. 1999, σ. 26-46.
- ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Οι ευρωεκλογές σε επίπεδο στρατηγικής: Τι έκρινε τη μάχη ΠΑΣΟΚ-Ν.Δ.», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, 1999, σ. 8-31.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Χ., «Κρίση πολιτικής (;). Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του εκσυγχρονισμού», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 75-87.
- ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Ν., «Μήπως η διάσπαση είναι αναγκαία ή και χρήσιμη; Η κρίση στους κόλπους της Νέας Δημοκρατίας», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 57-59.
- ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. - ΛΟΥΛΗΣ, Γ., «Εκλογική συμπεριφορά στις νομαρχιακές εκλογές: Δέκα επισημάνσεις», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 1, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1999, σ. 96-117.

- ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., «Η εκλογική συμπεριφορά στη Β' Αθηνών: Η "κοινωνική διάσταση"», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 56-73.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ., «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 179-196.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ., «Ευρωεκλογές '99: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ψήφου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 2, Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1999, σ. 32-55.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Γ., «Ν.Δ. και "μεσαίος χώρος"», *Τα Νέα*, 15 Ιανουαρίου 1999, σ. 6.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Γ., «Ν.Δ. και Όσκαρ Ουάιλντ», *Τα Νέα*, 4 Ιουλίου 2000, σ. 6.
- ΜΠΗΤΡΟΣ, Γ., «Από την κρίση της οικονομίας στην κρίση και της οικονομικής πολιτικής;», *Επίκεντρα*, τχ. 64, Δεκ. 1990, σ. 44-52.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η., «"Αποφασισμένοι" και "αναποφάσιστοι": Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 197-207.
- Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1991.
- ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Θ., «Ψηφοθηρία με... φόντο την ξενοφοβία», *Τα Νέα*, 28 Φεβρουαρίου 2000, σ. 12-13.
- ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., «Η οικονομική και νομισματική ένωση και η Ελλάς», *Επίκεντρα*, τχ. 64, Δεκ. 1990, σ. 63-67.
- ΠΑΠΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. Χ., «Γιατί και πώς η Ν.Δ. εγκαταλείπει την εξουσία στο ΠΑΣΟΚ», *Επίκεντρα*, τχ. 1ο, Σεπτ.-Οκτ.-Νοέμβρ. 1996, σ. 48-49.
- ΡΑΛΛΗΣ, Γ., *Ωρες Ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1983.
- ΣΕΪΤΑΝΙΔΗΣ, Δ. Α., *Τα αίτια της χρόνιας κρίσης στην ελληνική Κεντροδεξιά*, Παλαζήσης, Αθήνα 1997.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998.
- ΣΤΡΑΤΟΣ, Φ., Συνέντευξη στην *Πολιτική Εποπτεία*, τχ. 114, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 3-7.
- ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗΣ, Ε., «Ένα εθνικό-ποιοτικό άλμα-πρόκληση για την ελληνική Κεντροδεξιά», *Επίκεντρα*, τχ. 2, Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ.-Απρ. 1997, σ. 82-84.
- ΤΑΡΠΑΓΚΟΣ, Α., «Η κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου δικομματισμού στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών 2000», *Θέσεις*, τχ. 71, Απρ.-Ιούν. 2000, σ. 109-120.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Κ., «Η ιδεολογική διακήρυξη της Ν.Δ.: Ένα εμπνευσμένο κείμενο», στα *Επίκεντρα*, τχ. 43, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, σ. 51-57.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Κ., «Πόσο φιλελεύθερη είναι η οικονομική πολιτική της Ν.Δ.», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 5, Άνοιξη 1989, σ. 112-118.
- ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Κ., «Ο μπαμπούλας!», *Τα Νέα*, 8 Αυγούστου 1992, σ. 10.

- ALEXAKIS, E.G., *The Greek Right: Structure and Ideology of the New Democracy Party*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, LSE, 1993.
- ALEXAKIS, E.G., *Conservatives and Ideology: The Case of the New Democracy Party in Greece, 1974-1998*, CPR, Paper 2, Αθήνα 1998.
- FEATHERSTONE, K. - KATSODAS, D.K. (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987.
- GIRVIN, B. (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988.
- GIRVIN, B., «Introduction: Varieties of Conservatism», στο B. Girvin (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988, σ. 1-12.
- GREEN, D.G., *The New Right: The Counter-Revolution in Political, Economic and Social Thought*, Wheatsheaf Books Ltd., Λονδίνο 1987.
- KATSODAS, D., «The conservative movement and New Democracy: From past to present», στο K. Featherstone - D.K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, σ. 85-111.
- LOULIS, J., «The Greek conservative movement in transition: From paternalism to neo-liberalism», στο *New Liberalism: The Future of Non-Collectivist Institutions in Europe and the U.S.*, Centre for Political Research and Information, International Symposium, Μάιος 1981, σ. 5-28.
- LYRINTZIS, C., «Political parties in post-junta Greece: A case of "bureaucratic clientelism"», *West European Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, Απρίλιος 1984, σ. 99-118.
- MONTERO, J.R., «More than Conservative, Less than Neoconservative: Alianza Popular in Spain», στο B. Girvin (επιμ.), *The Transformation of Contemporary Conservatism*, Sage Publications, Λονδίνο 1988, σ. 145-163.
- PAPPAS, T.S., *The Making of Party Democracy in Greece*, διδακτορική διατριβή, Yale University, 1995.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΕΡΑ

Ο ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ*

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

*ΣΥΜΒΙΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΝΕΟΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ*

Το παρόν άρθρο επιχειρεί, με βάση την εμπειρία της περιφερειακής πολιτικής, να συγκρατήσει τις δύο βασικές νεοθεσμικές προσεγγίσεις στη διαδικασία ολοκλήρωσης, δηλαδή αυτήν της ορθολογικής επιλογής και την ιστορική/κοινωνιολογική, με την υιοθέτηση της ικανότητας για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή ως ένα νέο «όριο» στη διαδικασία Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής προσέγγισης, οι έννοιες του κοινωνικού κεφαλαίου και των θεσμικών δικτύων θεωρούνται κρίσιμα εργαλεία για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή διευκολύνοντας τη συλλογική δράση μεταξύ των φορέων μέσω των διαδικασιών της πολιτικής ανταλλαγής (political exchange) και της κοινωνικοποίησης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ» ΘΕΩΡΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Η διαδικασία σταδιακού εξευρωπαϊσμού της περιφερειακής πολιτικής μετά την εισαγωγή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) το 1985, την αναμόρφωση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988 και ιδιαίτερα μετά την ενεργοποίηση των αρχών της εταιρικής σχέσης και της επικουρικότητας ως βασικών συνιστωσών του αναδυόμενου μετά τη Συνθ.Ε.Ε. Ευρωπαϊκού πολιτικού συστήματος θεωρείται εξέλιξη υψίστης σημασίας για το Ευρωπαϊκό σύστημα διακυβέρνησης.

* Ph.D, Ερευνητικός Εταίρος του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου, London School of Economics. Το άρθρο έχει παρουσιαστεί με άλλη μορφή στο 26ο ECPR-Joint Sessions, Warwick, 23-28 Μαρτίου, 1998. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τους δύο ανώνυμους κριτές για τα χρήσιμα σχόλιά τους.

Πρώτον: παρά το γεγονός ότι τυπικά η επικουρικότητα έχει εισαχθεί στη Συνθ. Ε.Ε. σαν διαδικαστικό κριτήριο για την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των υπερεθνικών οργάνων (Επιτροπή) και των κυβερνήσεων των κρατών-μελών (άρθρ. 3B), το ουσιαστικό της περιεχόμενο –η ανάγκη για διαμόρφωση των πολιτικών όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον πολίτη (άρθρ. Α)– αναφέρεται στην προώθηση της διαφάνειας, της δημοκρατικής ευθύνης και συνεπώς της αναγνώρισης της αναγκαιότητας για ευελιξία στο σύστημα λήψης αποφάσεων της Ε.Ε. Δεύτερον: η ευελιξία σε επίπεδο Ε.Ε. υποδηλώνει την ανάγκη για ευελιξία στο εσωτερικό των κρατών-μελών, η οποία προϋποθέτει αποσυγκέντρωση των διοικητικών και οικονομικών δομών τους. Τρίτον: η ενεργοποίηση της αρχής της εταιρικής σχέσης στοχεύει στην προώθηση της συνεργασίας μεταξύ υπερεθνικών, εθνικών και περιφερειακών ηγεσιών (elites), και σε δεύτερο στάδιο στην ενθάρρυνση της δημιουργίας δικτύων συνεργασίας μεταξύ δημοσίων, ιδιωτικών και εθελοντικών-κοινοτικών φορέων σε τοπικό επίπεδο. Τέλος, η ενθάρρυνση της συνεργίας στις σχέσεις μεταξύ των φορέων και η διαμόρφωση του συστήματος των ενδοπεριφερειακών αλληλεπιδράσεων συνδέεται άρρηκτα, αφενός, με τον προσανατολισμό των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης προς την κατεύθυνση της υπέρβασης των στενά τοπικού χαρακτήρα ρυθμιστικών λειτουργιών, αφετέρου δε, με την ικανότητά τους για ανάπτυξη διασυνδέσεων και συμμετοχή σε διεθνή δίκτυα (Paraskevoudou, 1997, 1998α). Με αυτή την έννοια, η δημιουργία συνεργιών και εταιρικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο έχει υιοθετηθεί σαν κριτήριο αξιολόγησης του βαθμού εξευρωπαϊσμού των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης (Geddes, 1997).

Σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον, η θεσμική συγκρότηση του υποεθνικού επιπέδου έχει ουσιαστικοποιήσει τις δυνατότητες των τοπικών κυβερνήσεων για παράκαμψη του κεντρικού κράτους στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής και την αμφισβήτηση του παραδοσιακού του ρόλου ως «θηροφύλακα» («gatekeeper»), με όρους του S. Hoffmann (1966, σ. 862-915), μεταξύ υποεθνικού και υπερεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης. Η αμφισβήτηση του ρόλου του κεντρικού κράτους ως μέσου επιπέδου διακυβέρνησης, με τη σειρά της, αυξάνει τις πιθανότητες για δημιουργία απευθείας συμμαχιών μεταξύ υπερεθνικών και υποεθνικών οργάνων. Η ανάδυση του περιφερεισμού και της «Ευρώπης των Περιφερειών», εξάλλου, συνδέεται τόσο με την αυξανόμενη ένταση της μεταβαλλόμενης, πα-

γχοσμιοποιούμενης πολιτικής οικονομίας με κύρια χαρακτηριστικά τη διεθνοποίηση, την αποσπασματικότητα και την αστάθεια των αγορών, όσο και με τη σταδιακή εγκατάλειψη του μοντέλου της μαζικής παραγωγής και την υιοθέτηση ευέλικτων παραγωγικών προτύπων. Έτσι, ο επαναπροσδιορισμός της περιφέρειας ως βασικής μονάδας κοινωνικοοικονομικής διακυβέρνησης θεωρείται ότι έχει επηρεαστεί τα μέγιστα από τους παραπάνω παράγοντες. Όπως είναι φανερό, η ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με τις επιπτώσεις της Ενιαίας Αγοράς στις περιφερειακές ανισότητες και στον αναπροσδιορισμό του ρόλου του κράτους και των περιφερειακών θεσμικών οργάνων στη διαδικασία ολοκλήρωσης συνδέεται άρρηκτα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Πιο συγκεκριμένα, το επιχείρημα των «έμμεσων αποζημιώσεων» («side-payments») (Marks, 1992, σ. 194-206) συνδέεται, αφενός, με τις επιπτώσεις της Ενιαίας Αγοράς στις περιφερειακές ανισότητες και, αφετέρου, με τη διακυβερνητική προσέγγιση του φαινομένου της ολοκλήρωσης στην Ευρώπη. Σε όρους της τυπικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο ευρωπαϊκό επίπεδο, το επιχείρημα των έμμεσων αποζημιώσεων παρέχει μία γενικά αποδεκτή εξήγηση για τη μεγέθυνση του προϋπολογισμού των Διαρθρωτικών Ταμείων (Tsoukalis, 1993). Η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής ερμηνεύεται σαν μια διαδικασία διαδοχικών γύρων έμμεσων αποζημιώσεων στο πλαίσιο μεγάλων διακυβερνητικών διαπραγματεύσεων, που στοχεύουν στην εξαγορά της συμφωνίας των πιο αδύναμων κρατών-μελών σε άλλους τομείς πολιτικής, όπως η ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς ή η διεύρυνση. Σε αυτό το πλαίσιο, η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) το 1975 ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των πιέσεων από τη διεύρυνση του 1973 με την είσοδο του Ηνωμένου Βασιλείου, της Δανίας και της Ιρλανδίας, η εισαγωγή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) ως αποτέλεσμα της απειλής της Ελλάδας, της Ιταλίας και της Γαλλίας να προβάλουν βέτο στη διεύρυνση του 1986 προς την Ιβηρική Χερσόνησο, και οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για το διπλασιασμό του προϋπολογισμού των Ταμείων (1988, 1992) ως εξαγορά της συμφωνίας των οικονομικά αδύναμων χωρών για το πρόγραμμα απελευθέρωσης των αγορών και δημιουργίας της Ενιαίας Αγοράς (Taylor, 1991· Pollack, 1995). Επιπροσθέτως, ο προσανατολισμός του Τα-

μείου Συνοχής στην παροχή οικονομικής βοήθειας προς τα πλέον αδύναμα κράτη-μέλη μάλλον παρά προς τις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες ερμηνεύεται σαν επιβεβαίωση του διακυβερνητικού χαρακτήρα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στην Ε.Ε. και του αποφασιστικού ρόλου που εξακολουθεί να παίζει η εθνική κυριαρχία στο σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής. Ως εκ τούτου το έθνος-κράτος, ως θεσμική έκφραση της συνισταμένης των εγχώριων προτιμήσεων (domestic preferences), θεωρείται αφενός, ως θηροφύλακας που εξισορροπεί εσωτερικές ανάγκες και διεθνείς πιέσεις (Moravcsik, 1993· Taylor, 1991, 1993· Anderson, 1990) και, αφετέρου, ως κεντρικός φορέας σχεδιασμού στρατηγικών περιφερειακής ανάπτυξης (Pollack, 1995).

Ωστόσο, τόσο οι θεωρητικές προσεγγίσεις όσο και η υπάρχουσα εμπειρία σχετικά με την επίδραση της οικονομικής ολοκλήρωσης στις περιφερειακές ανισότητες (Barro/Sala-i-Martin, 1991· Keating - Hooghe, 1994) έχουν δημιουργήσει μια μάλλον ασαφή εικόνα. Όπως παρατηρεί ο G. Marks, η αβεβαιότητα σχετικά με τις επιπτώσεις της οικονομικής και νομισματικής ολοκλήρωσης στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες εξασθενεί την υπόθεση των έμμεσων αποζημιώσεων. Έτσι, η μεγέθυνση του προϋπολογισμού των Διαρθρωτικών Ταμείων μπορεί να αποδοθεί είτε στην ύπαρξη σημαντικών ιδίων συμφερόντων (vested interests) των πλούσιων κρατών-μελών από μια πιο ισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ των περιφερειών, είτε στην επικράτηση αρχών για ισότητα και δικαιοσύνη μεταξύ των περιφερειών της Ε.Ε. (Marks, 1992, σ. 202-204).

Εξάλλου, οι «μη επιδιωκόμενες συνέπειες»¹ («unintended consequences») των διακυβερνητικών αναδιανεμητικών αποφάσεων στην Ε.Ε. δεν μπορεί να παραβλεφθούν. Συγκεκριμένα, παρά τον διακυβερνητικό χαρακτήρα των παραπάνω αποφάσεων, η δυναμική του συστήματος δεν μπορεί να περιοριστεί στα στενά όρια του διακυβερνητικού αναγωγισμού (reductionism).² Ως εκ τούτου, παρά το

1. Ο όρος (Marks, κ.ά., 1996α, σ. 355· Pollack, 1995, σ. 362) αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία τα αποτελέσματα διακυβερνητικών διαπραγματεύσεων, όπως αυτές για την αναμόρφωση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988, μπορούν υπό προϋποθέσεις να οδηγήσουν σε μη επιδιωκόμενα αποτελέσματα μέσα από μια νεολεϊτουργιστική λογική κινητοποίηση της δυναμικής του συστήματος. Ως κλασικό παράδειγμα τέτοιας επίπτωσης θεωρείται η ανάδυση του συστήματος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης στην Ε.Ε., σαν συνέπεια της αναθεώρησης των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988.

2. Όπως άλλωστε επισημαίνει ο P. Taylor (1991, σ. 25), «στο πλαίσιο των σύγ-

γεγονός ότι η διακυβερνητική θεωρητική προσέγγιση περιγράφει πράγματι ικανοποιητικά τη στατική λειτουργία του συστήματος λήψης αποφάσεων στην Ε.Ε., αδυνατεί να συλλάβει τη δυναμική του, στο πλαίσιο της οποίας, τουλάχιστον μετά την ολοκλήρωση της Ενιαίας Αγοράς, ο ρόλος του έθνους-κράτους τείνει σταδιακά να αντικαθίσταται από την «εθελοντική λειτουργία της αγοράς και της κοινωνίας των πολιτών» (Streeck - Schmitter, 1991, σ. 157). Εξάλλου, παρά το γεγονός ότι η έμφαση του νεολειτουργισμού στην «εκ των άνω» (top-down) διαδικασία μετασχηματισμού ταυτότητας και πεποιθήσεων μπορεί να θεωρηθεί ως έμμεση αναγνώριση του ρόλου της διαδικασίας μάθησης, αδυνατεί να συλλάβει την «εκ των κάτω» (bottom-up) δυναμική του συστήματος, εντός της οποίας η πολυπλοκότητα των συμφερόντων έχει αναδειχθεί σαν βασικό του χαρακτηριστικό (Marks, κ.ά., 1996β· Schmidt, 1996).

Όλοι οι παραπάνω προβληματισμοί συνιστούν θεωρητικές και εμπειρικές συνιστώσες του συστήματος «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης» («multilevel governance») στην Ε.Ε. (Marks, 1993, σ. 392· Scharpf, 1994), το οποίο βασίζεται θεωρητικά στην υπόθεση του «υπερκερασμού» («outflanking») του κεντρικού κράτους (Marks, 1992, σ. 212), αφενός, μέσω της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων στα υπερεθνικά όργανα της Ε.Ε., και, αφετέρου, μέσω της ισχυροποίησης του υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης. Από την άλλη πλευρά, ο περιορισμένος ρόλος της Επιτροπής Περιφερειών στο ευρωπαϊκό σύστημα διακυβέρνησης αποτελεί ισχυρή ένδειξη μεταβολής στο σύστημα εκπροσώπησης των περιφερειακών συμφερόντων σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το γνωστό νεοκορπορατιστικό μοντέλο σε

χρονών θεωριών ολοκλήρωσης, η δυναμική του συστήματος σε υπερεθνικό επίπεδο συλλαμβάνεται πληρέστερα από τον νεολειτουργισμό, ενώ οι πιέσεις που ασκούνται στο επίπεδο των επιμέρους συνιστωσών (κρατών-μελών) προσδιορίζονται πληρέστερα από τη συναινετική προσέγγιση (consociationalism)». Η συναινετική προσέγγιση, εντούτοις, δίδοντας έμφαση σε μια μόνο συνιστώσα του συστήματος εκπροσώπησης των συμφερόντων σε υπερεθνικό επίπεδο (αυτή των κρατών-μελών), θεωρεί σε σημαντικό βαθμό τα συγκεκριμένα συμφέροντα ως δεδομένα και υποεκτιμά την πολυπλοκότητα του συστήματος, το οποίο εμπεριέχει τόσο στοιχεία κορπορατισμού όσο και στοιχεία πλουραλισμού. Τα τελευταία μάλιστα εμφανίζονται ως κυρίαρχα μετά τη δημιουργία της Ενιαίας Αγοράς. Για ολοκληρωμένη παρουσίαση της συναινετικής προσέγγισης, καθώς και της μετεξέλιξής της («συναινετική συνομοσπονδία» - «confederal consociation») που ενσωματώνει με επιτυχία στοιχεία πολιτειακής συγκρότησης (συνομοσπονδία) και πολιτισμικής διαφοροποίησης («segmented demos»), βλ. Μ. Τσινιαϊζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχοου (1995).

ένα μάλλον πλουραλιστικό και πιο ανταγωνιστικό παράδειγμα, το οποίο έχει σχηματοποιηθεί σαν σύστημα «ανταγωνιστικού ομοσπονδισμού» («competitive federalism») ή «ασύνδετου πλουραλισμού» («disjointed pluralism») (Streeck - Schmitter, 1991, σ. 159). Στο πλαίσιο ενός τέτοιου συστήματος διαμόρφωσης πολιτικής, που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό αλληλεπιδράσεων μεταξύ φορέων δράσης σε υπερεθνικό, εθνικό και υποεθνικό επίπεδο, τα περιφερειακά και τοπικά συστήματα διακυβέρνησης επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από τις διασυνδέσεις με τα υπερεθνικά όργανα της Ε.Ε. και από την ικανότητά τους να εκμεταλλεύονται τις ευκαιρίες που δημιουργούν αυτές οι διασυνδέσεις. Ως εκ τούτου, συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά της θεσμικής υποδομής σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, τα οποία συνδέονται άμεσα με τις δυνατότητές τους για μάθηση και προσαρμογή στις νέες συνθήκες, αποτελούν την κρίσιμη παράμετρο για τη βελτίωση του επιπέδου αποτελεσματικότητας στην άσκηση πολιτικής.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΑΘΗΣΗΣ: ΣΥΜΒΙΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ/ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΝΕΟΘΕΣΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Η έννοια της «εκμάθησης» (learning), που αποτελεί μια σχετικά πρόσφατη θεωρητική προσέγγιση στο φαινόμενο της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Richardson, 1996, σ. 17-34· Kohler-Koch, 1996, σ. 370-371· Checkel, 1998· Paraskevopoulos, 1999, 2000), θεωρείται ως βασική λειτουργία προσαρμογής των συστημάτων διακυβέρνησης «υπό συνθήκες αβεβαιότητας» (Richardson, 1996, σ. 20).³ Αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία οι φορείς δράσης σε όλα τα επίπεδα δια-

3. Η θεωρητική βάση για την ανάλυση του Richardson είναι η έννοια των «επιστημονικών κοινοτήτων» (epistemic communities), η οποία προέρχεται από τη σύγχρονη θεωρία διεθνών σχέσεων στην προσπάθειά της να ερμηνεύσει τις λειτουργίες υπερεθνικής ρύθμισης σύγχρονων προβλημάτων με παγκόσμια διάσταση, όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος (Haas, 1992). Δεδομένου ότι η έννοια των επιστημονικών κοινοτήτων αναφέρεται στην αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τη δράση των διεθνών φορέων, και συνεπώς στο ρόλο που παίζει η ροή γνώσης και πληροφορίας στη διευκόλυνση σχέσεων συνεργασίας, η μεταφορά της στο πλαίσιο των διαδικασιών διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. μπορεί να θεωρηθεί συστατικό στοιχείο της μαθησιακής προσέγγισης στην Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

κυβέρνησης διαμορφώνουν τις προτιμήσεις τους και αναπροσαρμόζουν τα ενδιαφέροντά τους μέσα από ένα πολύπλοκο σύστημα αλληλεπιδράσεων στο πλαίσιο του ευρύτερου θεσμικού συστήματος (νορμών) (Checkel, 1998· Paraskevoudou, 1999, 2000). Μέσα από αυτές τις αλληλεπιδράσεις με τη θεσμική δομή οι φορείς δράσης προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους, έτσι ώστε να ανταποκριθούν στις μεταβολές του περιβάλλοντος. Ως κατεξοχήν διαδικασία αλληλεπίδρασης, η διαδικασία μάθησης εξαρτάται ουσιαστικά από τον τρόπο διαμόρφωσης του συστήματος αλληλεπιδράσεων μεταξύ των θεσμικών φορέων δράσης, την επάρκεια των ροών πληροφορίας και γνώσης και την ύπαρξη τυπικών ή άτυπων διαδικασιών διαλόγου, που επιτρέπουν τη διαρκή προσαρμογή των συστημάτων διακυβέρνησης στις μεταβαλλόμενες συνθήκες μέσα από την κοινή συμμετοχή των φορέων στις διαδικασίες «μάθησης μέσω πράξης» («learning by doing») και «μάθησης μέσα από τις επιτυχίες ή αποτυχίες του παρελθόντος» («learning by past successes and failures»). Έτσι, η έννοια της εκμάθησης προσδιορίζεται ως λειτουργία που περιλαμβάνει τις παρελθούσες απόπειρες άσκησης πολιτικής (και την ανατροφοδότηση των εμπλεκόμενων φορέων μέσα από την ανάλυση και αξιολόγηση τόσο των επιτυχιών όσο και των αποτυχιών τους), όπως επίσης και την ικανότητα των φορέων να σχεδιάζουν νέες δραστηριότητες, να μεταβάλλουν ιδέες και να αναζητούν νέες συμμαχίες και εξισορρόπηση εξουσιών στις μεταξύ τους σχέσεις. Ειδικότερα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής, η διαδικασία μάθησης θεωρείται ότι επηρεάζεται σημαντικά από τον βαθμό αποκέντρωσης της διοικητικής δομής του κράτους, που μπορεί να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει την εμπέδωση σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των τοπικών φορέων.

Εντούτοις, όπως αποδεικνύει η υπάρχουσα εμπειρία από τη συνδεόμενη με τη δομή του κράτους διαφοροποίηση ως προς το επίπεδο εκμάθησης και προσαρμογής μεταξύ περιφερειών, οι σχέσεις μεταξύ εθνικού και υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης αποτελούν ένα δυναμικό σύστημα που δεν μπορεί να θεωρείται ως απλό σύμπτωμα της θεσμικής δομής του κράτους (Klausen - Goldsmith, 1997). Ως εκ τούτου, η ύπαρξη συγκεκριμένων ικανοτήτων για συλλογική δράση σε τοπικό επίπεδο, που διευκολύνει τη διαμόρφωση του συστήματος αλληλεπιδράσεων μεταξύ βασικών θεσμικών φορέων, αναδεικνύεται σε κρίσιμη προϋπόθεση για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή (Paraskevoudou, 1997, 1998). Η ά-

ποψη αυτή φαίνεται να ενισχύεται και από πρόσφατες έρευνες που δείχνουν ότι ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η κουλτούρα συνεργασίας μεταξύ των φορέων και η περιφερειακή ταυτότητα μάλλον, παρά η απλή επιδίωξη πρόσβασης σε οικονομικούς πόρους, αποτελούν τους κρίσιμους παράγοντες που επηρεάζουν το βαθμό κινητοποίησης των περιφερειών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Marks, κ.ά., 1996β). Σ' αυτό το πλαίσιο, τόσο οι τυπικοί κανόνες όσο και κυρίως οι άτυπες νόρμες που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών φορέων δράσης επηρεάζουν αποφασιστικά την ικανότητα των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης για εκμάθηση και προσαρμογή προς τις μεταβαλλόμενες συνθήκες, και συνεπώς το βαθμό κινητοποίησής τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπροσθέτως, η αυξανόμενη σημασία των ικανοτήτων για συλλογική δράση ως βασική προϋπόθεση για επιτυχή έκβαση της διαδικασίας μάθησης και προσαρμογής συνδέεται άμεσα με την ανάδυση του παραδείγματος των δικτύων ως λειτουργικού μοντέλου της θεσμικής υποδομής σε όλα τα επίπεδα διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. (Kenis - Schneider, 1991· Windhoff-Heritier, 1993· Kohler-Koch, 1996). Έτσι, θεσμικά δίκτυα και κοινωνικό κεφάλαιο αποτελούν κρίσιμα εργαλεία για τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής, επειδή παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επίλυση προβλημάτων συλλογικής δράσης, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη διαμόρφωση του συστήματος των θεσμικών αλληλεπιδράσεων και παρέχοντας σταθερούς κανόνες (κοινωνικές νόρμες) που διευκολύνουν την ανταλλαγή πληροφοριών και μειώνουν την αβεβαιότητα. Με αυτή την έννοια, ο ρόλος τους θεωρείται καθοριστικός για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής (rational choice) και της κοινωνιολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης (sociological new institutionalism) στα πλαίσια της σύγχρονης θεωρίας ολοκλήρωσης.

α. Η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση

Στο πλαίσιο της θεωρητικής προσέγγισης της ορθολογικής επιλογής, η θεωρία παιγνίων (game theory) έχει αποκρυπτογραφήσει τις ουσιαστικές ιδιότητες των διλημάτων συλλογικής δράσης και τις συνθήκες υπό τις οποίες ορθολογικώς δρώντα άτομα μπορεί να οδηγηθούν σε επιλογές που αντιβαίνουν στη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας με βάση το κριτήριο Pareto – επιλογές δηλαδή που οδηγούν όλα τα μέρη σε χειρότερη κατάσταση απ' ό,τι αν εί-

χαν συνεργαστεί. Η αισιοδοξία του Axelrod σχετικά με την ικανότητα των φορέων δράσης να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης χωρίς την παρέμβαση κάποιας εξωγενούς δύναμης (π.χ. κράτος) στηρίζεται στη διαπίστωση ότι η επικρατούσα στρατηγική υπό συνθήκες επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού είναι η στρατηγική που έχει γίνει γνωστή ως *tit-for-tat*, κατά την οποία κάθε παίκτης ανταποκρίνεται κατά ποιοτικά παρεμφερή τρόπο στη δράση των άλλων παικτών.⁴

Αντίθετα, σύμφωνα με την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση, τα διλήμματα συλλογικής δράσης θεωρούνται ως αιτίες που δικαιολογούν την ύπαρξη των θεσμών, «των ιεραρχικών, δηλαδή, εκείνων δομών στο πλαίσιο των οποίων με τη χρήση κυρώσεων επιδιώκεται να καταστούν οι ατομικές ορθολογικές επιλογές συμβατές με το κοινωνικό όφελος» (Bates, 1988, σ. 387). Με αυτή την έννοια, οι θεσμοί θεωρούνται ως εξωτερικοί περιορισμοί που επιβάλλονται στην ατομική ελευθερία επιλογής και στοχεύουν στη διαμόρφωση των προτιμήσεων και την αριστοποίηση της συμπεριφοράς ατόμων ή φορέων, διευκολύνοντας έτσι την επίτευξη συλλογικής δράσης⁵ (Moe, 1990· Shepsle, 1989). Στο πλαίσιο των νεοθεσμικών οικονομικών, ιδιαίτερα, αποδίδεται έμφαση στη σημασία των τυπικών θεσμών για τη μείωση του κόστους των συναλλαγών και την υπερνίκηση προβλημάτων καιροσκοπικής συμπεριφοράς (Williamson, 1975· North, 1990). Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία οι βασιζόμενες στην ορθολογική επιλογή ατομικές προτιμήσεις σχηματοποιούνται και εξισορροπούνται από την επίδραση των θεσμών. Αυτή η ιδέα της «δομικής εξισορρόπησης» («structure-induced equilibrium») που αναπτύχθηκε από τον K. Shepsle αποτελεί το έναυσμα για «ενσωμάτωση θεσμικών χαρακτηριστικών στο παράδειγμα της ορθολογικής επιλογής» (1989, σ. 137), και έτσι αντιμετωπίζει

4. Συγκεκριμένα, κατά το αποκαλούμενο «Folk Theorem», μια εκδοχή της στρατηγικής *tit-for-tat*, υπό συνθήκες επαναλαμβανόμενου παιχνιδιού του διλήμματος του φυλακισμένου (prisoner's dilemma game), η τακτική της «λιποταξίας σε κάθε περίπτωση» δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση ισορροπίας (stable equilibrium). Βλ. R. Axelrod (1984).

5. Ο διττός προσδιορισμός της έννοιας του θεσμού από την Adr. Windhoff-Heritier (1991, σ. 41), ως «περιορισμός και ευκαιρία» ταυτόχρονα, δείχνει το σημείο συμβατότητας μεταξύ της ορθολογικής επιλογής και της νεοθεσμικής προσέγγισης, και ως εκ τούτου μπορεί να θεωρηθεί ως θεωρητικό θεμέλιο της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης. Βλ. επίσης J. Coleman (1988, σ. 97) και K. Dowding (1994).

τους θεσμούς σαν ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των φορέων δράσης αφενός, και της διαμόρφωσης συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, αφετέρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θεσμοί θεωρούνται ως μηχανισμοί που μορφοποιούν το βασιζόμενο σε υ-πολογισμούς μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας σύστημα αλληλεπιδράσεων και σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των φορέων δράσης. Συμπερασματικά, οι προτιμήσεις των φορέων δράσης και οι τυπικοί και άτυποι θεσμοί και νόρμες αποτελούν συστατικά στοιχεία της θεμελιώδους εξίσωσης της πολιτικής επιστήμης:

$$\begin{aligned} \text{Προτιμήσεις} \times \text{Θεσμοί} &= \text{Επιλογές πολιτικής} & (1) \\ (\text{Preferences} \times \text{Institutions}) &= \text{Policy Outcomes} \end{aligned}$$

Στις διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε., η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση αποδέχεται τους θεμελιώδεις ισχυρισμούς του διακυβερνητισμού σχετικά με τον κεντρικό ρόλο των κυβερνήσεων των κρατών-μελών στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και ως εκ τούτου αντιμετωπίζει τις προτιμήσεις των κρατών-μελών ως ανεξάρτητη μεταβλητή από την οποία εξαρτώνται τόσο οι πολιτικές επιλογές όσο και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις των θεσμών-οργάνων της Ε.Ε. Εντούτοις, εκκινώντας από τις βασικές διακυβερνητικές διαπιστώσεις, η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο των θεσμών και στις συνθήκες υπό τις οποίες τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., αφού δημιουργηθούν, επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών των κρατών-μελών (Pollack, 1997). Με αυτή την έννοια, τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., διαμορφώνοντας τις αλληλεπιδράσεις και τις σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ των κρατών-μελών, λειτουργούν ως ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των κυβερνήσεων των κρατών-μελών και των συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών και θεσμικών μεταρρυθμίσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Pollack, 1996, σ. 430) συνιστώντας έτσι κρίσιμο παράγοντα για την ανάπτυξη συλλογικών δραστηριοτήτων σε ένα ευρύ φάσμα τομέων πολιτικής και για την οικοδόμηση του συστήματος συλλογικής διακυβέρνησης στην Ε.Ε. (Bulmer, 1994). Ως εκ τούτου, η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση επικεντρώνεται είτε στη συστηματοποίηση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης, του τρόπου δηλαδή κατά τον οποίο θεσμικά όργανα στο εσωτερικό των κρατών-μελών χρησιμοποιούνται για την ισχυροποίηση της διαπραγματευτικής θέσης

των κυβερνήσεων στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (Schneider - Cederman, 1994), είτε στη διερεύνηση του βαθμού κατά τον οποίο συγκεκριμένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων (συνεργασία, συναπόφαση κ.ο.κ) επηρεάζουν την ανακατανομή εξουσιών και αρμοδιοτήτων μεταξύ των κεντρικών θεσμικών οργάνων της Ε.Ε. (Ε.Κ., Δικ.Ε.Ε.) (Garrett - Tsebelis, 1996). Τέλος, στο πλαίσιο της διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε., η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση επικεντρώνεται στις επιπτώσεις που έχουν συγκεκριμένες θεσμικές μεταβολές σε επίπεδο Ε.Ε. για την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ υπερεθνικού, εθνικού και υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης (Pollack, 1995). Συμπερασματικά, η ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση υιοθετεί μια μάλλον «ισχνή» («thin») ερμηνεία της θεσμικής λειτουργίας, με την έννοια ότι αντιμετωπίζει τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. απλά ως τους κατάλληλους μηχανισμούς μορφοποίησης των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των κρατών-μελών, διευκολύνοντας έτσι την επίτευξη συλλογικής διακυβέρνησης. Ωστόσο, θεωρώντας τις προτιμήσεις των φορέων δράσης ως δεδομένες και εξωγενείς σε σχέση με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον, υποεκτιμά τον ρόλο των θεσμικών αλληλεπιδράσεων και συνεπώς αδυνατεί να συλλάβει την επιρροή της διαδικασίας κοινωνικοποίησης στη διαμόρφωση των προτιμήσεων των φορέων δράσης σε υπερεθνικό, εθνικό ή υποεθνικό επίπεδο διακυβέρνησης.

β. Κοινωνικό κεφάλαιο, θεσμικά δίκτυα και λειτουργία κοινωνικοποίησης

Παρά το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση του μοντέλου των δικτύων στο πλαίσιο της μελέτης του συστήματος διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. συνδέθηκε αρχικά με την ανάγκη για χαρτογράφηση των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ των φορέων δράσης, η ουσιαστική συνεισφορά του μοντέλου συναρτάται με την ικανότητά του να συλλαμβάνει τη σημασία του συστήματος θεσμικών αλληλεπιδράσεων. Αυτή η ικανότητα προέρχεται από το γεγονός ότι τα δίκτυα χαρτογραφούν γενικώς σχέσεις και διασυνδέσεις μεταξύ φορέων δράσης και συνεπώς αναφέρονται άμεσα σε κοινωνικά και οργανωτικά συστήματα που συνήθως περιλαμβάνουν πολλούς και διαφορετικούς φορείς δράσης (Knocke - Kuklinski, 1982). Η θεμελιώδης αυτή συνεισφορά του μοντέλου των δικτύων –να συλλαμβάνει, δηλαδή, τη σημασία των θεσμικών αλληλεπιδράσεων– απορρέει άμεσα από τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της εξουσίας στο

πλαίσιο των δικτύων και από τις συνακόλουθες επιπτώσεις του για τις διαδικασίες ανταλλαγής και αλληλεξάρτησης. Συγκεκριμένα, με δεδομένο τον αναπροσδιορισμό της έννοιας της ισχύος/εξουσίας στο πλαίσιο των δικτύων ως «ικανότητας για επίτευξη υψηλότερου επιπέδου συλλογικής δράσης» (Metcalf, 1981, σ. 504) και τον υψηλό βαθμό αλληλεξάρτησης μεταξύ των φορέων δράσης ως προς τους πόρους, οι σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό των δικτύων βασίζονται κυρίως στη διαδικασία της «πολιτικής ανταλλαγής» («political exchange») (Marin, 1990). Η διαδικασία της ανταλλαγής με τη σειρά της αναφέρεται συνήθως σε ευρύ φάσμα πόρων (πληροφορία, γνώση) και αποτελεί θεμελιώδη τρόπο για επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων. Έτσι, τα θεσμικά δίκτυα μπορούν να οριστούν σαν συστήματα αλληλεπίδρασης μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών θεσμικών φορέων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικής ή συγκεκριμένης χωρικής μονάδας και οριοθετούνται από αυτήν (Paraskevoopoulos, 1999, 2000).

Με αυτή την έννοια, εντούτοις, το παράδειγμα των δικτύων υπερκερά με δημιουργικό τρόπο την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση, αφενός λαμβάνοντας υπόψη τη βασιζόμενη στην ορθολογική επιλογή διαδικασία ανταλλαγής και, αφετέρου, ενσωματώνοντας τα βασικά χαρακτηριστικά του ευρύτερου θεσμικού περιβάλλοντος, δηλαδή των αλληλεπιδράσεων και αλληλεξαρτήσεων μεταξύ θεσμικών φορέων δράσης. Με αυτό τον τρόπο, το μοντέλο των δικτύων αποτελεί μια σημαντική συνιστώσα της λειτουργίας κοινωνικοποίησης, η οποία βασίζεται στην παραδοχή ότι οι σχέσεις ανταλλαγής δεν εξαρτώνται τόσο από τη διαθεσιμότητα των πόρων, όσο από τις αντιλήψεις των φορέων δράσης σχετικά με την αξία και τη χρησιμότητά τους, και συνεπώς η διαδικασία ανταλλαγής επηρεάζεται καθοριστικά από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Είναι ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό του οργανωτικού παραδείγματος των δικτύων που θεμελιώνει τη συμβατότητά του με τη θεσμική θεωρία της οικονομικής κοινωνιολογίας, η οποία βασίζεται στην κριτική του υποκοινωνικοποιημένου χαρακτήρα της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης, και ιδιαίτερα της λειτουργικής/νεοκλασικής εξήγησης σχετικά με την προέλευση των θεσμών. Η θεωρητική θεμελίωση των θεσμών από πλευράς οικονομικής κοινωνιολογίας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην εμπειρωτική προσέγγιση («embeddedness argument») του Granovetter, η οποία δίδει έμφαση στον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης και τονί-

ζει τον ρόλο των δικτύων στην εμπέδωση της εμπιστοσύνης και τη δημιουργία προσδοκιών και νορμών (Granovetter, 1985). Έτσι, η εμπειρωτική προσέγγιση αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην επιρροή που ασκεί το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον (τυπικοί και άτυποι κανόνες και νόρμες) στην ορθολογική και ιδιοτελή δράση και συνεπώς αντιμετωπίζει την κοινωνική και θεσμική δομή σαν αλληλεπιδρώντα συστήματα, και τα δίκτυα σαν ένα νέο παράδειγμα θεσμικής λειτουργίας που υπερβαίνει τα όρια τόσο του μοντέλου της αγοράς όσο και του ιεραρχικού μοντέλου, παίζοντας έτσι καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία της κοινωνικοποίησης.

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, το κοινωνικό κεφάλαιο αναδύεται ως η δεύτερη σημαντική συνιστώσα της διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Αναφέρεται σε «θεμελιώδεις κοινωνικές αρετές όπως εμπιστοσύνη, νόρμες ανταποδοτικότητας και δίκτυα αυθόρμητης συμμετοχής των πολιτών που συμβάλλουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της κοινωνίας, διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης» (Putnam, 1993, σ. 167). Η εμπιστοσύνη αποτελεί την πρώτη σημαντική μορφή κοινωνικού κεφαλαίου. Συνδέεται άμεσα με τη μεταβλητότητα, και ως εκ τούτου αβεβαιότητα, που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα πολύπλοκα θεσμικά μορφώματα και θεωρείται ως το κρίσιμο θεωρητικό εργαλείο για την άρση αυτής της αβεβαιότητας, μορφοποιώντας τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών εταίρων και διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης. Η διευρυμένη εμπιστοσύνη που είναι απαραίτητη στο πλαίσιο των σύγχρονων θεσμικών μορφωμάτων, όμως, εμπεδώνεται μέσα από δύο συναφείς μορφές κοινωνικού κεφαλαίου: τις νόρμες ανταποδοτικότητας και τα δίκτυα αυτοδέσμευσης των πολιτών. Η γενικευμένη ανταποδοτικότητα (generalized reciprocity), που αποτελεί την πιο σημαντική νόρμα, πηγάζει από τη διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ των φορέων δράσης, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργούνται αμοιβαίες προσδοκίες μεταξύ των φορέων ότι τα οφέλη που απολαμβάνει ένας φορέας δράσης σαν αποτέλεσμα της συμμετοχής του στη διαδικασία ανταλλαγής θα πρέπει να τα ανταποδώσει στους άλλους φορείς κάποια στιγμή στο μέλλον (Coleman, 1990). Έτσι, κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα στα οποία η νόρμα γενικευμένης ανταποδοτικότητας είναι κυρίαρχη μπορούν ευκολότερα να αποφεύγουν την καιροσκοπική συμπεριφορά συγκεκριμένων φορέων δράσης και συνεπώς να επιλύουν προβλήματα συλλογικής δράσης, συμβιβάζοντας ατομικό συμφέρον και αλληλεγγύη. Η γε-

νικευμένη ανταποδοτικότητα με τη σειρά της συνδέεται στενά με πυκνά δίκτυα αυτοδέσμευσης και κοινωνικής ανταλλαγής, στο πλαίσιο των οποίων ο βασικός ιστός σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ ανταποδοτικότητας, υπόληψης-φήμης και εμπιστοσύνης αναπτύσσεται με αμοιβαία ενισχυτικό τρόπο (Ostrom, 1998). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία κοινωνικοποίησης με βάση την επιβολή κυρώσεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ενδυνάμωση των νορμών και συνεπώς του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο με τη σειρά του διευκολύνει τη σταθερότητα των σχέσεων μεταξύ των φορέων δράσης στο εσωτερικό των δικτύων και, ως εκ τούτου, την εγγενή ικανότητα προσαρμογής των θεσμικών δικτύων στις μεταβολές του περιβάλλοντος.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφής η διαδικασία μέσω της οποίας το κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ αποτελεί αρχικά παραπροϊόν της διαδικασίας ανταλλαγής, μετατρέπεται σε δημόσιο αγαθό, με την έννοια του κοινωνικού πόρου που είναι διαθέσιμος σε οποιονδήποτε ατομικό φορέα και διευκολύνει τη συλλογική δράση. Με αυτή την έννοια, θεωρείται ως το κατάλληλο εργαλείο για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής/ίδιοτελούς δράσης και της κοινωνικής δομής (Coleman, 1988· Ostrom, 1995) και συνακόλουθα για τη διευκόλυνση της λειτουργίας κοινωνικοποίησης. Παρόλο ότι ο ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Coleman (1990, σ. 300-302) ως «οι εγγενείς σε κάθε κοινωνική οργάνωση κοινωνικές αρετές που συνιστούν συσσωρευμένο κεφάλαιο για το άτομο» υπονοεί ότι αφορά ατομικούς φορείς δράσης (πρόσωπα), είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι αποτελεί επίσης κρίσιμο παράγοντα που διευκολύνει τη συλλογική δράση μεταξύ των θεσμικών (συλλογικών) φορέων δράσης (Coleman, 1988). Ως εκ τούτου, η εθελοντική συνεργασία είναι ευκολότερη σε κοινωνικά ή θεσμικά μορφώματα όπου υπάρχει παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου, και συνεπώς η επιδίωξη παραγωγής συλλογικών αγαθών δεν αντιστρατεύεται τις ατομιστικές επιδιώξεις μεγιστοποίησης της ατομικής ευημερίας. Είναι στο πλαίσιο της ίδιας λογικής που, τόσο η εμπεδωτική προσέγγιση του Granovetter όσο και η θεωρία συλλογικής δράσης του J. Coleman αποτελούν συστατικά στοιχεία της συμπεριφορικής επανάστασης στην πολιτική επιστήμη, η οποία δίδει έμφαση στην ανάπτυξη ενός νέου θεωρητικού προσανατολισμού που αντιμετωπίζει την κοινωνική δομή και τη θεσμική και οικονομική απόδοση ως αλληλεξαρτώμενες μεταβλητές.

Συμπερασματικά, το κοινωνικό κεφάλαιο και τα θεσμικά δίκτυα ως συνιστώσες της λειτουργίας κοινωνικοποίησης επηρεάζουν σημαντικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων των φορέων δράσης και μορφοποιούν τη διαδικασία ανταλλαγής. Στο πλαίσιο αυτής της λειτουργίας το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ημιανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία, επηρεάζοντας καθοριστικά τη διαδικασία διαμόρφωσης των προτιμήσεων των φορέων δράσης, διευκολύνει τη σταθερότητα των σχέσεων μεταξύ των φορέων και κατά συνέπεια τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής στο εσωτερικό των δικτύων. Τα δίκτυα με τη σειρά τους λειτουργούν σαν ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των φορέων δράσης αφενός, και της διαμόρφωσης συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών, αφετέρου. Έτσι, η θεμελιώδης, με βάση την ορθολογική νεοθεσμική προσέγγιση, εξίσωση της πολιτικής επιστήμης διαμορφώνεται ως ακολούθως:

Κοιν. κεφάλαιο x Προτιμήσεις x Θεσμοί/Θεσμικά δίκτυα = Επιλογές πολιτικής (2)
Social Capital x Preferences x Institutions/Institutional Networks = Policy Outcomes

Ως συνιστώσες της λειτουργίας κοινωνικοποίησης στο πλαίσιο της διαδικασίας μάθησης, κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα εισάγονται σαν κατάλληλα θεωρητικά εργαλεία, τα οποία αμβλύνουν τις σκληρές θεωρήσεις της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης σχετικά με τη «θεσμική ισχνότητα» («institutional thinness»), και συνακόλουθα συμβάλλουν στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της ορθολογικής και της ιστορικής/κοινωνιολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης. Στο πλαίσιο της τελευταίας, χωρίς να υπάρχει άρνηση του ορθολογικού και ιδιοτελούς χαρακτήρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, δίδεται έμφαση στο ρόλο της διαδοχικής εξάρτησης (path dependence) και των μη επιδιωκόμενων συνεπειών (unintended consequences) ως εγγενών χαρακτηριστικών της ανάπτυξης των θεσμών (Rose, 1990· Thelen - Steinmo, 1992· Pierson, 1997), καθώς επίσης και στην επίδραση των πολιτισμικών προτύπων και της κοινωνικής δεοντολογίας επί της ατομιστικής δράσης (March - Olsen, 1989). Έτσι, σύμφωνα με την ως άνω άποψη περί «θεσμικής πυκνότητας» («institutional thickness»), οι θεσμοί, ως «οι εμπεδωμένες στην οργανωτική δομή της πολιτείας ή πολιτικής οικονομίας τυπικές και άτυπες νόρμες και συμβάσεις» (Hall - Taylor, 1996, σ. 938), θεωρούνται, πρωτίστως από την κοινωνιολογική και δευτερευόντως από την ιστορική σχολή, όχι ως ενδιάμεση, αλλά ως ανε-

ξάρτητη μεταβλητή που επηρεάζει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων και συμφερόντων των φορέων δράσης.

Στο πλαίσιο της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα, ως συνιστώσες της διαδικασίας μάθησης, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην υποεκτιμημένη από τον φιλελεύθερο διακυβερνητισμό διαδικασία κοινωνικοποίησης και κατά συνέπεια στη διαμόρφωση των προτιμήσεων και στην οικοδόμηση μορφών συλλογικής διακυβέρνησης σε υπερεθνικό, εθνικό ή υποεθνικό επίπεδο. Εντούτοις, το αναδυόμενο από την παραπάνω θεωρητική συζήτηση κρίσιμο ζήτημα ουσιαστικοποιείται στο ρόλο που παίζει η ιστορική-εξελικτική πορεία των θεσμών για την ενδυνάμωση της μαθησιακής και προσαρμοστικής λειτουργίας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Η εγγενής στη διαδικασία μάθησης εξελικτική προσέγγιση χαρακτηρίζει πρωτίστως τη λειτουργία της εκμάθησης των κανόνων συλλογικής δράσης στο πλαίσιο της άσκησης δημόσιας πολιτικής (Rose, 1990), και με αυτή την έννοια είναι συμβατή με την ιστορική νεοθεσμική προσέγγιση στο πλαίσιο της Ε.Ε. (Pierson, 1996· Bulmer, 1994). Εντούτοις, η μαθησιακή προσέγγιση είναι απαλλαγμένη από τις ντετερμινιστικές ερμηνείες της ιστορικής εξέλιξης, δεδομένου ότι στηρίζεται στην υπόθεση της συλλογικής δράσης ως ορθολογικής επιλογής. Εξάλλου, οι έννοιες της συλλογικής δράσης και της βασιζόμενης στην παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου ισχυρής κοινωνίας πολιτών αποτελούν συστατικό στοιχείο της Δυτικής πολιτισμικής ταυτότητας (Paraskevoopoulos, 2000), η οποία παραδοσιακά θεωρείται ως κυρίαρχούμενη από τα βασιζόμενα στην ορθολογική επιλογή μοντέλα της αγοράς και της ιεραρχίας (γραφειοκρατίας) (Finnemore, 1996). Σε αυτό το πλαίσιο, η αισιοδοξία του Sabel (1993), η οποία βασίζεται στην έννοια της «σκόπμιης εμπιστοσύνης» (studied trust) ως βασικό χαρακτηριστικό συνεργατικών και αυτοποιητικών (autopoietic) συστημάτων και στην «εκ των κάτω» διαδικασία δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου, προϋποθέτει την υπέρβαση της διάκρισης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού (public/private divide), και την αναθεώρηση του παραδοσιακού ρόλου της δημόσιας πολιτικής ως προς την προώθηση των λειτουργιών εκμάθησης και προσαρμογής, η οποία θα πρέπει να είναι προσανατολισμένη στην κατεύθυνση της ενθάρρυνσης πρωτοβουλιών περισσότερο, παρά στην επιβολή συλλογικής δράσης «εκ των άνω».

γ. Η διάρθρωση του συστήματος πολυεπίπεδης διακυβέρνησης στην περιφερειακή πολιτική

Με βάση την ως άνω θεωρητική ανάλυση, το διαρθρωτικό μοντέλο της θεσμικής υποδομής με ικανότητα μάθησης στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης στη διαρθρωτική πολιτική της Ε.Ε. στηρίζεται σε ένα τοπικό λειτουργικό δίκτυο (functional network). Τα λειτουργικά δίκτυα, τα οποία τείνουν να έχουν οριζόντια παρά κάθετη δομή και διευκολύνουν την επίτευξη συλλογικής δράσης συνδυάζοντας κρατικούς και κλαδικούς τοπικούς φορείς δράσης, και ως εκ τούτου τείνουν να υπερβαίνουν τη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ενσωματώνοντας έτσι πολλαπλούς πόρους, θεωρείται ότι παρέχουν τη θεμελιώδη οργανωτική δομή για εκμάθηση και προσαρμογή (Paraskevopoulos, 1998β, 1999, 2000). Ως εκ τούτου, όπου υπάρχει έλλειψη αυτού του τύπου δικτύων, όπως κατά κανόνα συμβαίνει στις περιφέρειες του Στόχου 1 των μικρών και πιο συγκεντρωτικών κρατών-μελών, οι αναπτυξιακές στρατηγικές καθορίζονται συνήθως από τις διοικητικές δομές του κεντρικού κράτους και, συνεπώς, ανεξάρτητα από τη βραχυπρόθεσμη αποτελεσματικότητά τους, εμποδίζουν παρά διευκολύνουν την εκ των κάτω διαδικασία μάθησης και προσαρμογής (Leonardi, 1995).

Από την άλλη πλευρά, η ευρωπαϊκή διαρθρωτική πολιτική θεωρείται ως θεμελιώδης μεταβολή των συστημικών παραμέτρων που απειλεί τις προϋπάρχουσες θεσμικές ισορροπίες, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, και ταυτόχρονα ως ευκαιρία για θεσμική συγκρότηση και δημιουργία δικτύων, ιδιαίτερα στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες του Στόχου 1. Συγκεκριμένα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση εμπεδωμένες δομές και καθιερωμένα συμφέροντα σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, τα προγράμματα των Διαρθρωτικών Ταμείων επιφέρουν αστάθεια στις σχέσεις εντός των τοπικών δικτύων, η οποία με τη σειρά της προκαλεί την αντίδραση εκ μέρους των θεσμικών φορέων, για τους οποίους αλλαγή σημαίνει απώλεια ασφάλειας και ισχύος. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, τα ευρωπαϊκά προγράμματα αποτελούν έναυσμα για τη διαδικασία θεσμικής αναδιάρθρωσης, ιδιαίτερα σε περιφέρειες με αδύναμη θεσμική υποδομή, αδυνατίζοντας τη θέση ισχυρών συμφερόντων. Η διαδικασία αυτή διευκολύνει τη θεμελίωση νέων θεσμών, επειδή, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις οι οποίες αφορούν κατεξοχήν τις περιφέρειες του Στόχου 1, η διαδικασία της θεσμικής συγκρότησης προϋποθέτει τη μερική ή την ολική απαξί-

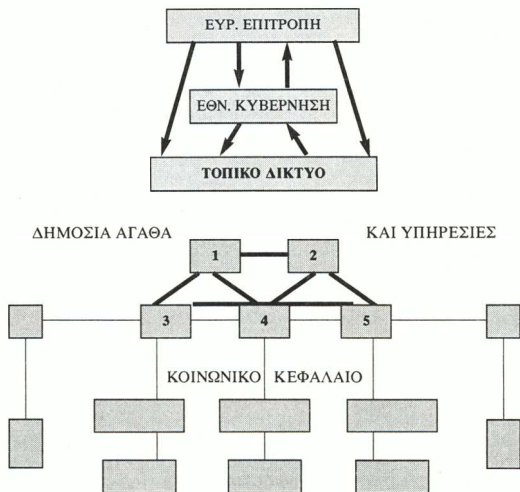
ωση της προϋπάρχουσας θεσμικής υποδομής (Storper, 1995).

Υπό αυτές τις συνθήκες, η παρουσία πολλαπλών και συλλογικών ηγετικών ρόλων στο εσωτερικό των δικτύων μπορεί να αποτρέψει την αποσταθεροποίηση των σχέσεων στο εσωτερικό τους, ενώ ταυτόχρονα, η συλλογική ανταπόκριση στην κρίση μπορεί να μετριάσει αποτελεσματικά τις τοπικές επιπτώσεις των αλλαγών. Εξάλλου, δεδομένου ότι η θεσμική εκμάθηση είναι εξ ορισμού μια δυναμική διαδικασία κινητοποίησης με στόχο την προσαρμογή σε υψηλότερα επίπεδα θεσμικής απόδοσης (Sabel, 1994, σ. 137) και ως εκ τούτου συνήθως αποσταθεροποιεί τις σχέσεις μεταξύ των θεσμικών φορέων, μια αποτελεσματική ηγεσία λειτουργεί σαν παράγοντας εξισορρόπησης των εντάσεων μεταξύ της διαδικασίας εκμάθησης και του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας που μπορεί να προκληθεί από τις αλλαγές. Με αυτή την έννοια, η άσκηση αποτελεσματικής ηγεσίας προϋποθέτει την αποκέντρωση εξουσίας και αρμοδιοτήτων, όπως επίσης ένα υψηλό επίπεδο εμπλοκής των συμμετεχόντων φορέων δράσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμπιστοσύνη, που αποτελεί συστατικό στοιχείο του κοινωνικού κεφαλαίου, λειτουργεί ως συγκολλητική ουσία που διευκολύνει τη σταθεροποίηση των σχέσεων μεταξύ των φορέων δράσης και αυξάνει την ικανότητα των δικτύων να προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες (Paraskevopoulos, 1998β, 1999, 2000).

Το Διάγραμμα 1 απεικονίζει τον τρόπο κατά τον οποίο ένα θεσμικό δίκτυο, σε τοπικό επίπεδο, μπορεί να διευκολύνει την ικανότητα της περιφέρειας για θεσμική εκμάθηση και προσαρμογή στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής, με βάση τις διαδικασίες της ανταλλαγής και της κοινωνικοποίησης. Συγκεκριμένα, το διάγραμμα παρουσιάζει την ιδανική διαμόρφωση του συστήματος ενδοπεριφερειακών αλληλεπιδράσεων, το οποίο περιλαμβάνει μια ομάδα συνδεδεμένων με ισχυρούς δεσμούς φορέων δράσης (ενδοπεριφερειακό λειτουργικό δίκτυο), ενώ μερικοί από αυτούς (3, 4, 5) συνδέονται χαλαρά με άλλους περιφερειακούς φορείς. Αυτή η διάθροιση των αλληλεπιδράσεων, σε τοπικό επίπεδο, ανταποκρίνεται ταυτόχρονα, τόσο στην ανάγκη για ύπαρξη τοπικής ηγεσίας που συνδυάζει δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, όσο και στη σημασία των διασυνδέσεων με περιφερειακούς ως προς το δίκτυο τοπικούς και μη τοπικούς φορείς, οι οποίοι προσφέρουν πρόσβαση σε συμπληρωματικούς πόρους (πληροφορία, γνώση, νέες ιδέες). Επι-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Εκμάθηση και προσαρμογή στα δίκτυα πολυεπίπεδης διακυβέρνησης

προσθέτως, το διάγραμμα απεικονίζει τη βασιζόμενη στη διαδικασία της ανταλλαγής κατανομή της εξουσίας μεταξύ των φορέων δράσης, στο πλαίσιο της οποίας ο συσχετισμός ισχύος μεταξύ των φορέων δράσης στο εσωτερικό του δικτύου προσδιορίζεται από την ικανότητα ενός εκάστου φορέα να συνδυάζει εξωτερικές και εσωτερικές διασυνδέσεις, και συνεπώς πρόσβαση σε πολλαπλούς πόρους. Με αυτή την έννοια, η κατανομή της εξουσίας στο εσωτερικό του δικτύου παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ενδοπεριφερειακών αλληλεπιδράσεων, όπως επίσης και στην επίτευξη συλλογικής δράσης. Από την άλλη πλευρά, ο ρόλος του κοινωνικού κεφαλαίου είναι να διευκολύνει την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων μέσα από τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, η οποία συνεπάγεται την ενεργό ανάμιξη των φορέων στην πα-

ροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών που υποστηρίζουν το τοπικό σύστημα παραγωγής.

Συμπερασματικά, κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα αποτελούν θεμελιώδεις συνιστώσες για τις λειτουργίες μάθησης, προσαρμογής και εξευρωπαϊσμού του υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης, διευκολύνοντας τη συλλογική δράση μέσα από τις διαδικασίες ανταλλαγής και κοινωνικοποίησης. Ως εκ τούτου, ανταλλαγή και κοινωνικοποίηση αποτελούν συστατικά στοιχεία της διαδικασίας εκμάθησης. Σε αυτό το πλαίσιο, το κοινωνικό κεφάλαιο ως εγγενές συστατικό της λειτουργίας κοινωνικοποίησης θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τη διαδικασία μάθησης στο εσωτερικό των δικτύων. Έτσι, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής πολιτικής, το κοινωνικό κεφάλαιο, η θεσμική υποδομή με ικανότητα μάθησης και η προσαρμογή στο ευρωπαϊκό περιβάλλον αποτελούν αλληλεξαρτώμενες έννοιες.

3. ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στην Ελλάδα, η συγκεντρωτική δομή του κράτους και του συστήματος δημόσιας διοίκησης και η αδύναμη κοινωνία πολιτών, παρεμποδίζοντας τις λειτουργίες ανταλλαγής και κοινωνικοποίησης, θεωρούνται ως τα σημαντικότερα εμπόδια για την επίτευξη συλλογικής δράσης και κατά συνέπεια για τις διαδικασίες εκμάθησης, προσαρμογής και εξευρωπαϊσμού σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Paraskevoopoulos, 1998α, 1999, 2000).

Συγκεκριμένα, παρά τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις που κυρίως επιβλήθηκαν από τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1980 και του 1990, όπως η περιφερειακή συγκρότηση της χώρας με τη δημιουργία των 13 περιφερειών, η θεσμοθέτηση εκλεγμένου δεύτερου βαθμού αυτοδιοίκησης σε επίπεδο νομού και η δημιουργία βιώσιμων μονάδων τοπικής διοίκησης (νέοι δήμοι) με την αναγκαστική συνένωση των κοινοτήτων (σχέδιο «Καποδίστριας»), το συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα και τα ιεραρχικά δίκτυα εξακολουθούν να θεωρούνται χαρακτηριστικά της άσκησης δημόσιας πολιτικής. Αυτή η συγκεντρωτική διοικητική δομή επηρεάζει την κατανομή πόρων και εξουσίας μεταξύ των τοπικών φορέων, και κατά συνέπεια συνιστά το σημαντικότερο εμπό-

διο για τη δημιουργία οριζόντιων (λειτουργικών) δικτύων συνεργασίας με βάση τη διαδικασία της ανταλλαγής σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, παρεμποδίζοντας έτσι την προσαρμογή της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Από την άλλη πλευρά, το θέμα της ουσιαστικοποίησης της έννοιας του πολίτη ως υποκειμένου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων συνιστά κρίσιμη παράμετρο για την ελληνική κοινωνικοπολιτική δομή, δεδομένου ότι τόσο οι αδυναμίες του διοικητικού συστήματος όσο και το πελατειακό πολιτικό σύστημα φαίνεται ότι συνδέονται άρρηκτα με τον «ιδιόρρυθμο ελληνικό ατομικισμό» (Tsoukalas, 1995) και μια «εξαιρετικά αδύναμη κοινωνία πολιτών» (Mouzelis, 1995, σ. 19), καθώς επίσης και την έλλειψη αποθεμάτων κοινωνικού κεφαλαίου (Paraskevopoulos, 1998, 1999, 2000). Η θεωρητική θεμελίωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικού συστήματος και πολιτισμικών χαρακτηριστικών συναρτάται με την κυριαρχία στη σύγχρονη κοινωνικοπολιτική δομή ενός ιδιότυπου «πολιτισμικού δυΐσμού»⁶ (Diamandouros, 1994) μεταξύ δύο ισχυρών, αντιμαχόμενων ρευμάτων: αφενός του Δυτικού, που συνδέεται με τις βασικές παραδόσεις του Διαφωτισμού σχετικά με τον κεντρικό ρόλο των θεσμών και της έννοιας του πολίτη στην κοινωνικοπολιτική δομή και, αφετέρου, της βυζαντινής οθωμανικής παράδοσης που χαρακτηρίζεται από τον συνδυασμό ισχυρού κράτους, πελατειακών σχέσεων και Ορθόδοξης Εκκλησίας (Diamandouros, 1994· Mouzelis, 1995).

Αυτός ο πολιτισμικός διαφορισμός, καθώς επίσης και η κυριαρχία της «κουλτούρας του αδικημένου» («underdog culture»), κατά τη διάρκεια της μεταβατικής και μεταπολεμικής περιόδου (Diamandouros, 1994, σ. 15), είχαν σημαντικότερες επιπτώσεις στην ικανότητα προσαρμογής της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό περιβάλλον, παρεμποδίζοντας τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης. Επιπροσθέτως, ο συνδυασμός λαϊκισμού, ιδιαίτερα στην οικονομική πολιτική (Καζάκος, 1991· Lyrantzis, 1993), πελατειακών σχέσεων και στοιχείων κρατικοδίαιτου κορπορατισμού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 (Μαυρογορδάτος, 1988) οδήγησε σε αυ-

6. Η έννοια του πολιτισμικού δυΐσμού, η οποία στην περίπτωση της Ελλάδας διαπερνά σχεδόν κάθε θεσμό της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής δομής, χρησιμοποιείται από τον Διαμαντούρο ως ουσιαστικό στοιχείο της «κρίσιμότητας» («critical juncture»), που αποτελεί προσδιοριστικό παράγοντα της πορείας εξέλιξης στο πλαίσιο τόσο της ανάλυσης της διαδοχικής εξάρτησης («path-dependence analysis») όσο και της θεωρίας του χάους (Diamandouros, 1994, σ. 6-7).

τό που μπορεί να αποκαλεστεί «κρατικός πελατειακός κορπορατισμός» (Paraskevopoulos, 1999), ο οποίος επιδείνωσε περαιτέρω τις σχέσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας σε βάρος της τελευταίας.

Σε αυτές τις συνθήκες, ο συγκεντρωτισμός του συστήματος περιφερειακού προγραμματισμού συνοδευόμενος από την έλλειψη τυπικών ή άτυπων δικτύων επικοινωνίας και ανταλλαγής πληροφοριών σε ενδοπεριφερειακό και διαπεριφερειακό επίπεδο αποτέλεσε σημαντικό εμπόδιο στις φάσεις εφαρμογής και παρακολούθησης τόσο των ΜΟΠ όσο και των ΠΕΠ των ΚΠΣ μετά το 1989 (Paraskevopoulos, 1998α). Εντούτοις, παρά την ύπαρξη των ως άνω δυσμενών συνθηκών, η διαδικασία εξευρωπαϊσμού, επιβάλλοντας πιέσεις για μεταρρυθμίσεις, ερμηνεύεται ως μια εξωτερική πρόκληση προς την «εσωστρεφή πολιτική elite» (Tsoukalis, 1993, σ. 256), την κοινωνία και την οικονομία. Έτσι, αξίζει να τονιστεί ότι αυτές οι τάσεις έχουν αρχίσει να επιφέρουν μεταβολές στο πολιτικό σύστημα, το οποίο στη μετά-Παπανδρέου εποχή δείχνει σοβαρά σημάδια μιας «εκ των άνω» κίνησης προς την κατεύθυνση μιας πιο συνεπούς προσαρμογής στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας στα νησιά του Αιγαίου (Paraskevopoulos, 1998α, 1998β, 1999, 2000) παρέχουν ισχυρές ενδείξεις μιας μη συνδεόμενης με τη δομή του κράτους σχετικής διαφοροποίησης ως προς τις ικανότητες μάθησης και οικοδόμησης τοπικών θεσμών αυτοδιοίκησης μεταξύ των περιφερειών και των επιμέρους νομών, οι οποίες υπογραμμίζουν το ρόλο των τοπικών

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Δίκτυα γενικής ανταλλαγής και περιφερειακής πολιτικής
Δείκτες πυκνότητας*

	ΔΙΚΤΥΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ	ΔΙΚΤΥΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
Νομός Δωδεκανήσου	0,727	0,800
Νομός Κυκλάδων	0,545	0,636
Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου	0,367	0,414
Νομός Λέσβου	0,418	0,564
Νομός Χίου	0,528	0,611
Νομός Σάμου	0,595	0,667
Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου	0,237	0,277

Πηγή: C.J. Paraskevopoulos (1998α).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Δίκτυα γενικής ανταλλαγής και περιφερειακής πολιτικής
Δείκτες συγκέντρωσης*

	ΔΙΚΤΥΑ ΓΕΝΙΚΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ (%)	ΔΙΚΤΥΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ (%)
Νομός Δωδεκανήσου	33,33	24,44
Νομός Κυκλάδων	54,55	43,64
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	70,00	64,74
Νομός Λέσβου	71,11	53,33
Νομός Χίου	60,71	50,00
Νομός Σάμου	53,33	46,67
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	83,55	79,22

Πηγή: C.J. Paraskevopoulos (1998α).

ιδιαιτεροτήτων στη διαδικασία προσαρμογής. Πιο συγκεκριμένα, ποιοτικά χαρακτηριστικά της τοπικής θεσμικής υποδομής στις περιφέρειες Νοτίου και Βορείου Αιγαίου, όπως η διάρθρωση των τοπικών δικτύων⁷ (Πίνακες 1 και 2) και η ισχύς της κοινωνίας των πολιτών (παρουσία κοινωνικού κεφαλαίου⁸) φαίνεται να συσχετίζονται τόσο με το επίπεδο οικονομικής απόδοσης όσο και με το επίπεδο των ικανοτήτων για συλλογική δράση, εκμάθηση και προσαρμογή στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

7. Η ανάλυση των τοπικών δικτύων, μέρος της οποίας απεικονίζεται στο παρόν άρθρο με τη μορφή συγκεντρωτικών πινάκων μετρήσεων πυκνότητας (density) και συγκέντρωσης (centralisation), βασίστηκε σε εκτεταμένη έρευνα πεδίου που περιλάμβανε 70 περίπου ημιδιαμορφωμένες (semi-structured) συνεντεύξεις με εκπροσώπους των πιο σημαντικών τοπικών φορέων. Η επισήμανση των διασυνδέσεων απορρέει από ερωτήσεις σχετικά με από κοινού συμμετοχή σε πρωτοβουλίες και προγράμματα ανάπτυξης, και δε συνάγεται απλά από τις τυπικές σχέσεις μεταξύ των φορέων στο πλαίσιο της τοπικής διοικητικής δομής. Οι όροι «δίκτυα γενικής ανταλλαγής» και «δίκτυα πολιτικής» αναφέρονται σε σχέσεις ανταλλαγής που αναπτύσσονται ανεξάρτητα από, ή αποκλειστικά στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής αντίστοιχα. Οι δείκτες πυκνότητας αναφέρονται στο βαθμό συνοχής του δικτύου, όπου το 0 υποδηλώνει την παντελή έλλειψη διασυνδέσεων μεταξύ των φορέων, ενώ το 1 σημαίνει ότι όλοι οι φορείς συνδέονται μεταξύ τους. Οι δείκτες συγκέντρωσης αποκαλύπτουν τον βαθμό συμμετοχής των φορέων στις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των δικτύων και σε δεύτερο στάδιο τη διάρθρωση (οριζόντια ή κάθετη) του δικτύου.

8. Η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί ένδειξη για την ισχύ της κοινωνίας πολιτών. Η έρευνα για αναγνώριση κοινωνικού κεφαλαίου βασίστηκε σε απογραφικά στοιχεία αριθμού μελών των τοπικών εθελοντικών οργανώσεων.

Συγκεκριμένα, παρά τη συγκεντρωτική δομή του κράτους και κατά συνέπεια τον ηγετικό ρόλο των δημόσιων τοπικών φορέων δράσης (Γραμματεία Περιφέρειας και Νομαρχιακά Συμβούλια), η δομή των τοπικών δικτύων στους νομούς Δωδεκανήσου και Κυκλάδων είναι συγκριτικά μάλλον οριζόντια παρά κάθετη. Αυτό οφείλεται στη θεσμική υποδομή των νομών του Ν. Αιγαίου, η οποία στηρίζεται σε συνεκτικά λειτουργικά δίκτυα που συγκεντρώνουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς δράσης και αποτελούν κρίσιμους συντελεστές για τη διαμόρφωση του συστήματος των θεσμικών αλληλεπιδράσεων σε τοπικό επίπεδο. Επιπροσθέτως, τα λειτουργικά αυτά δίκτυα είναι σε θέση να παρέχουν εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα τοπικής ηγεσίας στο μέλλον, δεδομένου ότι οι αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις της διοικητικής δομής του κράτους οδηγούν σταδιακά σε λιγότερο ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ εθνικού και υποεθνικού επιπέδου διακυβέρνησης και συνεπώς σε διαρκή αναβάθμιση του ρόλου της τοπικής ηγεσίας. Η σχετικά οριζόντια διάρθρωση των θεσμικών δικτύων στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα φαίνεται να σχετίζεται με την παρουσία μιας συγκριτικά ισχυρής κοινωνίας πολιτών σε τοπικό επίπεδο, που γίνεται εμφανής από τη σημαντική συμμετοχή των πολιτών σε δίκτυα εθελοντικών οργανώσεων. Τα ποιοτικά αυτά χαρακτηριστικά της τοπικής θεσμικής υποδομής αντανακλούν μια συγκριτικά πιο εξισορροπημένη κατανομή πόρων και εξουσίας μεταξύ των φορέων, που επιτρέπει την ανταλλαγή πόρων (γνώση, πληροφορία) σε οριζόντια βάση και διευκολύνει τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής (Paraskevopoulos, 1999, 2000).

Αντίθετα, η κάθετη διάρθρωση των δικτύων στις περιφέρειες του Β. Αιγαίου αντανακλά την έλλειψη τοπικών λειτουργικών δικτύων που θα μπορούσαν να συγκεράσουν δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και να διευκολύνουν την επίτευξη συλλογικής δράσης και τον συντονισμό πόρων σε τοπικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, τα τοπικά συστήματα διακυβέρνησης στους νομούς του Β. Αιγαίου εξαρτώνται αποφασιστικά από το κεντρικό κράτος. Αυτό εκφράζεται με τον βαρύνοντα ρόλο της Γενικής Γραμματείας της Περιφέρειας ως φορέα δράσης στα δίκτυα των νομών του Β. Αιγαίου, σε σύγκριση με το Ν. Αιγαίο. Αυτή η αδυναμία της θεσμικής υποδομής έχει οδηγήσει σε ένα περιβάλλον διαμόρφωσης πολιτικής που χαρακτηρίζεται από τον ηγετικό ρόλο της Γραμματείας της Περιφέρειας στη θεσμική διάρθρωση κάθε νομού, δεδομένου ότι το το-

πικό σύστημα διακυβέρνησης δεν είναι σε θέση να παράσχει εναλλακτική ισχυρή τοπική ηγεσία. Η ιεραρχική δομή του τοπικού συστήματος διακυβέρνησης έχει αποτελέσει σοβαρό εμπόδιο στις διαδικασίες εκμάθησης και προσαρμογής στα νησιά του Β. Αιγαίου, όπως αποδεικνύει η προβληματική προσαρμογή των οικονομικών δομών τους στις μεταβολές του οικονομικού περιβάλλοντος κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Από την άλλη πλευρά, αυτά τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της τοπικής θεσμικής υποδομής συνυπάρχουν με μια εξαιρετικά αδύναμη κοινωνία πολιτών, η οποία γίνεται εμφανής από την έλλειψη σημαντικών δικτύων συμμετοχής των πολιτών (Paraskevoopoulos, 1998α, 1998β, 1999, 2000).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά των θεσμικών δικτύων επηρέασαν αποφασιστικά την ικανότητα προσαρμογής των δύο περιφερειών στο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Έτσι, στην περίπτωση του Ν. Αιγαίου, η προϋπάρχουσα ικανότητα της θεσμικής υποδομής διευκόλυνε τη συγκριτικά επιτυχή (για τα ελληνικά δεδομένα) προσαρμογή της περιφέρειας στα πλαίσια της περιφερειακής πολιτικής, η οποία γίνεται εμφανής από τη βελτίωση της διάρθρωσης των θεσμικών δικτύων σε τοπικό επίπεδο, τους συγκριτικά υψηλούς ρυθμούς απορρόφησης στα υποπρογράμματα των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ) τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου ΚΠΣ, και την ενδυνάμωση του εξωτερικού προσανατολισμού των τοπικών δικτύων. Στην περίπτωση του Β. Αιγαίου, αντιθέτως, ο εξευρωπαϊσμός της περιφερειακής πολιτικής σηματοδότησε την έναρξη των διαδικασιών δημόσιου διαλόγου σχετικά με την ανάγκη προσαρμογής της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας και συνεπώς και της τοπικής θεσμικής υποδομής στα νέα δεδομένα. Αυτός ο δημόσιος διάλογος με τη σειρά του οδήγησε στη βελτίωση της τοπικής θεσμικής ικανότητας.

Παραμερής εμπειρία περιφερειακής διαφοροποίησης –πολύ πιο έντονης σε σύγκριση με αυτήν της Ελλάδας– ως προς τις ικανότητες μάθησης και προσαρμογής προκύπτει και από την περίπτωση της Ιταλίας. Όπως αποδεικνύει πρόσφατη έρευνα που αναφέρεται στη Σικελία (Grote, 1997), η ιεραρχική δομή και η αποσπασματικότητα των τοπικών δικτύων, συνοδευόμενη από έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου και συνακόλουθα αδύναμη κοινωνία πολιτών, συσχετίζονται άμεσα με τα προβλήματα συλλογικής δράσης και εκπροσώπησης των συμφερόντων που αποτελούν κυρίαρχο χαρακτηριστικό των σχέσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας στη

Νότια Ιταλία (Putnam, 1993). Αυτά τα διαρθρωτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη διαδικασία μάθησης, και επηρέασαν την προσαρμοστική λειτουργία κατά την εφαρμογή των προγραμμάτων της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής σε όλες σχεδόν τις περιφέρειες του Στόχου 1 στη Νότια Ιταλία (Grote, 1997).

Αντιθέτως, από συγκριτική έρευνα για τη σχέση θεσμικών δικτύων και δομικής προσαρμογής στην ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική σε περιφέρειες του Στόχου 2 της Κεντρικής Ιταλίας (π.χ. Τοσκάνη) προκύπτουν διαφορετικά συμπεράσματα (Garnise, 1995). Συγκεκριμένα, η παρουσία πυκνών, λειτουργικών θεσμικών δικτύων με οριζόντια παρά κάθετη διάρθρωση και ισχυρής κοινωνίας πολιτών που βασίζεται σε αποθέματα κοινωνικού κεφαλαίου έχουν παίξει αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχή προσαρμογή της Τοσκάνης στο μεταβαλλόμενο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο περιβάλλον, και συνεπώς και στα πλαίσια της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής. Όπως είναι φανερό, η εμπειρία της Τοσκάνης δε θα πρέπει να ερμηνευθεί αποσπασματικά σε σχέση με το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον της «Τρίτης Ιταλίας», που αποτελεί το πιο γνωστό ίσως παράδειγμα για το ρόλο των θεσμικών δικτύων στην επιτυχή και ευέλικτη προσαρμογή των συστημάτων πολιτικής και οικονομικής διακυβέρνησης στις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες του περιβάλλοντος.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Με βάση την εμπειρία της διαρθρωτικής πολιτικής της Ε.Ε., το άρθρο αυτό προσπάθησε να δείξει το ρόλο της ικανότητας εκμάθησης στις διαδικασίες προσαρμογής τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και σε επίπεδο πολιτικής στο πλαίσιο του πολυεπίπεδου συστήματος διακυβέρνησης της Ε.Ε. Σε αυτό το πλαίσιο, κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα αποτελούν τα κρίσιμα θεωρητικά εργαλεία για τις διαδικασίες μάθησης και προσαρμογής, διευκολύνοντας την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των διαφόρων φορέων μέσα από τις λειτουργίες της πολιτικής ανταλλαγής και του εκκοινωνισμού.

Σε ό,τι αφορά την τρέχουσα θεωρητική διαμάχη μεταξύ των νεοθεσμικών προσεγγίσεων στη διαδικασία ολοκλήρωσης, το άρθρο προτείνει ένα τρόπο συμβιβασμού μεταξύ της ορθολογικής προ-

σέγγισης, σύμφωνα με την οποία οι θεσμικές ρυθμίσεις στα πλαίσια της Ε.Ε. λειτουργούν σαν ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των κρατών-μελών και των συγκεκριμένων επιλογών πολιτικής, και της κοινωνιολογικής/ιστορικής προσέγγισης, η οποία θεωρεί τους θεσμούς ως ανεξάρτητη μεταβλητή που επηρεάζει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων και των συμφερόντων των κρατών-μελών κατά τις διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικής στην Ε.Ε. Συγκεκριμένα, η μαθησιακή θεώρηση ξεκινά από την αποδοχή της θεμελιώδους συνεισφοράς της ορθολογικής νεοθεσμικής προσέγγισης, που συνίσταται στην αναγνώριση του ρόλου των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των φορέων και συνεπώς της διαδικασίας της ανταλλαγής στην επίτευξη συλλογικής δράσης και στην οικοδόμηση του μοντέλου συλλογικής διακυβέρνησης στην Ε.Ε., και θεωρεί τα θεσμικά δίκτυα ως ενδιάμεση μεταβλητή μεταξύ των προτιμήσεων των κρατών-μελών και των συγκεκριμένων επιλογών πολιτικής, μορφοποιώντας τη διαδικασία ανταλλαγής. Εντούτοις, εισάγει το κοινωνικό κεφάλαιο (κοινωνικές νόρμες) ως ανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία επηρεάζει αποφασιστικά τη διαμόρφωση των προτιμήσεων και συμφερόντων των φορέων δράσης σε κάθε επίπεδο διακυβέρνησης και συνεπώς τη διάρθρωση του συστήματος αλληλεπιδράσεων. Με δεδομένο το ρόλο των θεσμικών αλληλεπιδράσεων σε όλα τα στάδια της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής, το κοινωνικό κεφάλαιο προτείνεται ως η κρίσιμη ανεξάρτητη μεταβλητή για τη διαδικασία ανταλλαγής και την επίτευξη συλλογικής δράσης μεταξύ των φορέων (κρατών-μελών). Αυτό το πολύπλοκο σύστημα των συμβάσεων αποτελεί την επαναστατική συνεισφορά της μαθησιακής προσέγγισης στη θεωρία περιφερειακής ολοκλήρωσης στην Ευρώπη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANDERSON, J.J. (1990), «Skeptical Reflections on a Europe of Regions: Britain, Germany, and the ERDF», *Journal of Public Policy*, τόμ. 10, τχ. 4, σ. 417-447.
- AXELROD, ROBERT (1984), *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, Νέα Υόρκη.
- BARRO, R.J. - SALA-I-MARTIN, X. (1991), «Convergence across states and regions», *Brookings Papers on Economic Activity*, τχ. 1, Απρίλιος.
- BATES, ROBERT H. (1988), «Contra Contractarianism: Some Reflections on the New Institutionalism», *Politics and Society*, τόμ. 16, τχ. 2-3, σ. 387-401.
- BULMER, SIMON J. (1994), «The Governance of the European Union: A New Institutional Approach», *Journal of Public Policy*, τόμ. 13, τχ. 4, σ. 351-380.
- CHECKEL, JEFFREY T. (1998), *Social Construction, Institutional Analysis and the Study of European Integration*, paper presented at the 26th ECPR-Joint Sessions of Workshops, University of Warwick, 23-28 Μαρτίου.
- COLEMAN, JAMES S. (1988), «Social Capital in the Creation of Human Capital», *American Journal of Sociology*, τόμ. 94, Supplement, σ. 95-120.
- COLEMAN, JAMES, S. (1990), *Foundations of Social Theory*, Chs. 8, 12, Harvard University Press, Κάμπριτζ
- DIAMANDOUROS, NIKIFOROS (1994), *Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece*, Estudio/Working Paper 1994/50, Juan March Institute, Μαδρίτη.
- DOWDING, KEITH (1994), «The Compatibility of Behaviouralism, Rational Choice and "New Institutionalism"», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 6(1), σ. 105-117.
- FINNEMORE, MARTHA (1996), «Norms, culture, and the world politics: insights from sociology's institutionalism», *International Organization*, τόμ. 50(2), σ. 325-347.
- GARMISE, SHARI, O. (1995), *Institutional Networks and Industrial Restructuring: Local Initiatives toward the Textile Industry in Nottingham and Prato*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, LSE.
- GARRETT, GEOFFREY - TSEBELIS, GEORGE (1996), «An institutional critique of intergovernmentalism», *International Organization*, τόμ. 50(2), σ. 269-299.
- GEDDES, M. (1997), «Local Partnership and Social Capital», ανακοίνωση στο 25ο ECPR Workshop on Social Capital and Politico-Economic Performance, University of Bern, Ελβετία, 28 Φεβρουαρίου έως 4 Μαρτίου.
- GRANOVETTER, MARK (1973), «The Strength of Weak Ties», *American Journal of Sociology*, τόμ. 78, τχ. 6, σ. 1360-1380.
- GRANOVETTER, MARK (1985), «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness», *American Journal of Sociology*, τόμ. 91, τχ. 3, σ. 481-510.

- GROTE JUERGEN, R. (1997), «Policy Networks in the South of the South», ανακοίνωση στο 25ο ECPR-Joint Sessions of Workshops, University of Bern, Ελβετία, 28 Φεβρουαρίου έως 4 Μαρτίου.
- HAAS, PETER M. (1992), «Introduction: epistemic communities and international policy coordination», *International Organization*, (ειδικό τεύχος), τόμ. 46, τχ. 1, σ. 1-35.
- HALL, PETER A. - TAYLOR, R. - ROSEMARY, C. (1996), «Political Science and the Three New Institutionalisms», *Political Studies*, τόμ. 44, σ. 936-957.
- HOFFMANN, S. (1966), «Obstinate or obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe», *Daedalus*, τχ. 95, σ. 862-915.
- HOOGHE, LIESBET - KEATING, MICHAEL (1994), «The politics of European Union regional policy», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 1(3), σ. 367-393.
- JEFFERY, CHARLIE (1997), *Sub-National Authorities and European Integration: Moving Beyond the Nation-State?*, ανακοίνωση στην 5η Biennial International Conference of the European Community Studies Association, Seattle, ΗΠΑ, 29 Μαΐου έως 1 Ιουνίου.
- ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. (1991), *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση: Δοκίμια ευρωπαϊκής και οικονομικής πολιτικής*, Διάττων, Αθήνα.
- KENIS, PATRICK - SCHNEIDER, VOLKER (1991), «Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox», στο Bernd Marin - Renate Mayntz (επιμ.), *Policy Networks: empirical evidence and theoretical considerations*, Westview Press, Colorado.
- KLAUSEN, K. - GOLDSMITH, M. (1997), «Conclusion: Local Government and the European Union», στο M. Goldsmith - K Klausen (επιμ.), *European Integration and Local Government*, Edward Elgar, Cheltenham.
- KOHLER-KOCH, BEATE (1996), «Catching up with change: the transformation of governance in the European Union», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 3, τχ. 3, σ. 359-380.
- KNOKE, DAVID - KUKLINSKI, JAMES H. (1982) *Network Analysis*, Sage Publications, Καλιφόρνια.
- LEONARDI, R. (1995), *Convergence, Cohesion and Integration in the European Union*, Macmillan Press, Λονδίνο.
- LYRINTZIS, CHRISTOS (1993), «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-89: The Populist Decade*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 26-46.
- MARCH, JAMES - OLSEN, JOHAN (1989), *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- MARIN, BERND (1990), «Introduction», στο Bernd Marin (επιμ.), *Governance and generalized exchange: self-organizing policy networks in action*, Campus Verlag, Φραγκφούρτη.
- MARKS, G. (1992), «Structural Policy in the European Community», στο A.

- Sbragia (επιμ.), *Euro-politics, Institutions and Policy-making in the «New» European Community*, The Brookings Institution, Ουάσινγκτον.
- MARKS, G. (1993), «Structural Policy and Multilevel Governance in the EC», στο Alan W. Cafruny - Glenda G. Rosenthal, (επιμ.), *The State of the European Community: The Maastricht Debates and Beyond*, τόμ. 2, Longman Group, Λονδίνο.
- MARKS, GARY - LIESBET HOOGHE - KERMIT BLANK (1996α), «European Integration from the 1980s: State-Centric v. Multi-level Governance», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 34, τχ. 3, σ. 341-378.
- MARKS, GARY - NIELSEN, FRANCOIS - RAY, LEONARD - SALK, JANE (1996β), «Competencies, Cracks and Conflicts: Regional Mobilization in the European Union», στο Gary Marks - Fritz W. Scharpf - Philippe Schmitter - Wolfgang Streeck (επιμ.), *Governance in the European Union*, σ. 40-63, Sage Publications, Λονδίνο.
- ΜΑΥΡΟΓΩΡΔΑΤΟΣ, Γ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- METCALFE, L. (1981), «Designing precarious partnerships», στο P.C. Nystrom - W.H. Starbuck (επιμ.), *Handbook of Organizational Design*, τόμ. 1, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- MOE, TERRY M. (1990), «Political Institutions: The Neglected Side of the Story», *Journal of Law, Economics, and Organization*, τόμ. 6, ειδικό τεύχος, σ. 213-253.
- MORAVCSIK, A. (1993), «Preferences and power in the European Community: a liberal intergovernmentalist approach», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 31, τχ. 4, σ. 473-524.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, ΝΙΚΟΣ Ρ. (1995), «Greece in the Twenty-first Century: Institutions and Political Culture», στο Dimitri Constan - Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Johns Hopkins University Press/Woodrow Wilson Center Press, Ουάσινγκτον.
- NORTH, DOUGLAS C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ.
- OSTROM, ELINOR (1995), «Self-organization and Social Capital», *Industrial and Corporate Change*, τόμ. 4, τχ. 1, σ. 131-159.
- OSTROM, ELINOR (1998), «A Behavioral Approach to the Rational Choice Theory of Collective Action», *American Political Science Review*, τόμ. 92, τχ. 1, σ. 1-22.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Χ. Ι. (1997), «Κοινωνικό κεφάλαιο και θεσμικά δίκτυα συλλογικής εκμάθησης: το ουσιαστικό περιεχόμενο της επικουρικότητας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, τόμ. 12/97, σ. 3-29.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1998α), «Social Capital and the Public/Private Divide in Greek Regions», *West European Politics*, τόμ. 21, τχ. 2, σ. 153-176.

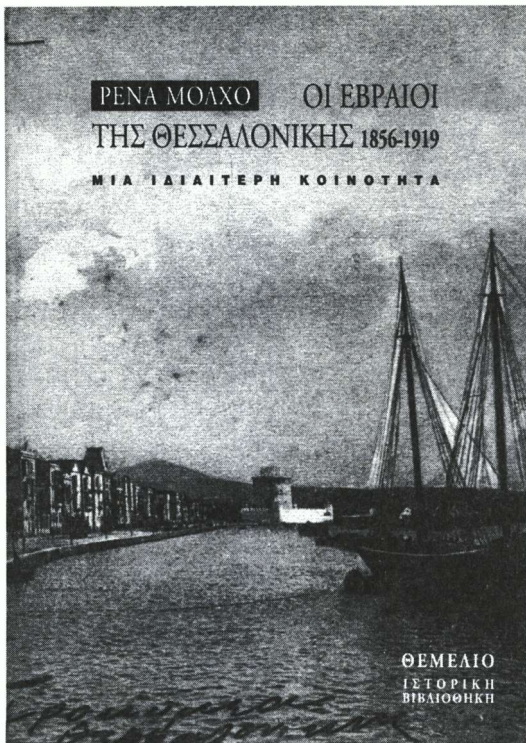
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1998β), «Social Capital, Institutional Learning and European Regional Policy: evidence from Greece», *Regional and Federal Studies*, τόμ. 8, τχ. 3, σ. 31-64.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1998γ), *Institutional Learning and Adaptation: Redefining the "Limits" of the Integration Process in Europe with Evidence from Structural Policy*, ανακοίνωση στο 26ο ECPR-Joint Sessions Workshop με θέμα «Institutional Analyses of European Integration», University of Warwick, 23-28 Ματίου.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (1999), *Social Capital, Institutional Networks and European Regional policy: Adaptation and Adjustment in the Aegean Islands*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, LSE.
- PARASKEVOPOULOS, C.J. (2001), *Interpreting Convergence in the European Union: Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanization among Greek Regions*, Forthcoming, Macmillan, Λονδίνο.
- PIERSON, PAUL (1996), «The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis», *Comparative Political Studies*, τόμ. 29(2), σ. 123-163.
- PIERSON, PAUL (1997), *Increasing Returns, Path Dependence and the Study of Politics*, Jean Monnet Chair Papers 44, Badia Fiesolana: European University Institute (The Robert Schuman Centre).
- POLLACK, MARK (1995), «Regional Actors in an Intergovernmental Play: The Making and Implementation of EC Structural Policy», στο Carolyn Rhodes - Sonia Mazey (επιμ.), *The State of European Union, τόμ. 3: Building a European Polity?*, σ. 361-390, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colo.
- POLLACK, MARK A. (1996), «The New Institutionalism and EC Governance; The Promise and Limits of Institutional Analysis», *Governance*, τόμ. 9, τχ. 4, σ. 429-458.
- POLLACK, MARK A. (1997), «Delegation, agency, and agenda setting in the European Community», *International Organization*, τόμ. 51, τχ. 1, σ. 99-134.
- PUTNAM, ROBERT D. - LEONARDI R. - NANETTI R. (1993), *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- RICHARDSON, JEREMY (1996), *Actor Based Models of National and EU Policy-Making*, University of Essex, Dept of Government, Discussion paper αρ. 103.
- ROSE, RICHARD (1990). «Inheritance Before Choice in Public Policy», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 2 (3), σ. 263-291.
- SABEL, CHARLES (1993), «Studied Trust: Building New Forms of Cooperation in a Volatile Economy», στο R. Swedberg (επιμ.), *Explorations in Economic Sociology*, σ. 104-144, Russell Sage Foundation, Νέα Υόρκη.
- SABEL, CHARLES (1994), «Learning by Monitoring: The Institutions of Economic Development», στο N.J. Smelser - Richard Swedberg (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Russel Sage Foundation, Princeton University Press, Princeton.

- SCHARPF, FRITZ, W. (1994), *Community and Autonomy: Multilevel Policy-making in the European Union*, Working Paper, RSC, τχ. 94/1, EUI, Φλωρεντία.
- SCHMIDT, SUSANNE K. (1996), «Sterile Debates and Dubious Generalizations: European Integration Theory Tested by Telecommunications and Electricity», *Journal of Public Policy*, τόμ. 16(3), σ. 233-271.
- SCHNEIDER, GERALD - CEDERMAN, LARS-ERIK (1994), «The change of tide in political cooperation: a limited information model of European integration», *International Organization*, τόμ. 48(4), σ. 633-662.
- SHEPSLE, KENNETH A. (1989), «Studying Institutions: Some Lessons from the Rational Choice Approach», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 1(2), σ. 131-147.
- SOTIROPOULOS, DIM. (1996), *Populism and bureaucracy: the case of Greece under PASOK, 1981-89*, Univ. of Notre Dame Press, Notre Dame.
- STORPER, MICHAEL (1995), «The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies», *European Urban and Regional Studies*, τόμ. 2, τχ. 3, σ. 191-221.
- STREECK, WOLFGANG - SCHMITTER, P.C. (1991), «From National Corporatism to Transnational Pluralism: Organised Interests in the Single European Market», *Politics and Society*, τόμ. 19, τχ. 2, σ. 133-164.
- TAYLOR, PAUL (1991), «The European Community and the state: assumptions, theories and propositions», *Review of International Studies*, τόμ. 17, σ. 109-125.
- TAYLOR, PAUL (1993), *International Organisation in the Modern World: the Regional and the Global process*, sec. 2, Pinter, Λονδίνο.
- THELEN, KATHLEEN - STEINMO, SVEN (1992), «Historical institutionalism in comparative politics», στο Sven Steinmo - Kathleen Thelen - Frank Longstreth (επιμ.), *Structuring politics: Historical institutionalism in comparative analysis*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ, σ. 1-32.
- ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ, Μ. - ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, Δ. Ν. (1995), *Ευρωπαϊκή Ένωση και δημοκρατία: Δυναμικές συνθήκες και πολιτική διαδικασία*, Σιδέρης, Αθήνα.
- TSOUKALAS, C. (1995), στο Dimitri Constan - Theofanis G. Stavrou (επιμ.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Johns Hopkins University Press/Woodrow Wilson Center Press, Ουάσιγκτον.
- TSOUKALIS, LOUKAS (1993), *The New European Economy: the Politics and Economics of Integration*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- WILLIAMSON, O.E. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, Free Press, Νέα Υόρκη.
- WINDHOFF-HERITIER, ADRIENNE (1991), «Institutions, Interests, and Political Choice», στο Roland M. Czada - Adrienne Windhoff-Heritier (επιμ.), *Political choice: institutions, rules, and the limits of rationality*, Campus Verlag-Westview Press, Φραγκφούρτη.

WINDHOFF-HERITIER, ADRIENNE (1993), «Policy Network Analysis: A Tool for Comparative Political Research», στο Hans Keman (επιμ.), *Comparative politics: New directions in theory and method*, VU University Press, Άμστερνταμ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 1856-1919
ΜΙΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

ΘΕΜΕΛΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΤΑΣΟΣ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000, 405 σελ.

Κάθε βιβλίο έχει τη δική του «βίβλο γενέσεως», την ιστορία και την προϊστορία του· και αυτή η ιστορία και προϊστορία είναι, πολλές φορές, καθοριστική για την κατανόησή του. Αναζητώντας, λοιπόν, τις συνθήκες στις οποίες ξεκίνησε να γράφεται η *Απαγορευμένη γλώσσα* πρέπει –όπως διευκρινίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας– να μεταφερθούμε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, την εποχή της εθνικιστικής έξαρσης για το Μακεδονικό.

Υπενθυμίζω, εδώ, ένα μόνο ουσιώδες συστατικό της ατμόσφαιρας εκείνων των ημερών: τον κομβικό ρόλο της «πανταχού παρούσας» Ιστορίας. Δεν πρόκειται μόνο για το γεγονός ότι εκατοντάδες βιβλία και άρθρα σχετικά με την ιστορία της Μακεδονίας εκδόθηκαν, επανεκδόθηκαν και δημοσιεύτηκαν τότε αλλά για κάτι πολύ πιο σημαντικό: η όλη διαμάχη και δημόσια συζήτηση για το Μακεδονικό αντλούσε ουσιαστικά τα επιχειρήματά της από την Ιστορία (και, επικουρικά, από την αρχαιολογία ή τη γλωσσολογία). Η Ιστορία ήταν αυτή που αποδείκνυε την «οικειοποίηση του ονόματος» από τους «Σκοπιανούς», που διατράνωνε ότι «ανέκαθεν η Μακεδονία ήταν ελληνική», που αποκάλυπτε τα «ψεύδη» των γειτόνων: το υπέρτατο δικαστήριο της Ιστορίας, ενώπιον της διεθνούς κοινότητας, καταδείκνυε την «πλαστογραφία» των γειτόνων και επικύρωνε το αδιαμφισβήτητο –εδώ και χιλιετίες– ελληνικό κοπιράιτ στο όνομα Μακεδονία.

Όσοι αισθάνονταν άβολα μέσα στο κλίμα αυτό, όσοι θέλησαν να αρθρώσουν έναν κριτικό λόγο αναγκάστηκαν να γίνουν και οι ίδιοι, τρόπον τινά, «μακεδονολόγοι», να αναδιφήσουν και να αναζητήσουν στοιχεία για να κλονίσουν τις εμπεδωμένες βεβαιότητες: την «ανυπαρξία» της σλαβομακεδονικής μειονότητας, την «κατα-

σκευή» από τον Τίτο μιας ανύπαρκτης γλώσσας κ.ο.κ. Στο πλαίσιο παρόμοιων ζητήσεων και ανησυχιών πρέπει να τοποθετήσουμε και το αρχικό έναυσμα που οδήγησε, μια δεκαετία περίπου αργότερα, στην έκδοση της *Απαγορευμένης γλώσσας*.

Ο υπότιτλος του βιβλίου, *Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, προσδιορίζει και το αντικείμενό του. Το 1912, ένας στους τρεις κατοίκους του τμήματος της Μακεδονίας που ενσωματώνεται τότε στο ελληνικό κράτος είχε ως μητρική του γλώσσα τα σλαβομακεδόνικα. Και, όπως εξηγεί ο συγγραφέας,

«η εξάλειψη αυτής της σλαβογλωσσίας θεωρήθηκε ευθύς εξαρχής –και παρέμεινε ως τις μέρες μας– ο μείζων “εθνικός στόχος” στην περιοχή. Για την επίτευξή του στρατεύθηκε όλος ο κρατικός μηχανισμός, από την κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας μέχρι τον απλό χωροφύλακα ή δάσκαλο. Αντίθετα απ’ ό,τι ισχυρίζεται η κυρίαρχη ιστοριογραφία, η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας δεν αποτέλεσε τη μοναδική εποχή δίωξης του “τρискаτάρατου ξενικού ιδιώματος”, αλλά την κορυφή μιας πολιτικής που κράτησε δεκαετίες. Η *Απαγορευμένη γλώσσα* παρακολουθεί αυτή την πολιτική καταστολής, τρομοκρατίας, χλευασμού και “εθνικής” κινδυνολογίας από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα».

Η μελέτη, με την έκδοσή της, έρχεται να σπάσει ένα φράγμα σιωπής πολλών χρόνων, καθώς η σλαβομακεδονική μειονότητα αποτέλεσε (και εξακολουθεί εν πολλοίς να αποτελεί) μια μειονότητα-φάντασμα: ανύπαρκτη για τον επίσημο κρατικό λόγο (ενώ ταυτόχρονα η κρατική πολιτική έκανε ό,τι μπορούσε για να την καταστήσει όντως ανύπαρκτη), εκτοπισμένη από το πεδίο του δημόσιου λόγου, αποκλεισμένη από το επίπεδο της επιστημονικής μελέτης.

Αν στην ανυπαρξία μελετών και την ανισότητα των πηγών συνυπολογίσουμε τη συνθετότητα του ζητήματος και τα εγγενή μεθοδολογικά προβλήματα, καταλαβαίνουμε πως ο ερευνητής έχει να αναμετρηθεί με ένα εξαιρετικά απαιτητικό εγχείρημα, καθώς το προς έρευνα αντικείμενο μοιάζει, πολλές φορές με κινούμενη άμμο. Ας σταθούμε, για παράδειγμα, σε ένα από τα πιο στοιχειώδη ερωτήματα: Ποιος είναι ο αριθμός των σλαβόφωνων; Αφού επισημάνει μια σειρά προβλήματα που συνδέονται με τη φερεγγυότητα των

στατιστικών (τις ποικίλες λαθροχειρίες, τις αυθαιρεσίες, τους χονδροειδείς υπολογισμούς και τις συνειδητές παραχαράξεις), ο Τ. Κωστόπουλος προχωρεί –όπως λέει– στην «καθοριστικότερη λεπτομέρεια», η οποία βρίσκεται στην καρδιά του θέματος: μας δείχνει πώς, στο πολυεθνικό, πολυγλωσσικό και πολυθρησκευτικό μωσαϊκό που συνιστά η Μακεδονία στις αρχές του αιώνα, κάθε πλευρά χρησιμοποιεί διαφορετικά ερμηνευτικά εργαλεία για την καταμέτρηση του μακεδονικού πληθυσμού: οι ελληνικές οθωμανικές στατιστικές παίρνουν ως βάση για τον εθνικό προσδιορισμό τη θρησκεία, ενώ οι σερβικές και οι βουλγαρικές, τη μητρική γλώσσα: οδηγούνται έτσι σε τελείως διαφορετικά –και επιθυμητά για την κάθε πλευρά– συμπεράσματα. Και, συνεχίζοντας, ο συγγραφέας μάς δείχνει πώς και η ίδια «η γλώσσα των σλαβόφωνων Μακεδόνων» (και συγκεκριμένα το αν είναι αυθύπαρκτη γλώσσα ή βουλγαρικό ιδίωμα) «αποτελεί και αυτή αντικείμενο διαφωνιών, τόσο ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη όσο και μεταξύ των επιστημόνων».

Σε αυτό λοιπόν το συγκεκριμένο και σύνθετο ερευνητικό τοπίο, ο συγγραφέας αντεπεξέρχεται με επιτυχία στις απαιτήσεις του θέματος του. Καταφέρνει, πρώτα απ' όλα, μέσα από τις διάσπαρτες πηγές, τις σιωπές και τις αποσιωπήσεις, να συναγάγει την «πρώτη ύλη», να στοιχειοθετήσει το αντικείμενό του και να ξεκαθαρίσει το τοπίο – ανοίγοντας έτσι τον δρόμο και για τους επόμενους ερευνητές. Ταυτόχρονα, καταφέρνει να αντιπαραθέσει, απέναντι στον κυρίαρχο επί δεκαετίες λόγο των «αυτονοήτων», έναν κριτικό λόγο με πολλές αποχρώσεις που αναδεικνύει τη συνθετότητα των ζητημάτων. Αποφεύγει έτσι έναν κίνδυνο που ελλοχεύει συχνά σε τέτοιου είδους εγχειρήματα: τον κίνδυνο των μανιχαϊκών σχημάτων, όπου ο κυρίαρχος λόγος δεν ανατρέπεται, απλώς αντιστρέφεται, λ.χ. στη δημιουργία μιας «αντιμυθολογίας» της «καλής» μειονότητας.

Επιπροσθέτως, ο αναγνώστης θα απολαύσει το ανάγνωσμα χάρη στις αρετές της γραφής και το θησαυρό των πληροφοριών του. Στις σελίδες του θα συναντήσει μια μεγάλη γκάμα από πρόσωπα και πράγματα, φιγούρες αλλόκοτες και πράξεις παράδοξες – παράδοξες βέβαια για εμάς σήμερα, αλλά απόλυτα κατανοητές και αναμενόμενες στην εποχή τους. Θα συναντήσει, λ.χ., παπάδες και μητροπολίτες στις αρχές του αιώνα που δεν κρατούν μόνο την αγιαστούρα τους, περιοδεύοντας στα χωριά της Μακεδονίας, αλλά και δαυλούς για να κάψουν τα βουλγαρικά βιβλία: έλληνες μακεδονομάχους που συμμαχούν με τις οθωμανικές αρχές: χωροφύλα-

κες και έλληνες κρατικούς υπαλλήλους που προβαίνουν σε μετονομασίες εξαρχαϊζοντας τα ονόματα και έτσι, το 1915, ο Ιβάνωβ γίνεται Κωστόπουλος, ο Μπόρις γίνεται Παναγιώτης, Βύρων ή Περικλής, η Ντόστα γίνεται Θεοδότα και η Μπόζνα, Χριστίνα· τα εθνικώς ύποπτα πανηγύρια, που κρατούν ως τις μέρες μας· τον γυμνασιάρχη Τσιούλκα, ο οποίος στα 1907 αποδεικνύει ότι το σλαβομακεδονικό ιδίωμα κατάγεται απευθείας από την αρχαία ελληνική, ανακαλύπτοντας έναν τεράστιο αριθμό ομηρικών λέξεων σε αυτό (έτσι το *μπόσκαμ* ετυμολογείται από το *πιπίσκω*, το *ζαγκούμπαμ* από το *συγκυβεύω*, το *ζαϊσλάμναμ* από το *συνεξελαύνω* και το *ζαϊσφάτταμ* από το *συνεξάπτω*)· επίσης, θα μάθουμε για την πρόταση, στις αρχές του αιώνα, της Λουίζας Ριανκούρ για συγκρότηση ειδικού ταμείου «προς προικοδότησιν κοριτσιών ελληνοφώνων χωριών, διά να τα πανδρεύσωμεν με νέους σλανοφώνους προς επικράτησιν της ελληνικής γλώσσης εις το σπίτι», αλλά και για τις προτάσεις της ΥΠΕΑ το 1982 για κατάρτιση ειδικού κρατικού φορέα, την κατάλληλη στελέχωση των δημόσιων υπηρεσιών, τη δημιουργία πολιτιστικών συλλόγων, την παρεμβολή εμποδίων σε όσους Έλληνες θέλουν να φοιτήσουν στα Σκόπια κ.ο.κ. για την εξάλειψη του ιδιώματος· και, ακόμα, για τις πανηγυρικές τελετές, παρουσία όλων των τοπικών αρχών, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όπου ολόκληρα χωριά «ορκίζονται ενώπιον Θεού και ανθρώπων» ότι δεν θα ξαναμιλήσουν το «οικτρών ιδίωμα».

Ο προσεκτικός αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι το βιβλίο είναι φειδωλό σε γενικεύσεις και ερμηνείες. Το γεγονός, αν και συνιστά βέβαια καταρχήν έλλειψη, πιστεύω ότι πρέπει να συγκαταλεγεί εντέλει στις αρετές του βιβλίου. Και αυτό γιατί δείχνει ότι ο συγγραφέας έχει σαφή αίσθηση του μέτρου, της ερευνητικής κατάστασης στον τομέα και των προτεραιοτήτων. Με το πέπλο σιωπής το οποίο έχει καλύψει επί δεκαετίες το ζήτημα και την ανυπαρξία μελετών, αυτό που έχουμε ανάγκη είναι η δουλειά σκαπανέα που επιτελεί ο Κωστόπουλος και όχι οι βεβιασμένες ερμηνείες ή τα σχήματα που ακροβατούν. Ταυτόχρονα, στον Επίλογο, εφιστώντας την προσοχή του αναγνώστη στην αποφυγή των εύκολων γενικεύσεων, ο συγγραφέας θέτει τα ερωτήματα και ανοίγει ζητήματα προς έρευνα. Για παράδειγμα, επισημαίνει ότι θα πρέπει να είμαστε «εξαιρετικά επιφυλακτικοί» απέναντι στη σχολή η οποία ερμηνεύει τη μειονοτική πολιτική του ελληνικού κράτους με βάση την υποτιθέμενη «βαλκανική καθυστέρηση». Και εξηγεί:

«Όχι γιατί η σημερινή ευρωπαϊκή πολιτική στα ζητήματα ετερότητας των γηγενών –και όχι, φυσικά, των μεταναστευτικών– μειονοτήτων δεν είναι αρκετά προχωρημένη σε σχέση με τα όσα ισχύουν ακόμα στα καθ' ημάς. Αλλά γιατί μια τέτοια ερμηνεία διεκδικεί μια διαχρονική ισχύ που διαφεύδεται πανηγυρικά από τα ίδια τα δεδομένα. Πιο απλά: στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζουμε σ' αυτό το βιβλίο, οι προσπάθειες του ελληνικού κράτους για τη γλωσσική αφομοίωση των σλαβοφώνων Μακεδόνων όχι μόνο είχαν την πλήρη και ρητά δεδηλωμένη συμπαράσταση της “πολιτισμένης Δύσης”, αλλά επιπλέον αντλούσαν τα πρότυπά τους, τη θεωρητική τους θεμελίωση, ακόμη και τις μεθόδους τους από την κοινή ευρωπαϊκή παρακαταθήκη της εποχής. Δεν είναι μόνο η συχνή επίκληση του γαλλικού προτύπου εθνικής συγκρότησης από την ελληνική προπαγάνδα, που δεν κουράζεται να συγκρίνει τους “σλαβόφωνους Έλληνες” με τους Αλσατούς, τους Βρετόνους, ακόμη και τους Βάσκους της Γαλλικής Δημοκρατίας. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η (τυχαία;) σύμπτωση των τεχνικών μεθόδων τιμωρίας της γλωσσικής απόκλισης που συναντάμε στα σχολεία της Ελλάδας και της Γαλλίας κατά το πρώτο μισό του αιώνα μας».

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα, ασφαλώς πολλά είναι αυτά που έχουν αλλάξει, τόσο σε επίπεδο γενικότερου κλίματος όσο και σε επίπεδο πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, η *Απαγορευμένη γλώσσα* –πέραν της επιστημονικής της αξίας– παραμένει ένα βιβλίο επίκαιρο. Πρώτον: επειδή, ιδίως στην καινούργια συγκυρία, ζητήματα που σχετίζονται με τις μειονότητες γενικότερα, και τη σλαβομακεδονική ειδικότερα, έρχονται στο προσκήνιο. Δεύτερον: επειδή από τις συγκυρίες το Μακεδονικό, για περισσότερο από έναν αιώνα, αποτέλεσε, και εξακολουθεί εν πολλοίς να αποτελεί, κομβικό ζήτημα για τη συγκρότηση του ελληνικού εθνικισμού, καθώς και των γειτονικών εθνικισμών. Και ακριβώς γι' αυτό έχουμε ανάγκη από κριτικές και ουσιαστικές προσεγγίσεις του.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

ΚΛΕΟΜΕΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΚΑΣ (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, 509 σελ.

Είναι κοινή διαπίστωση πως διανύουμε μια περίοδο όπου η βιβλιοπαραγωγή γύρω από τα θέματα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου αφθονεί. Πολλές νέες εργασίες ήρθαν στο φως και εντυπωσιακός αριθμός, για τα ελληνικά δεδομένα, διδακτορικών διατριβών είναι υπό εξέλιξη ή πρόσφατα ολοκληρώθηκαν. Επιπλέον, ο Εμφύλιος δεν αποτελεί μόνο ή κυρίως το αντικείμενο της μελέτης της Ιστορίας ή των Διεθνών Σχέσεων, αλλά προκαλεί το ενδιαφέρον και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους: την Πολιτική Επιστήμη, την Κοινωνιολογία, την Κοινωνική Ανθρωπολογία, την Ψυχολογία, την Οικονομία. Αυτή η διεπιστημονική πλέον ενασχόληση με τον Εμφύλιο βοηθάει όχι μόνο στον εντοπισμό νέων μεθοδολογικών κατευθύνσεων και στην κατασκευή νέων υποθέσεων εργασίας, άγνωστων μέχρι χθες, αλλά επιπλέον συμβάλλει ριζικά στον κλονισμό αρκετών από τους διαδεδομένους μύθους για την περίοδο.

Εντούτοις, τα παραπάνω δεν σημαίνουν πως οι μύθοι έχουν γκρεμιστεί και πως ένα νέο παράδειγμα είναι κυρίαρχο. Σε γενικές γραμμές, η ευρύτερη επιστημονική κοινότητα εξακολουθεί να αντιμετωπίζει τον Εμφύλιο έτσι όπως περίπου αυτός «κατασκευάστηκε» κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης. Με άλλα λόγια, αν και πολλά από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του «μεταπολιτευτικού Εμφυλίου» έχουν ήδη τεθεί υπό αμφισβήτηση, εντούτοις, αυτός ο τρόπος προσέγγισης εξακολουθεί να είναι το κυρίαρχο πλαίσιο αναφοράς. Τι σημαίνει αυτό; Πως σε γενικές γραμμές ζούμε μια *κρίση παραδείγματος* καθώς το παλιό παράδειγμα δέχεται σιγά-σιγά να υποχωρεί, αλλά η υποχώρηση αυτή δεν είναι δεδομένη και η αντικατάστασή του από ένα νεότερο παράδειγμα είναι προς το παρόν αβέβαιη.

Για να μην παρεξηγηθώ, τα κριτήρια για την τοποθέτηση κάποιας εργασίας στο «παλιό» ή στο «νέο» παράδειγμα δεν συνδέονται βέβαια με το πόσο φιλικά προς το ΕΑΜ ή τους αντιπάλους του είναι τα αποτελέσματα μιας έρευνας. Η τοποθέτηση στον έναν ή στον άλλον τύπο παραδείγματος συνδέεται με τον τρόπο προσέγγισης των φαινομένων: δηλαδή τον τρόπο συγκρότησης των αφηγηματικών υποθέσεων και κυρίως τη διαδικασία ελέγχου αυτών των υποθέσεων. Όπως θα φανεί στη συνέχεια από την παρουσίαση, το «παλιό» παράδειγμα εγκλωβίζεται μέσα στο λόγο των μηχανισμών που

κατασκευάσαν τον Εμφύλιο τόσο ως γεγονός όσο και ως λόγο. Αυτή η οπτική των γεγονότων μέσα από το πρίσμα των μηχανισμών υπερπολιτικοποιεί τα πράγματα, αποδίδοντας στους ανθρώπους που δρουν πάντα πολιτικές προθέσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες εξακολουθούμε να βρισκόμαστε μπροστά στο δύσκολο έργο να αποκαταστήσουμε τα γεγονότα, και κυρίως να αντιληφθούμε την πραγματική σημασία τους.

Η προαναφερόμενη κρίση παραδείγματος αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τη βασική αιτία της έκδοσης συλλογικών τόμων που διέπονται ταυτοχρόνως από σημαντικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Ως πλεονεκτήματα μπορούν να θεωρηθούν η συνύπαρξη διαφορετικών γενιών επιστημόνων, το εύρος της διεπιστημονικότητας, η ταυτόχρονη ύπαρξη εργασιών τοπικού και γενικού χαρακτήρα. Στα μειονεκτήματα θα μπορούσαμε καταρχήν να κατατάξουμε την έλλειψη κοινής προβληματικής ή έστω κοινής μεθοδολογικής προσέγγισης, στοιχείο που είναι κατά τη γνώμη μου σημαντικό να υπάρχει σε κοινούς τόμους ειδήλλως οι τόμοι αυτοί γίνονται ασπόνδυλοι και παίρνουν το βαρετό χαρακτήρα πρακτικών συνεδρίου.

Τα βασικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που ανέφερα παραπάνω είναι παρόντα στον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν ο Κλ. Κουτσούνης και ο Ι. Σακκάς και αποτελεί, ουσιαστικά, έκδοση των πρακτικών του συνεδρίου που συνδιοργανώθηκε από το Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου και τον Δήμο Καρπενήσιου, το 1999. Το συνέδριο είχε έναν επετειακό χαρακτήρα καθώς πραγματοποιήθηκε πενήντα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου ενώ και ο τόπος διοργάνωσής του, το Καρπενήσι, παραπέμπει σε συλλογικές μνήμες των ετών 1940-1950. Ο τόμος περιλαμβάνει εργασίες 34 συγγραφέων που κατανέμονται σε πέντε θεματικές ενότητες: α) «Οικονομικές και Θεσμικές Πτυχές του Εμφυλίου» (σ. 39-98) όπου παρουσιάζονται από τη μια κυρίως οι οικονομικές επιπτώσεις του Εμφυλίου και από την άλλη το θεσμικό πλαίσιο της καταστολής του Εμφυλίου· β) «Ιδεολογικές Ταυτότητες και Συλλογικές Συμπεριφορές» (σ. 99-204), όπου εννέα διαφορετικές εργασίες επιχειρούν να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά των ιδεολογικών συμπεριφορών του Εμφυλίου· γ) «Διεθνείς Παράμετροι και Εμφύλιος» (σ. 205-284), κεφάλαιο που δίνει βαρύτητα στις διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου· δ) «Γεωγραφικές αναφορές» (σ. 285-378), όπου έξι εργασίες επιχειρούν να φωτίσουν τοπικές πτυχές του Εμφυλίου· τέλος ε) «Ιστορική Τεκ-

μηρίωση και Αφηγηματικός Λόγος» (σ. 379-480), ενότητα στην οποία δίνεται βάρος σε ζητήματα προφορικών και γραπτών πηγών.

Οι παραπάνω θεματικές αποκαλύπτουν με το πρώτο μάτι το διεπιστημονικό εύρος του συνεδρίου. Διαβάζοντας όμως κανείς όλα τα κείμενα διαπιστώνει μια άλλη αδυναμία. Παρουσιάζονται δίπλα-δίπλα εργασίες που απέχουν εντυπωσιακά μεταξύ τους ως προς τη μεθοδολογική αυστηρότητα και τη γενικότερη ποιότητα της δουλειάς. Θα χρειαζόταν δηλαδή τα άρθρα να περνούσαν από κάποια κρίση γιατί δημοσιεύτηκαν εργασίες που, κατά τη γνώμη μου, δεν καλύπτουν ούτε τα στοιχειώδη κριτήρια επιστημονικής έρευνας και συγγραφής, και ο αναγνώστης δεν ευθύνεται σε τίποτε να τις υποστεί.

Όπως γίνεται κατανοητό ο μεγάλος αριθμός συγγραφέων και η έλλειψη ενός κοινού ιστού δυσκολεύει τη συνολική παρουσίαση του βιβλίου, ενώ θα ήταν άστοχη και η παρουσίαση όλων των άρθρων. Επέλεξα, λοιπόν, τρία άρθρα, που βρίσκονται και τα τρία στη θεματική ενότητα «Γεωγραφικές αναφορές», επειδή πιστεύω πως μπορούν να προσεγγιστούν με βάση το κριτήριο, «παλιό» και «νέο» *παράδειγμα*.

Ένα δείγμα εργασίας του «παλιού» παραδείγματος αποτελεί, κατά τη γνώμη μου το άρθρο του Ι. Σακκά: «Η βία της Εξουσίας - Το Κράτος και η Λευκή Τρομοκρατία στην Ευρυστανία 1946-1949» (σ. 287-302). Η συγκεκριμένη εργασία επιχειρεί να ανιχνεύσει τον τρόπο λειτουργίας της αντικομμουνιστικής βίας εκκινώντας από την ιστορία έντεκα εκτελεσμένων από παρακρατικούς το 1947. Η εργασία παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά: α) χρησιμοποιεί επιθετική γλώσσα, ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένη. Κάποιες φορές μάλιστα χρησιμοποιούνται επιθετικοί προσδιορισμοί δανεισμένοι από την προπαγάνδα των Μηχανισμών: «κακοποιά στοιχεία» (σ. 288) «τρομοκράτες» (σ. 290)· β) εξαιτίας της υπαρξής ιδεολογικής φόρτισης δημιουργείται ασάφεια ή σύγχυση στον αναγνώστη για γεγονότα ή για περιγραφές προσώπων· γ) δεν υπάρχει αυστηρότητα στην παρουσίαση των μαρτυριών με αποκορύφωμα τη διατύπωση ενός μάλλον φανταστικού διαλόγου με τέτοιο τρόπο σαν να ήταν ο συγγραφέας μπροστά (σ. 301)· δ) εμφανίζεται αδυναμία σοβαρής απάντησης στο ερώτημα γιατί έγιναν όλες οι περιγραφόμενες βιαιότητες. Η περιγραφή της εκτέλεσης των έντεκα Καρπενησιωτών έχει περισσότερο δημοσιογραφικό χαρακτήρα παρά επιστημονική δομή. Απουσιάζει δηλαδή μια υπόθεση

εργασίας και μια μεθοδολογία έρευνας. Με άλλα λόγια, αν το ζήτημα ήταν να ειπωθεί ότι η βία των παρακρατικών έφτασε μέχρι το φόνο αυτό ήταν γνωστό εδώ και 50 χρόνια. Ενώ καμιά σημαντική απάντηση δεν υπάρχει στο ερώτημα που φαίνεται να έθεσε ο ίδιος ο συγγραφέας: γιατί οι βιαιότητες παίρνουν μαζικό χαρακτήρα στην Ευρυτανία μετά το 1947; Τι συνέβη πριν και απουσιάζει η μαζική βία;

Στον αντίποδα βρίσκονται κατά τη γνώμη μου δύο σημαντικά άρθρα: Το πρώτο είναι του Β. Τζούκα, «Απαρχές του εμφυλίου στην Ήπειρο: Η Περίπτωση των Κολιοδημητριάων στη Λάκκα Σουλίου» (σ. 343-357). Στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται η δράση μιας ομάδας ενόπλων του Ν. Ζέρβα, των Κολιοδημητριάων. Πρόκειται για έναν ανεξάρτητο σχηματισμό, συγκροτημένο στη βάση της φάρας, που προσχώρησε στον ΕΔΕΣ και συγκρούστηκε με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Ουσιαστικά ο Τζούκας με εντυπωσιακό τρόπο –χρησιμοποιώντας συνδυαστικά γραπτές και προφορικές μαρτυρίες– αναδεικνύει την πολύπλοκη σχέση ανάμεσα στο τοπικό και την κεντρική πολιτική σκηνή, και περιγράφει με λεπτομέρειες τον σύνθετο τρόπο με τον οποίο μια τοπική κουλτούρα εμπλέκεται με ιστορικά γεγονότα εθνικής σημασίας. Ο συγγραφέας δείχνει πως κριτήριο ένταξης σε μια οργάνωση στα χρόνια της Κατοχής δεν είναι απαραίτητο να είναι η ιδεολογία ή η επιθυμία για απελευθέρωση της πατρίδας, αλλά στην απόφαση για ανάληψη δράσης παρεμβάλλονται μια σειρά από παράγοντες που άλλοι από αυτούς έχουν να κάνουν με τα καθημερινά συμφέροντα και άλλοι με νοοτροπίες και συμβολικές πρακτικές. Εντέλει, επισημαίνει σωστά πως «χωρίς σε καμία περίπτωση να υποτιμάται η διεθνής και η εσωτερική πολιτική διάσταση της σύγκρουσης, πρέπει να κατανοηθούν και οι συγκεκριμένες για κάθε περιοχή συνθήκες που οδήγησαν τους τοπικούς πληθυσμούς σε αλληλοσφαγή [...] Η περίπτωση των ομάδων της Λάκκας αποτυπώνει την ιδιαιτερότητα των πληθυσμών που αρνήθηκαν να υποστηρίξουν το νέο status του ΕΑΜ επειδή τα προτάγματα της οργάνωσης ανήκαν σε μεγάλο βαθμό σε διαφορετικό πολιτισμικό υπόστρωμα από το δικό τους» (σ. 357).

Οι Κολιοδημητριάοι δεν είναι φυσικά το μοναδικό παράδειγμα ενσωμάτωσης του τοπικού στο εθνικό την περίοδο της Κατοχής. Ο Τ. Χατζηναστασίου, «Οι Ρίζες του Εμφυλίου στην Ανατολική Μακεδονία» (σ. 315-326) δείχνει πώς και γιατί μια άλλη πληθυσμακή ομάδα, που πήρε όπλα κατά την Κατοχή, συγκρούστηκε με

το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. «Παρά τις επίμονες προσπάθειες του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, οι τουρκόφωνοι Πόντιοι δεν δέχτηκαν να προσχωρήσουν και επέμειναν να παραμείνουν ανεξάρτητοι. Τότε ο ΕΛΑΣ αποφάσισε να διαλύσει τις ένοπλες ομάδες των Μπαφραλήδων και αρχίζει ο κύκλος αίματος στην περιοχή» (σ. 322). Ο Χατζηναστασίου επιχειρεί λοιπόν να ερμηνεύσει τους παράγοντες που συνέβαλαν στη δυσπιστία των τουρκόφωνων Ποντίων απέναντι στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ καθώς και στην τελική σύγκρουση των δύο πλευρών. Αν και κατά τη γνώμη μου αποδίδει ένα υπερβολικό βάρος σε ιστορικά στοιχεία, παρασυρόμενος από προφορικές μαρτυρίες που κατασκευάζουν εκ των υστέρων ερμηνευτικούς παράγοντες συμπεριφοράς, η συνολική εικόνα της εργασίας είναι εξαιρετική ακριβώς γιατί δείχνει με ποιον τρόπο παράγοντες τοπικού χαρακτήρα επηρέασαν την εξέλιξη του εμφυλίου πολέμου.

Εντέλει, η αξία των εργασιών του Τζούκα και του Χατζηναστασίου –εργασίες που πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελούν τμήματα διδακτορικών διατριβών– δεν βρίσκεται μόνο στο ότι αναδεικνύουν το ρόλο του τοπικού παράγοντα στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του εμφυλίου πολέμου ή στο γεγονός ότι δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο πολιτικοποιείται η περιφέρεια και ενσωματώνονται στο εθνικό κράτος διάφορες ομάδες. Το σημαντικότερο στοιχείο των δύο εργασιών βρίσκεται στο γεγονός ότι επιχειρούν να ξεπεράσουν το σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα, που μπορεί να παρομοιαστεί με το μύθο της διάβασης του Οδυσσέα ανάμεσα από τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη: άλλοτε δηλαδή να πηγαίνουμε κατευθείαν στη Σκύλλα και να παρατηρούμε τα πράγματα μόνο «από τα πάνω» (κρατική πολιτική, πολιτικές ηγεσίες, κ.ά.) και άλλοτε λέφτουμε στη Χάρυβδη, δηλαδή στην προσέγγιση μόνο «από τα κάτω» (τοπικές κουλτούρες, περιγραφή της κατάστασης σε ένα μόνο χωριό). Στην πρώτη περίπτωση, εγκλωβιζόμαστε στο πλαίσιο και στον λόγο (discours) που κατασκευάζουν, συνήθως εκ των υστέρων, οι πολιτικές ελίτ και εξαιτίας αυτού του περιορισμού χάνουμε μπροστά από τα μάτια μας τα βιώματα και την αλήθεια των «καθημερινών» ανθρώπων. Στη δεύτερη περίπτωση, μας ξεφεύγει το ευρύτερο πλαίσιο, οι μηχανισμοί που εξαναγκάζουν τους ανθρώπους σε δράση, καθώς και η διαδικασία μέσω της οποίας αυτή η δράση νοηματοδοτείται. Σχηματικά, θα έλεγα ότι στην πρώτη περίπτωση υπερπολιτικοποιούμε τα πράγματα και στη δεύτερη τα αποπολιτικοποιούμε.

Εργασίες σαν του Τζούκα και του Χατζηναστασίου επιχειρούν να συνδέσουν το τοπικό επίπεδο με την κεντρική πολιτική σκηνή. Τα βιώματα των πληθυσμών με τις στρατηγικές και τις τακτικές των ελίτ. Τα πολιτικά με τα μη πολιτικά στοιχεία. Το νέο αυτό *παράδειγμα* μελέτης του εμφυλίου πολέμου έχει ως βάση του την προσπάθεια διερεύνησης όλων των πτυχών της πραγματικότητας, ώστε τελικά να μας διαφεύγουν όσο γίνεται λιγότερα δεδομένα. Και για να συμβεί αυτό θα πρέπει να πηγαίνουμε ολοένα πιο χαμηλά, χωρίς όμως να χάνουμε από τα μάτια μας την κορυφή.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΑ

Καλλιόπη Σπανού, Διοίκηση, πολίτες και δημοκρατία, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

«Οι σχέσεις διοίκησης-πολιτών αποτελούν την αφετηρία του προβληματισμού που αναπτύσσεται στο βιβλίο», όπως σημειώνει η ίδια η συγγραφέας στην Εισαγωγή. «Το ερώτημα προς διερεύνηση είναι πού θεμελιώνονται οι σιωπηρές κανονιστικές προσδοκίες των πολιτών έναντι της διοίκησης».

Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο αναλύεται το περιεχόμενο του όρου «πολίτης» στο πλαίσιο της θεωρίας της δημοκρατίας, με στόχο την ανάδειξη του ρόλου που επιφυλάσσει στους πολίτες η δημοκρατία. Τα Κεφάλαια του πρώτου μέρους: «Η έννοια του πολίτη» και «Ρόλος του πολίτη και εκδοχές δημοκρατίας». Στο δεύτερο μέρος, *«εξετάζεται η σχέση διοίκησης και δημοκρατίας, ως το ευρύτερο πλαίσιο της σχέσης διοίκησης-πολιτών»*, μια και η εκάστοτε εκδοχή δημοκρατίας προσδιορίζει *«τα χαρακτηριστικά και τις αξίες που υπηρετεί η πρώτη καθώς και τις ιδιότητες και το ρόλο του δεύτερου»*. Τα Κεφάλαια αυτού του μέρους: «Η κλασική θεώρηση της γραφειοκρατίας», «Παραλλαγές του κλασικού προτύπου» και «Η δημοκρατική διοίκηση». Στο τρίτο μέρος *«επιχειρείται να ενωθούν τα νήματα των δύο προηγούμενων μερών, ώστε η ιδιότητα του πολίτη να έλθει αντιμέτωπη με τη διοίκηση στις διάφορες εκδοχές της»*. Τα Κεφάλαια του τρίτου μέρους: «Η δημοκρατία ως πλαίσιο αναφοράς των σχέσεων διοίκησης-πολιτών», «Από την ετερονομία στη διαφορετικότητα», «Από τη διαφορετικότητα στην αυτονομία - I. Ατομικιστικός πλουραλισμός. Ο πελάτης/καταναλωτής» και «Από τη διαφορετικότητα στην αυτονομία - II. Συμμετοχικός πλουραλισμός. Ο πολίτης εταίρος και συμπαραγωγός».

Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, Για την Κοινωνιολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2000.

Στον τόμο αυτό συγκεντρώνονται κείμενα που η συγγραφέας έγραψε στη δεκαετία του '90. Κατατάσσονται σε έξι θεματικές ενότητες. Η πρώτη, με τίτλο «Για τους διανοούμενους», συγκεντρώνονται κείμενα σε σχέση με Έλληνες και ξένους διανοούμενους (Pierre Bourdieu, Ernest Gellner, Σπύ-

ρος Δοξιάδης, κ.ά.). Στη δεύτερη, με τίτλο «Για την Κοινωνιολογία στην Ελλάδα», υπάρχουν δύο κείμενα: το πρώτο πραγματεύεται την έρευνα στους χώρους των κοινωνικών επιστημών και το δεύτερο τον κοινωνιολογικό λόγο στην Ελλάδα. Η τρίτη ενότητα, «Για τις γυναίκες και την κοινωνική αλλαγή στην Ελλάδα», περιλαμβάνει ένα κείμενο στη γαλλική γλώσσα που αναφέρεται στην κοινωνική πρόοδο των Ελληνίδων μετά το 1974. Η τέταρτη ενότητα, «Για την κινητικότητα των ελλήνων φοιτητών», περιλαμβάνει ένα κείμενο στο οποίο η συγγραφέας προσεγγίζει το φαινόμενο των ελλήνων φοιτητών που σπουδάζουν στο εξωτερικό από μια θετική σκοπιά. Στην πέμπτη ενότητα, «Για μια αντιρατσιστική παιδεία», υπάρχει ένα κείμενο για την αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας παιδείας εναντίον των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων ανάλογα με το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία, την εθνικότητα ή άλλα χαρακτηριστικά. Τέλος, η έκτη ενότητα, «Για βιβλία σημαντικού κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος» περιλαμβάνονται δώδεκα βιβλιοπαρουσιάσεις.

Άξελ Χόνετ, *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, μτφρ.-εισ. Κωνσταντίνος Καβουλάκος, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2000.

Ο Άξελ Χόνετ, βοηθός του Γιούργκεν Χάμπερμας κατά τη δεκαετία του '80 και καθηγητής κοινωνικής φιλοσοφίας σήμερα στο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, στρέφει την προσοχή του στην έννοια της αναγνώρισης «ως του κλειδιού για την κατανόηση ολόκληρου του φάσματος των κοινωνικών αλληλοδράσεων και όχι μόνο των γλωσσικά διαμεσολαβημένων», όπως σημειώνει ο Κωνσταντίνος Καβουλάκος στην Εισαγωγή του με τίτλο: «Ο Axel Honneth και η παράδοση της κριτικής θεωρίας». Προτείνει λοιπόν μια ανθρωπολογία των σχέσεων αναγνώρισης, με βάση την ιδέα ότι «η διαμόρφωση και αναπαραγωγή των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων [...] εξαρτάται από την επιβεβαίωσή τους στο πλαίσιο κοινωνικών αλληλοδράσεων». Τα Κεφάλαια του βιβλίου: «Παθολογίες του κοινωνικού. Παράδοση και παρόν της κοινωνικής φιλοσοφίας», «Αναγνώριση και ηθική υποχρέωση», «Αποκεντρωμένη αυτονομία. Ηθικοφιλοσοφικές συνέπειες της σύγχρονης κριτικής του υποκειμένου», «Η κοινωνική δυναμική της περιφρόνησης. Για τον εντοπισμό του χώρου της κριτικής κοινωνικής θεωρίας», «Η δημοκρατία ως αναστοχαστική συνεργασία. Ο John Dewey και η σημερινή θεωρία της δημοκρατίας».

Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος, *Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης. Ένα συνταγματικό δίλημμα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000.

Το βιβλίο εξετάζει τον ρατσιστικό λόγο μέσω του οποίου «εκφράζονται και αναπαράγονται οι ρατσιστικές ιδεολογίες, που νομιμοποιούν τις άλ-

λες κοινωνικές πρακτικές του ρατσισμού», και δημιουργούνται οι προϋποθέσεις «για την παραγωγή, την κοινωνική αποδοχή ή την ανοχή άλλων μορφών ρατσιστικής συμπεριφοράς ή τουλάχιστον για τη συλλογική αδιαφορία ή σιωπή απέναντί τους». Η βασική θέση είναι ότι αυτό πραγματοποιείται «περισσότερο με τη χρήση ενός συγκεκριμένου ή λανθάνοντος, παρά ενός ανοικτού ή κραυγαλέου ρατσιστικού λόγου, που δεν είναι εύκολο να αντιμετωπισθεί εντός τους ισχύοντος συνταγματικού πλαισίου με τα μέσα του ποινικού δικαίου». Αντικείμενο της μελέτης είναι η ανάλυση του φαινομένου της νομιμοποίησης και αναπαραγωγής του ρατσισμού –ιδίως έναντι των μεταναστών– στο λόγο των ΜΜΕ και η διερεύνηση των νομικών μέσων αντιμετώπισης του (συνταγματικές προβληματικές, ποινική αντιρατσιστική νομοθεσία, άλλες νομικές ή εξωνομικές ρυθμίσεις), συμπεριλαμβανομένων και των κανόνων δημοσιογραφικής δεοντολογίας (ισχύουσα νομοθεσία - κώδικες αυτορρύθμισης και δημοσιογραφικής ηθικής). Τα Κεφάλαια του βιβλίου: «Εισαγωγή», «Οι ιδεολογικές μεταμορφώσεις του ρατσισμού», «Ο ρόλος των μέσων πληροφόρησης στον ρατσιστικό λόγο», «Οι συνταγματικές προβληματικές», «Το νομοθετικό πλαίσιο», «Η δεοντολογική σκοπιά», «Ένα τελικό σχόλιο». Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα κείμενα που παρατίθενται στο Παράρτημα του βιβλίου. Πρόκειται για διεθνή και νομικά κείμενα και κώδικες δημοσιογραφικής ηθικής (Συμβούλιο της Ευρώπης, ΕΣΗΕΑ, ΕΡΤ-Α.Ε., Ενώσεις Δημοσιογράφων Ολλανδίας και Βελγίου).

Επιμέλεια: Μαργλέν Λογοθέτη

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης στη στήλη αυτή παρουσιάζει πρόσφατες διδακτορικές διατριβές με στόχο την ενημέρωση των αναγνωστών της. Τα κείμενα συστάσσονται και υποβάλλονται από τους συγγραφείς των διδακτορικών διατριβών. *

Χάρης Αθανασιάδης, Η Διδασκαλική Ομοσπονδία στο Μεσοπόλεμο, 779
σελ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Ιούνιος 1999. Επιβλέπων καθηγητής: Χαράλαμπος Νούτσος.

Όπως φανερώνει ο τίτλος, το αντικείμενο της διατριβής μου είναι ένα συνδικάτο του δημοσίου τομέα: Η Διδασκαλική Ομοσπονδία (στο εξής: ΔΟΕ). Οι κύριοι στόχοι μου ήταν τρεις: α) να περιγράψω και να εξηγήσω τις διαδικασίες συγκρότησης της Ομοσπονδίας· β) να καταγράψω και να ερμηνεύσω την πορεία της στο χρονικό διάστημα από την ίδρυσή της, το 1921-22, ως τη διάλυσή της, το 1935 (θα επανιδρυθεί μέσα σε εντελώς διαφορετικές συνθήκες το 1946), και γ) να επισημάνω τις επιδράσεις της ΔΟΕ στην κρατική εκπαιδευτική πολιτική και στις εργασιακές σχέσεις που διέπουν το επάγγελμα του δασκάλου.

Τα βασικά συμπεράσματα είναι τα ακόλουθα:

1) Η ΔΟΕ υπήρξε η πρώτη δευτεροβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση δημοσίων υπαλλήλων και η ίδρυσή της (1921-22) σηματοδοτεί την έναρξη της διαδικασίας συγκρότησης του ευρύτερου δημοσιοϋπαλληλικού συνδικαλισμού που θα ολοκληρωθεί τέσσερα χρόνια αργότερα (1926) με την ίδρυση της Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων (ΣΔΥΕ). Ο άμεσος, υλικός λόγος που ώθησε τους δασκάλους να προχωρήσουν σε ίδρυση συνδικάτου ήταν η μείωση της αγοραστικής αξίας των μισθών τους κατά 50% περίπου στο διάστημα 1914-1920, λόγω της τιμαριθμικής έκρηξης που προκάλεσε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος. Οι οικονομικές πιέσεις, ωστόσο, δε θα οδηγούσαν, ενδεχομένως, σε συλλογική δράση συνδικαλιστικού τύπου αν δε συνδυάζονταν με μια ριζική αλλαγή στον τρόπο που οι δάσκαλοι έβλεπαν τον εαυτό τους ως επάγγελμα και κοινωνική θέση. Τη θέση του δασκάλου-λειτουργού έρχεται να αντικαταστήσει ο δάσκαλος-εργ-

* Οι νέοι διδάκτορες που επιθυμούν να παρουσιάσει τη διδακτορική τους διατριβή στη στήλη αυτή μπορούν να υποβάλλουν προς δημοσίευση μια περίληψη (μέχρι 1000 λέξεις) στη Γραμματεία Σύνταξης (υπόψη Μαρλέν Λογοθέτη).

γαζόμενος που κατανοεί τη σχέση του με το κράτος ως σχέση εργάτη προς εργοδότη. Η αρχική αυτή ρωγή στην αυτοθεώρηση των δημοσίων υπαλλήλων ως φορέων του κράτους δεν είναι τυχαίο που εμφανίστηκε στον δασκαλικό κλάδο. Στις αρχές της δεκαετίας του '20, οι δάσκαλοι ήταν η πολυπληθέστερη (10.000 περίπου, ήτοι το 30% του συνόλου) και η χειρότερα αμειβόμενη κατηγορία δημοσίων υπαλλήλων. Αν αποδεχθούμε το διαχωρισμό των δημοσίων υπαλλήλων σε ανώτερους, μέσους και κατώτερους, οι δάσκαλοι βρίσκονταν από βαθμολογική και μισθολογική άποψη στις χαμηλότερες βαθμίδες των κατωτέρων, με μισθούς παρόμοιους με αυτούς των εργατών. Δεν ήταν, λοιπόν, παράξενο που μιμήθηκαν και τους τρόπους των εργατών, οι οποίοι στην ίδια συγκυρία είχαν ιδρύσει την κεντρική συνδικαλιστική τους οργάνωση, το 1918. Μια συγκυρία ιδιαίτερος ευνοϊκή για την εμφάνιση και ανάπτυξη συνδικάτων όπως έχει ήδη επισημανθεί σε άλλες μελέτες. Η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία κατέγραφε με τον πιο δραματικό τρόπο την είσοδο των μαζών στην ιστορία, η κινητικότητα του εργατικού κινήματος στη δυτική Ευρώπη παρείχε μοντέλα προς μίμηση, οι νομοθετικές ρυθμίσεις (ν. 281/1914) και οι στοχεύσεις και ανάγκες της κυβέρνησης Βενιζέλου στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη λειτουργούσαν διευκολυντικά.

2) Η πορεία της ΔΟΕ του μεσοπολέμου (1921-1935) μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους και να ιδωθεί ως το αποτέλεσμα μιας σειράς συγκρούσεων. Στην πρώτη φάση (1921-1923), δυνάμεις πολιτικά, ιδεολογικά και εκπαιδευτικά ετερογενείς (βενιζελικοί, αντιβενιζελικοί και κομμουνιστές, δημοτικιστές και καθαρευουσιάνοι) θα δράσουν ενωμένες στο όνομα της εδραίωσης του συνδικάτου και υπό την επιρροή μιας αναδυόμενης «επαγγελματικής/συνδικαλιστικής» ιδεολογίας. Γύρω από το μισθολογικό ζήτημα θα αναπτυχθούν παρατεταμένες συγκρούσεις, τις οποίες το συνδικάτο θα αξιοποιεί συστηματικά για την περαιτέρω ανάπτυξη της επαγγελματικής και συνδικαλιστικής συνείδησης. Στην πρώτη περίοδο, αυτό που προείχε ήταν η διαμόρφωση και καθιέρωση της ταυτότητας της συνδικαλιστικής οργάνωσης ως τέτοιας.

Στη δεύτερη περίοδο (1923-1929), ως κύριο διακύβευμα θα αναδειχθεί η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η κύρια σύγκρουση θα μετατοπιστεί στο εσωτερικό του συνδικάτου. Η ΔΟΕ θα χωριστεί σε δημοτικιστές και καθαρευουσιάνους. Οι πρώτοι, εκφράζοντας το 70% περίπου των δασκάλων, θα ελέγχουν το συνδικάτο και θα στηρίζουν μαχητικά τη μεταρρύθμιση, πράγμα που θα αποφέρει στον κλάδο οφέλη αλλά και διώξεις, ανάλογα με την εκπαιδευτική πολιτική των (ταχύτατα εναλλασσομένων) κυβερνήσεων της περιόδου. Οι καθαρευουσιάνοι, χάνοντας κατ' επανάληψη τις εσωτερικές μάχες, θα αποχωρήσουν το 1927 και θα ιδρύσουν τη Νέα ΔΟΕ που θα συνταχθεί με τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις των γλωσσαμυντόρων.

Στην τρίτη περίοδο (1929-1935), η εκπαιδευτική και γλωσσική αντίθεση

θα δώσει σταδιακά τη θέση της στην πολιτική. Η ΔΟΕ θα πολωθεί ξανά σε δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις: την Αριστερή, που εξέφραζε τους κομμουνιστές και αποσπούσε το 40% των δασκάλων, και την Προοδευτική, που συσπείρωνε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς και διατηρούσε την πλειοψηφία και τον έλεγχο της Ομοσπονδίας. Οι αποχωρήσαντες καθαρειουσιάνοι θα επανέλθουν το 1931 στους κόλπους της ΔΟΕ και θα ενταχθούν στην Προοδευτική προσπαθώντας –και πετυχαίνοντας– να εμποδίσουν την επικράτηση των κομμουνιστών. Η σύγκρουση θα είναι τώρα διπλή. Η πρώτη, ανάμεσα στο συνδικάτο και την πολιτική εξουσία, με κύριο ζήτημα το μισθολογικό που θα ανακύψει ξανά λόγω της οικονομικής κρίσης. Η δεύτερη ανάμεσα στις δύο παρατάξεις που θα συμφωνούν στο στόχο αλλά θα διαφωνούν στις πρακτικές της συλλογικής δράσης. Η πλειοψηφούσα Προοδευτική θα προκρίνει τις ήπιες πρακτικές (υπομνήματα, παραστάσεις, διαπραγματεύσεις), ενώ η μειοψηφούσα αλλά δυναμική Αριστερή, σε αγαστή συνεργασία με την ημπαράνομη Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή, θα προκρίνει τις έντονες πρακτικές (συγκεντρώσεις, πορείες, απεργίες). Καθώς το κλίμα του αντικομμουνισμού διαχέεται στην ελληνική κοινωνία και οι κοινωνικές εντάσεις οξύνονται, η πολιτική εξουσία θα προχωρήσει σε μια σειρά περιοριστικά μέτρα της συνδικαλιστικής δράσης (ιδιώνυμο-1929, διαλυτικός νόμος-1931) με τελική κατάληξη την οριστική διάλυση όλων των δημοσιοϋπαλληλικών συνδικάτων, ανάμεσά τους και της ΔΟΕ, την άνοιξη του 1935.

3) Η βασική συνεισφορά της ΔΟΕ στα ζητήματα της κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής έγκειται στη σταθερή και μαχητική υποστήριξη του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Υποστηρίζω πως ήταν και αυτός ένας από τους λόγους που η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 έγινε δυνατή και, σε σχέση με τις προηγούμενες, περισσότερο αποδεκτή κοινωνικά. Η βασική της συνεισφορά στην εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος ήταν τέσσερα αιτήματα που άρθρωσε, πρόβαλε και πέτυχε την αποδοχή τους από την πολιτική εξουσία: Η ισομοθία δασκάλων και δασκαλισσών, η κατάργηση (με αναβάθμιση) του σώματος των υποδιδασκάλων, η βελτίωση των μισθών και η ένταξη των δασκάλων στην πανυπαλληλική βαθμολογική κλίμακα. Με τις δύο πρώτες ρυθμίσεις, η ΔΟΕ πέτυχε να μειώσει τις βαθμολογικές και μισθολογικές κατηγορίες στο εσωτερικό του διδασκαλικού κλάδου από εννέα σε τρεις, να περιορίσει δηλαδή τον εσωτερικό κατακερματισμό του διδασκαλικού σώματος. Με τις δύο επόμενες πέτυχε να αναβαθμίσει οικονομικά και κοινωνικά το διδασκαλικό επάγγελμα, βελτιώνοντας ταυτόχρονα την αυτοεικόνα των δασκάλων.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Κύριε Διευθυντά,

Στο υπ' αριθμ. 15 τεύχος της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* (Ιούνιος 2000), σ. 141-153 δημοσιεύτηκε Βιβλιοκριτικό Δοκίμιο του καθ. κ. Αντώνη Μακρυδημήτρη υπό τον τίτλο «Δίκαιο είναι το Νόμιμο» για την ελληνική μετάφραση του έργου του N. Luhmann «Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας» (ας σημειωθεί εδώ ότι το επώνυμο του μεταφραστή γράφεται ορθώς με «ι», δηλαδή Βαθιώτης).

Η εν λόγω μετάφραση, όπως άλλωστε και κάθε γραπτό κείμενο ανάλογης εκτάσεως, δεν διεκδικεί σε καμία περίπτωση το ορθογραφικό αλάθητο. Ωστόσο, η επισήμανση του κ. Μακρυδημήτρη –για την ευμενή κριτική του οποίου ο μεταφραστής εκφράζει τις θερμότερες ευχαριστίες του– ότι «οι “αίολες” [...] (αντί του ορθού έωλες) “παρadoxές”, της σελίδας 46, μάλλον προδίδουν ένα λάθος του τυπογραφείου» μου προκάλεσε διτώς έντονη απορία: Αφ' ενός διότι θα σχηματίσει κανείς την εντύπωση ότι πρόκειται για το μοναδικό (ή το σημαντικότερο) ορθογραφικό «λάθος» που έχει παρεισφρήσει στην μετάφραση, αφ' ετέρου διότι η συγκεκριμένη ένσταση του καθηγητή επανελήφθη τώρα και γραπτώς, μολονότι στον μεταφραστή είχε δοθεί η ευκαιρία κατά την παρουσίαση του βιβλίου στο Ινστιτούτο Γκαίτε (4.2.2000), να εξηγήσει ότι εσκεμμένως εγράφη η επίμαχη λέξη ως «αίολες» και όχι «έωλες», εφόσον για την σημασία του «ασταθούς/αστήρικτου/αβάσιμου» (αυτή είναι η σημασία της γερμανικής λέξης «unhaltbar» που απαντά στο γερμανικό πρωτότυπο, βλ. σ. 14) δικαιολογείται μόνον η γραφή «αίολος», λέξη που με αναβίβασμό του τόνου σχηματίστηκε από το επίθετο της αρχαιοελληνικής «αιόλος» με την ίδια περίπου σημασία, κατ' αντιδιαστολή προς τη γραφή «έωλος», η οποία δικαιολογείται μόνο για την δήλωση του «χθειςινού/μπαγιατίτικου» (επ' αυτού βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, λήμμα αίολος, σ. 91, δ. Στ.).

Ευχαριστώ πολύ
Μετά Τιμής
Κωνσταντίνος Βαθιώτης

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nicolacopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Co-ordinator D. A. Sotiropoulos ~ **Book-Review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logothesi ~ **Financial Assistant** M. Sitara ~ **Public Relations** V. Aranitou

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: M. Sitara

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 2000 Dr. Subscriptions: Individuals 4000, Foreign 10000, Institutions 20000, Students 3000. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

COSTAS ZAFIROPOULOS

A DETAILED STUDY AND GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF ELECTORAL VOLATILITY, 1996-2000

In this article we construct the flows-of voters matrix for Greek elections of the period 1996-2000. We present a detailed analysis on the way that voters shift between parties. In addition we construct a set of matrices, one for each electoral constituency, using a maximum likelihood method for estimation. A geographical analysis is performed on the new set of flows, in order to distinguish between geographical patterns of constituencies and to estimate the impact of parties' strength on the flows.

MANINA KAKEPAKI

**INDIFFERENT VOTERS, INDIFFERENT ELECTORAL CAMPAIGN?
AN EMPIRICAL ANALYSIS OF THE 2000 PARLIAMENTARY
ELECTIONS**

The first part of this article outlines the basic theoretical concepts in the fields of electioneering and television, starting from the early sixties up until the most recent developments, and examines their relation with the transformation of the European electorate. In the second part, drawing on evidence from opinion polls conducted during the campaigns for the parliamentary elections of 1996 and 2000, we attempt to explore the impact of the April 2000 electoral campaign. We address the key questions of the interrelation between interest in the campaign, time of vote decision and media attendance, focusing on the issue of television and its impact on different groups of the electorate.

TAKIS S. PAPPAS

**PARTY SYSTEM AND POLITICAL COMPETITION IN GREECE,
1981-2001**

This paper seeks to revise the hitherto prevalent perception that the party system established in Greece after the breakdown of dictatorship is characterized by, first, continuity from the pre-1967 period, and, second, limited but polarized pluralism. The new claim is that the party system that was shaped particularly after the critical 1981 elections is an entirely new one, which, moreover, serves as a paradigmatic case of (non-polarized) two-partyism. The first part of the article develops around a critical assessment of the established perceptions at three distinct levels – empirical, theoretical and methodological. The second part includes a counting of the relevant political parties utilizing, but also further building upon Sartori's "counting rules." This exercise yields only two significant political parties, PASOK and ND, which supports the initial hypothesis of a two-party system. In the third part, the discussion shifts on the characteristics of political competition in such a two-party system. Among the major findings is the significant and continuous decline of political polarization in modern Greek politics, which becomes evident especially in three areas: (a) the convergence of the two relevant parties in both ideological stance and proposed policies; (b) the contraction of the ideological competition space; and (c) the voters' attitudes, which are becoming increasingly non-participatory, and characterized by lack of interest in current political affairs and growing cynicism.

MANOLIS ALEXAKIS**CENTER-RIGHT IDEOLOGY AND THE PARTY
OF NEW DEMOCRACY**

Within the European context, the 1990s is characterized by the predominance of the social democrats at the party level, whereas at the ideological level the emphasis has now shifted more towards the ideas and the basic principles of the liberal, center-right ideology. This article underlines the changes that marked Greek society in the 1990s, especially as regards its political and ideological orientation, and investigates the possible influences of these changes in shaping the party political arena, focusing on the Centre-Right. It is argued that in order for New Democracy, as the foremost political representative of the conservative camp, to successfully undertake the unification and representation of the political forces of the center-right in Greece, it should cope with two very important issues: first, it should present a specific and convincing political and ideological platform with respect to the society it envisages and, second, it should itself «first and foremost» honour its declarations, on the one hand, by trusting and mobilizing political personnel really committed to the party's declarations and, on the other, by getting rid of all those outmoded and anachronistic elements that have so far deprived New Democracy from undertaking such a protagonistic role.

CH. I. PARASKEVOPOULOS**SOCIAL CAPITAL LEARNING CAPACITY,
AND EUROPEAN INTEGRATION THEORY**

This article, based on evidence from European regional policy, attempts to reconcile the two mainstream new institutionalist approaches to integration in Europe, that is the rational choice and the historical/sociological, by softening the strong assumptions of the rational choice approach about «institutional thinness», and by raising the importance of the social and institutional learning capacity at the supranational and especially at the national and sub-national levels of governance. Within this theoretical framework, the concepts of institutional (inter-organisational) networks and social capital, as components of the socialisation function, are considered crucial conceptual tools for the learning capacity of the domestic national or regional structures, by facilitating collective action among the actors through the processes of political exchange and socialisation.

ΠΑΡΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word (μέχρι την έκδοση Word 97). Η έκταση του κειμένου πρέπει να είναι τουλάχιστον 7.000 λέξεις και να μην ξεπερνά τις 12.000 λέξεις. Δεκά γίνονται και βιβλιογραφικά δοκίμια μέχρι 8.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια μ' αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 150 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

Αφιέρωμα

Εκλογές 2000

επιμέλεια

Ηλίας Νικολακόπουλος

Κώστας Ζαφειρόπουλος

*Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών
μετατοπίσεων 1996-2000*

Μανίνα Κακεπάκη

*Αδιάφοροι ψηφοφόροι, αδιάφορη προεκλογική
εκστρατεία; Μια εμπειρική ανάλυση των
βουλευτικών εκλογών του 2000*

Τάκης Σ. Παππάς

*Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός
στην Ελλάδα, 1981-2001*

Μανώλης Αλεξιάκης

*Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία:
Η πρόκληση και οι προοπτικές της
συντηρητικής παράταξης*

Χρήστος Ι. Παρασκευόπουλος

*Κοινωνικό κεφάλαιο, διαδικασία μάθησης
και θεωρία της ολοκλήρωσης*

Βιβλιοκριτικές

Μάιος
2001

ISSN

MD0006025879